

ROMAIN ROLLAND

JEAN CHRISTOPHE PÁRISBAN

* * *

EGY PÁRISI HÁZ

FORDITOTTA RÓZSA GÉZA

1919

KULTURA KÖNYVKIADÓ ÉS NYOMDA R.-T.
BUDAPEST

A mű elektronikus változatára a Nevezd meg! - Így add tovább! 4.0 Nemzetközi (CC BY-SA 4.0) Creative Commons licenc feltételei érvényesek. További információk: <http://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/deed.hu>

Elektronikus változat:
Budapest : Magyar Elektronikus Könyvtárért Egyesület, 2017
Készült az Internet Szolgáltatók Tanácsa támogatásával.
Készítette az Országos Széchényi Könyvtár E-könyvtári Szolgáltatások Osztálya
ISBN 978-963-417-203-1 (online)
MEK-17403

Előszó

Jean Christophe barátaihoz!

Évek óta annyira megszoktam a lelki beszélgetést, távoli, ismerős és ismeretlen barátaimmal, hogy szükségét érzem annak, hogy ezuttal fennhangon tegyem ezt Különben is hálátlan volnék, ha meg nem köszönném mindazt, amivel nekik tartozom. Mióta elkezdtem írni Jean-Christophe-nak ezt a hosszú történetét, velük, érettük irok. Ők bátorítottak, ők figyeltek rám türelmesen, ők melengettek rokonszenvükkel. Ha egyikkel-másikkal közölök jót tettem, ők még sokkal több jót tettek énvelem. Munkám egyesített gondolatainknak a gyümölcse.

Bevallom, hogy mikor a nyilvánosság elé léptem, nem mertem remélni, hogy egy maroknyi barátnál többen leszünk: becsvágyam Szokratesz házában tul nem terjedt. De évről-évre mind jobban éreztem, mily sokan vagyunk testvérek, akik ugyanazokat a dolgokat szeretjük, ugyanazon dolgok miatt szenvedünk, a vidéken úgy, mint Párisban, Franciaországon kívül úgy, mint Franciaországban. Nemrégiben újra megbizonyosodtam erről, mikor megjelent művem utolsó kötete, az, amelyben Christophe lelkiismerete - mely az enyém is - kiönti megvetését a Piaci Vásár iránt. Könyveim közül egyik se keltett ily gyorsan megszólaló viszhangot. Mert, igazat szólva, nemcsak az én hangom volt, hanem a barátaimé is. Jól tudják ők, hogy Christophe épp annyira az övék, mint az enyém. Sokat öntöttünk beléje közös lelkünkbe.

*

Mivel Christophe az övék, azoknak, kik művemet olvassák, tartozom néhány róla szóló magyarázattal. Félek, hogy e kötet, melyet ma átnyujtok nekik, nem fogja kielégíteni várakozásukat. Épp oly kevésbé fognak ebben regényes kalandokat átélni, mint a Piaci Vásár-ban s ezenfelül azt kell látniok, hogy a hős élete itt mintha félbeszakadt volna. Itt nem annyira róla van szó, mint inkább arról a társadalomról, amely körülveszi.

Elő kell adnom azokat a feltételeket, amelyek közt belefogtam ezeknek a munkáknak az összességébe.

Elszigetelten éltem. Mint oly sokan mások Franciaországban, én is fulladoztam egy ellenséges erkölcsi világ közepette: küzdeni akartam egy egészségtelen civilizáció, egy oly világnézet ellen, melyet egy talmi elité megfertőzött; meg akartam mondani ennek az élite-nek: «Hazudsz, te nem képviseled Franciaországot».

Ehhez tisztaszemű és tisztaszívű hős kellett nekem, kinek lelke elég érintetlen s tiszta ahhoz, hogy joga legyen beszélni s hangja elég erős, hogy meghallják. Ezt a hőst türelmesen építettem meg. Mielőtt rászántam magam, hogy leirom a munka első lapját, éveken át hordoztam őt magamban; Christophe csak akkor indult el utjára, mikor már tisztában voltam azzal, hogy véges-végig mely uton fog haladni; s a Piaci Vásár egyes fejezetei, Jean Christophe végének egyes kötetei, melyek csak ezután jelennek meg, előbb készültek el, vagy ugyanabban az időben, mint a Virradat. Franciaországnak az a revíziója, mely Christophe-ban és Olivier-ban tükrözik, előre meghatározott helyet kapott a könyvben, mindjárt kezdettől fogva. Ezt tehát nem kell úgy tekinteni, mint elkanyarodást a műtől, hanem mint számításba vett megállást az ut folyamán, mint egyikét az élet azon nagy terraszainak, ahonnan áttekintjük a völgyet, amelyen átvágtunk s a távoli szemhatárt, amely felé újra megindulunk.

Világos, hogy sohase volt szándékom regényt írni, ezekben az utolsó kötetekben (A piaci vásár és Egy párisi ház) épp oly kevésbé, mint munkám többi részében. Mi hát ez a mű? Költemény? - Mi szükségetek van névre? Ha egy embert láttok, vajjon kérdezitek-e tőle, hogy

regény-e, vagy költemény? Egy embert teremtettem. Egy ember életét nem lehet egy irodalmi forma kereteibe beleszorítani. Törvénye önmagában van; és minden életnek megvan a maga törvénye. Életszabályai ugyanazok, mint egy természeti erőé. Vannak emberi életek, melyek csöndes tavak, mások nagy, tiszta égboltozatok, melyeken felhők usznak, mások termékeny mezőségek s ismét mások szakadékos hegyormok. Jean Christophe mindig úgy tűnt föl nekem, mint egy folyó; már az első lapokon mondtam ezt. A folyók pályáján vannak zónák, amelyeken elnyulnak, úgy látszik, mintha aludnának, a környező vidéket és az eget tükrözve. Azért élnek és változnak; és néha e látszólagos mozdulatlanság alatt a víz rohamos sodra rejtőzik, mely csak később, az első akadálynál, mutatja hirtelen nagy erejét. Ilyen Jean Christophe két új kötetének a képe. Most, hogy magába fogadva mind a két partnak gondolatait, huzamos időn át meggyülemlett, újra tovább hömpölyög a tenger felé, - ahova megyünk mindannyian.

*

Van egy barátom!... Oh, mily édes, találni egy lelket, ahol megbujhat az ember, ha kin gyötri, egy gyengéd és biztos menedéket, ahol végre lélekzethez jut s megvárhatja, míg pihegő szive dobogása lecsillapodik! Nem lenni egyedül, nem állni örökösen állig fegyverben, soha le nem csukódó, a virrasztástól égő, kimart szemekkel, amíg csak a fáradtság az ellenség kezére nem juttat! Birni egy kedves társat, akinek a kezébe letettük egész lényünket, - aki egész lényét a mi kezünkbe tette le. Élvezni végre a nyugalmat, aludni, mialatt ő virraszt, virrasztani, mialatt ő alszik. Ismerni azt az örömet, hogy oltalmazzuk azt, akit szeretünk s aki ránk bizza magát, mint egy kis gyermek. Ismerni azt a még nagyobb örömet, hogy egészen átengedjük neki magunkat, hogy ismeri lelkünk valamennyi titkát, hogy rendelkezik velünk. Ujraszületni, fiatalon és felfrissülve - miután az életnek oly sok éven át cipelt terhe megvénitett, elnyűtt, kimerített bennünket - a jó barát testében, látni az ő szemeivel a megújhodott világot, átölelni érzéseinkkel a szép, tünékeny dolgokat, élvezni az ő szívével azt a felséges gyönyört, hogy élünk... Még szenvedni is övele... Ah! még a szenvedés is öröm, csak együtt lehessünk!

Van egy barátom! Távol tőlem, közel hozzám, mindig bennem. Ő az enyém, én az övé vagyok. Barátom szeret engem. Barátom bír engem. A szeretet bírja egy lélekbe összevegyült lelkeinket.

Mikor Christophe a Roussin-ék estélyére virradó reggelen fölébredt, első gondolata Olivier Jeannin volt. Nyomban ellenállhatatlan vágy fogta el, hogy viszontlássa. Fölkelt és elindult hazulról. Még nem volt nyolc óra. A reggel langyos volt és kissé nyomasztó. Tulkorai áprilisi nap: a vihar párázata terjedezett Páris fölött.

Olivier a Saint-Geneviève domb alján lakott, egy kis utcában, a Jardin des Plantes közelében. A ház az utca legszűkebb helyén volt. A lépcső sötét udvar végéből vezetett föl és különféle undok szagokat árasztott. A lépcső fokai, meredek fordulóikkal, a fal felé dőltek, mely piszkos volt az írónnal firkált feliratoktól. A harmadik emeleten egy asszony, kibomlott szürke hajjal, mellén széjjelnyíló zubbonyban, kinyitotta az ajtót, mikor hallotta, hogy valaki jön fölfelé és durván becsapta, mikor meglátta Christophe-ot. Minden emeleten több lakás volt, s a rosszul csukódó ajtókon gyermekek taszigálódása és sivalkodása hallatszott ki. Az émelítően büzlő udvar körül egymáshoz tapadó emeleteken, egymás hegyén-hátán, piszkos és közepes fajta életek nyüzsgötek. Christophe undorodva, azon tünődött, vajjon micsoda sóvárgások csalogathatták ide ezeket a lényeket, távol a mezőktől, ahol legalább levegő jut mindenkinek s ugyan micsoda nyereségekkel kecsegtethette őket Páris, ahol arra kárhoztatták magukat, hogy egész életükön át egy kriptában éljenek.

Fölért az Olivier emeletére. A csengetyű sodrott kötélén lógott. Christophe oly erősen rántotta meg, hogy a zajra újra kinyílt néhány ajtó a lépcsőházban. Olivier jött ki s bevezette. Christophe-ot meglepte Olivier öltözetének egyszerű, de gondozott eleganciája; és az a gond, mely minden más alkalommal hidegen hagyta volna, most kellemes meglepetést okozott neki; ebben a mocskos légkörben valami mosolygó és egészséges volt benne. Nyomban ugyanaz a benyomása támadt, mint az előző este, Olivier becsületes és tiszta szemei előtt. Kezet nyújtott neki. Olivier ijedten dadogta:

- Ön, Ön itt!...

Christophe, ki e percben csak arra ügyelt, hogy kilesse a szeretetreméltó lelket tünő zavarának meztelenségében, jónak látta szavak helyett mosollyal felelni. Maga előtt tolva Oliviert, belépett az egyetlen szobába, mely háló- és egyetlen dolgozószoba is volt. Az ablak mellett, a falhoz támasztva, egy vaságy állt; Christophe észrevette a nagy derekaljat, melyen apró párnák egymás tetejébe voltak rakva. Három szék, egy feketére festett asztal, egy kis zongora s a polcokra állított könyvek töltötték meg a szobát. Keskeny volt, alacsony mennyezetű és rosszul világított; és mégis, mintha lakója szemeinek kristálytisza fényéből néhány sugár rezgett volna benne. Minden tiszta volt, takaros, mintha női kéz rendezte volna el; s egy kancsóban néhány szál rózsza egy kis tavaszt vitt be a négy fal közé, melyeket régi florenci festők képeinek fotográfiái ékesítettek.

- Hát csakugyan eljött, eljött engem meglátogatni? - ismételte áradozva Olivier.

- No persze, hogy el kellett jönnöm, - mondta Christophe. - Maga bizony el nem jött volna hozzám.

- Azt hiszi? - kérdezte Olivier.

S egy pillanat múlva, nyomban:

- Igen, Önnek igaza van. De nem azért, mintha nem gondoltam volna rá.

- Mi tartotta vissza?

- Tulságosan kívántam.

- No hiszen, gyönyörű ok.

- De igen. Ne gunyolódjon. Attól félttem, hogy Ön nem kívánja annyira.

- No bizony, törődtem is én evvel! Látni kívántam s eljöttem. Ha ez bosszantja, én ugyis meglátom.

- No, akkor ugyancsak jó szemei legyenek.

Mosolyogva néztek egymásra.

- Tegnap igazán ostoba voltam, - kezdte újra Olivier. - Attól féltem, hogy nem tetszettem Önnek. Ez a félénkség valóságos betegség nálam; többet nem mondhatok.

- Ne panaszkodjon. A maguk országában úgy is elegenden vannak, akik beszélnek; az ember tulbaldog, ha találkozik valakivel, aki hébe-korba hallgat, még ha félénkségből is, azaz akarata ellenére.

Christophe elragadtatva a maga incselkedésétől, nevetett.

- Akkor hát a hallgatásom kedvéért jött el engem meglátogatni?

- Igen, a hallgatása, a hallgatásának a minősége kedvéért. Sokféle fajtája van ennek: az önét szeretem, ennyi az egész.

- Hogyan csinálta azt, hogy némi rokonszenvre gyult irántam? Hisz alig látott még.

- Az az én dolgom. Nem szoktam sokáig válogatni. Ha az életben elsuhan mellettem egy arc, mely tetszik nekem, gyorsan elhatározom magam: üldözőbe veszem s addig nem nyugszom, míg utol nem érem.

- Sohase szokott csalódni ezeknél az üldözéseknél?

- Gyakran.

- Lehet, hogy most is téved.

- Majd meglátjuk.

- Oh! akkor én el vagyok veszve, Ön megfagyasztja bennem a vért. Nekem elég, ha arra gondolok, hogy megfigyel s máris elvesztem az uralmat kevés képességem fölött.

Christophe szerető kíváncsisággal nézegette ezt a benyomásoknak könnyen engedő arcot, mely az egyik percben irult-pirult, a másokban elsápadt. Az érzelmek úgy suhantak át rajta, mint a felhők a vizen.

- Mily ideges kis teremtés! - gondolta. - Akárcsak egy asszony.

Gyengéden megérintette a térdét.

- Ugyan, - mondta - hát azt hiszi tán, hogy Ön ellen fölfegyverkezve jöttem ide? Irtózom azoktól, akik pszichológiai tanulmányokat végeznek a barátaik rovására. Nem akarok én semmi egyebet, csak azt, hogy mindkettőnknek jogunk legyen szabadnak és őszintének lennünk, átengednünk magunkat annak, amit érzünk, nyíltan álszégyen nélkül, anélkül, hogy félnünk kellene, hogy örökre bele leszünk zárva, meg attól, hogy egymásnak ellen találunk mondani, csak azt, hogy jogunk legyen ebben a pillanatban szeretni s nem szeretni a következő pillanatban. Hát nem férfiasabb ez így s nem lojálisabb?

Olivier komolyan nézett rá s így felelt:

- Semmi kétség. Ez férfiasabb és Ön erős. De én, én bizony nem vagyok az.

- Egészen biztos vagyok benne, hogy igenis az - felelte Christophe - de más módon. Különböppen azért jöttem, hogy segítségére legyek, hogy erős legyen, ha akarja. Mert az, amit az imént mondtam, megengedi nekem, hogy azt is kijelentsem, még pedig nagyobb nyíltsággal,

mint aminővel enélkül tettem volna, hogy - minden a holnapot illető elhatározást fenntartva - szeretem Önt.

Olivier fülig elpirult. Zavarában egészen megbénulva, nem tudta, mit feleljen.

Christophe most már körülötte jártatta tekintetét.

- Rossz szállása van itt. Nincs más szobája?

- Még egy lomtáram van.

- Pfüh! hiszen itt lélekzeni se lehet. Hogy' tud itt élni?

- Az ember megszokja.

- Én sohase tudnám megszokni.

Christophe kigombolta a mellényét s nagyokat lélekzett.

Olivier az ablakhoz ment s egészen kinyitotta.

- Azt hiszem, a városi levegőben Ön mindig rosszul érzi magát, Krafft ur. Engem nem fenyeget az a veszedelem, hogy szenvednem kellene az erőm miatt. Én oly keveset lélekzem, hogy akárhol el tudnék élni. De azért vannak nyári éjszakák, melyek kinosak, még nekem is. Rémület tölt el, mikor közeledni látom őket. Ilyenkor az ágyamon heverészek s úgy érzem, hogy meg fogok fulladni.

Christophe elnézte az egymásra rakott párnákat s Olivier fáradt arcát; s látta őt, amint a sötétben vergődik.

- Meneküljön innen, - mondta. - Miért marad itt?

Olivier vállat vont s közömbös hangon így felelt:

- No hiszen, itt vagy másutt!...

Nehéz cipők járkáltak a mennyezet fölött. Lenn, az alsó emeleten, fanyar hangok veszekedtek. És a falakat minduntalan meg-megrendítették az utcán végigrobogó omnibuszok.

- És ez a ház! - folytatta Christophe. - Ez a ház, meg csak úgy izzadja ki a szemetet, a piszkos hőséget, a förtelmes nyomort, hogy' tud ide minden este hazatérni? Nem szállja meg mindig a csüggedés? Én képtelen volnék itt élni. Akkor még szívesebben hálók egy hid alatt.

- Eleinte én is szenvedtem. Én is éppen úgy undorodtam, mint Ön. Mikor kis gyerek voltam és sétálni vittek, már attól is összeszorult a szívem, ha végig kellett mennem bizonyos népes és mocskos utcákon. Barokk rémüldözések fogtak el, amit nem mertem bevallani. Az járt az eszemben: «Ha most földrengés támadna, halva maradnék itt, örökre»; s ez olybá tűnt fel nekem, mint a legborzasztóbb szerencsétlenség. Nem sejtettem, hogy egykor a magam szántából ilyen helyre jövök lakni és hogy valószínűleg itt is fogok meghalni. De hát nem maradhattam válogatós. Utálkozásom ma sem szűnt meg; de most már igyekszem nem gondolni rá. Mikor feljövök a lépcsőn, behunyom a szememet, betömöm az orromat, összes érzéseimet, valósággal befalazom magamat. És aztán, ott lenn, nézze csak, e háztető fölött, látom egy akácfa koronáját. Ide ülök ebbe a sarokba, úgy, hogy semmi mást ne lássak; este, mikor a szél rezgeti, az az illúzióm, hogy messze vagyok Páristól: a nagy fák zajlása soh'se tetszett nekem kedvesebbnek, mint bizonyos percekben e csipkés levelek selymes zizegése.

- Igen, jól sejtem én - mondta Christophe - hogy Ön mindig álmodozik; de mégis csak boszantó, hogy az élet kellemetlenkedései ellen vívott tusában kell elkoptatnia az illúziónak azt az erejét, melyet más életek teremtésére kellene felhasználnia.

- Vajjon nem mindannyiunk sorsa ez? Vajjon Ön nem csupa haragban és küzdelemben emészt-e föl magát?

- Igen ám, de nálam ez egészen más. Én erre születtem. Nézze csak az én karjaimat, az én kezeimet. Az én egészségem megkivánja, hogy verekedjem. De Önnek nincs tulsok ereje, ami különben, látszik is.

Olivier mélabusan ránézett sovány csuklóira s így szólt:

- Igen, én gyenge vagyok, mindig ilyen voltam. De hát mit tegyek? Élni kell.

- Hogyan él Ön?

- Leckéket adok.

- Miféle leckéket?

- Mindenfélét. Tanítok latint, görögöt, történelmet. Előkészítek az érettségire. Egy fővárosi iskolában erkölcsstani előadásokat tartok.

- Miféle előadásokat?

- Erkölcsstani előadásokat.

- Micsoda veszett ostobaság ez? A maguk iskoláiban tanítják az erkölcsst?

Olivier mosolygott.

- Persze, hogy tanítják.

- S van miről beszélnie tovább, mint tíz percig?

- Tizenkét órám van hetenkint.

- Ön hát azt tanítja, hogyan kell rosszat cselekedni?

- Miért?

- Fölösleges oly sokat beszélni, hogy a gyermek tudja, mi a jó.

- Vagy hogy ne tudja.

- Hitemre úgy van: hogy ne tudja. S hogy jól cselekedjenek, van annak még rosszabb módja is. A jó nem tudomány, hanem tett. Csak azok szokták feszegetni az erkölcsi kérdéseket, akik ideggyengeségben szenvednek s valamennyi erkölcsi tünemény közt az első az, hogy az ember ne legyen neuraszténia. A pokolba ezekkel a szörszálhasogatókkal! Olyan ez, mintha kezetlen-lábatlan nyomorékok ép embereket akarnának jártatni.

- Nem önnek beszélnek ők, Ön tudja; de annyian vannak, akik nem tudják.

- Akkor hát hagyja őket, mint a gyermekeket négykézláb csuszni-mászni, amíg maguktól meg nem tanulnak. De akár kétlábon, akár négylábon, a fő az, hogy járjanak.

Nagy léptekkel föl-alá járt a szobában, melyet végigmérni négy lépésnél kevesebb is elegendő volt. Megállt a zongora előtt, kinyitotta, lapozgatta a zenedarabokat, megérintette a billentyűket s így szólt:

- Játsszon nekem valamit.

Olivier összerezzen.

- Én! - mondta - micsoda gondolat.

- Azt hallottam Roussin-nétől, hogy Ön jó zenész. No csak játsszon hát.

- Ön előtt? Ah, ez az én halálom volna.

Ez a felkiáltás, mely a szívből jött, megneveltette Christophe-ot és magát Oliviert is, aki egy kissé zavarba jött.

- No hiszen, ez csak nem ok egy franciának! - mondta Christophe.

Olivier még mindig huzódzott.

- De miért? Minek is akarja?

- Majd mindjárt megmondom. Játsszon csak.

- Mit?

- Akármit. Amit akar.

Olivier sóhajtott egyet, leült a zongorához s szépen engedelmeskedve a parancsoló barát akaratának, hosszú tévovázás után elkezdte játszani azt, amit kiválasztott neki, Mozart szép h-moll Adagio-ját. Eleinte reszkettek az ujjai s nem volt erejük lenyomni a billentyűket; aztán lassankint nekibátorodott; s abban a hiszemben, hogy csak a Mozart szavait ismételi, tudtán kívül a saját szívét fátyolozta le. A zene az embernek indiszkrét bizalmasa: akik szeretik, azoknak legtitkosabb gondolatait kiszolgáltatja. Christophe fölfedezte nem Mozart-nak, hanem a zongorán játszó ismeretlen barátnak láthatatlan vonásait: a mélabus derűt, ennek az ideges, tiszta, szerető és piruló teremtésnek félénk és gyengéd mosolyát. De mikor az áriának majdnem a végére ért, arra a csucspontra, hova a fájdalmas szerelem fölemelkedve megtörik, leküzdhetetlen szemérme nem engedte, hogy tovább játszon. Kezeit levette a zongoráról s így szólt:

- Nem bírok tovább...

Christophe, Olivier mögött állva, átkarolta őt s a zongorára hajolva végig játszta a zenei frázist; azután így szólt:

- Most már ismerem a lelkének a hangját.

Odanyújtotta neki mindkét kezét s hosszan az arcába nézett. Végre így szólt:

- Mily különös!... Én már láttam Önt... Oly jól ismerem s oly régóta!

Olivier ajkai megremegtek; már szólni akart. De hallgatott.

Christophe még egy pillanatig elnézte őt. Aztán csendesen rámosolygott és elment.

*

Sugárzó szívvel ment le a lépcsőn. Szembe jött vele két nagyon csunya kis taknyos, akik közül az egyik kenyeret vitt, a másik egy üveg olajat. Barátságosan megcsipkedte az arcukat. Rámosolygott a savanyuképű házmesterre. Az utcán halkan dudorászva lépegetett. S egyszerre csak azon vette magát észre, hogy a Luxemburg kertben van. Elterült egy árnyas padon s lehunyta szemeit. A levegő mozdulatlan volt és nehéz; kevesen sétáltak. A szökőkút vizének egyenlőtlen csobogása hallatszott csak, egészen elgyengülve s néha egy-egy lépés zörmölése a homokon. Christophe a lustálkodás ellenállhatatlan vágyát érezte, elernyed, mint egy gyík a napon; az arca már rég nem volt árnyékban; de még nem szánta el magát, hogy megmozduljon. Gondolatai körben forogtak; nem is próbálta megrögzíteni őket; boldog fény áradatában uszott mind a hány. A Luxemburg órája ütött; de ő oda se hallgatott; csak egy pillanattal azután kezdte sejteni, hogy delet ütött. Egyetlen ugrással talpon termett, megállapította, hogy két órája lebzsel már, Hecht-nél elmulasztotta a találkáját, egész délelőttjét elpocsékolta. Nevetett s füttyörészve ment hazáig. S utközből egy utcai kereskedő rikkantását kánonszerűen feldolgozta egy Rondo-ban. Még a szomorú dallamok is vig tempo ütemre kerekedtek benne.

Mikor utcájában odaért a mosóné boltja elé, szokása szerint benézett s rápillantott a fénytelen arcbrőre, a hőségtől kipirult kis vöröshaju leányára, aki nyitott zubbonyban, majdnem vállig meztelen satnya karjaival vasalt; a leány most is, amint ez már szokása volt, szemtelenül visszakacsintott rá; most történt először, hogy ez a tekintet átsuhant az ővére, anélkül, hogy boszantotta volna. Sőt még nevetett is. Szobájában hiába kereste azokat a gondolatait, amelyekkel távozása előtt foglalkozott. Szerke-széjjel hánnya kalapját, kabátját és mellényét, s olyan lendülettel fogott munkához, mintha a világot akarta volna meghódítani. Elővette zenei fogalmazványait, melyek szanaszét hevertek. De szelleme másfelé járt, a hangjegyeket csak a szemével olvasta; pár perc múlva újra visszaesett abba a boldog szendergésbe, mint a Luxemburgban, mámoros fejjel, elkábulva. Kétszer vagy háromszor is magára eszmélt s megpróbált erőre kapni; de hiába. Vidáman káromkodott, majd fölkelte s belemártotta a fejét a hideg vízzel telt mosdótálba. Ez egy kicsit kijózanította. Aztán újra leült az íróasztalához, csendesen, tétova mosollyal. S eltűnődött:

- Mi különbség van e közt s a szerelem közt?

Ösztönszerűen halkan kezdett gondolkodni, mintha szégyelte volna magát. És vonogatta a vállait:

- Nincs kétféle szerelem... Vagy tulajdonképpen igen, mégis csak kétféle van: azoknak a szerelme, akik egész mindenségükkel szeretnek és azoké, akik csak a szerelemnek a fölösle-gük egy részét adják oda. Isten ments meg engem a szívnek ettől a zsugoriságától.

Nem fűzte tovább gondolatait, valami szégyenkezésféle visszatartotta, hogy messzebb halad-jon. Sokáig mulatott mosolyogva benső álmával. Szíve énekelt a csendben:

- Du bist mein, und nun ist das Meine meiner als jemals...

Elővett egy lap papirost s nyugodtan leírta, amit a szíve énekelt.

*

Elhatározták, hogy közös lakást bérelnék. Christophe azt szerette volna, hogy mindjárt költözzenek be, nem törődve avval, hogy egy fél hónapjuk kárba vész, Olivier, aki számítóbb volt, bár ő sem szeretett kevésbé, azt tanácsolta, hogy várják meg, míg letelik a bérletük. Christophe ezeket a számításokat nem tudta megérteni. Mint sok más ember, akinek nincs pénze, őt sem igen nyugtalanította az, ha el is veszít belőle. Azt képzelte, hogy Olivier még szűkösebben él, mint ő. Egyszer, mikor rájött, hogy barátja teljesen fogytán van a pénznek, hirtelen elvált tőle, két óra múlva visszatért s diadalmasan elébe rakosgatott néhány öt-frankost, amit Hecht-től kért kölcsön. Olivier elpirult s a pénzt nem fogadta el. Christophe-ot lehangolta ez s le akarta dobni a pénzt egy olasznak, ki az udvarban muzsikált. Olivier megakadályozta ezt. Christophe újra elrohant, látszólag megsértődve, a valóságban dühösen haragudva magára ügyetlensége miatt, aminek Olivier visszautasítását tulajdonította. Barátja levelet írt neki s ez sebére balzsamként hatott. Ebben elmondta neki, amit élőszóval képtelen lett volna neki megmondani: mily boldog, hogy ismeri s mennyire meghatotta, amit Christophe érte tenni akart. Christophe ugyancsak írásban felelt, bolondos áradozó levélben, mely egészen olyan volt, mint azok, melyeket tizenötéves korában írt barátjának, Ottónak; tele volt «Gemüth»-tel és összefüggéstelen badarságokkal; belékevert francia és német szójátéko-kat és megzenésítette őket.

Végre beköltöztek. A Montparnasse negyedben, a place Denfert közelében, egy régi háznak ötödik emeletén találtak egy lakást, mely konyhából és három egészen kicsike szobából állt; az ablakok négy fal közé zárt parányi kertre nyíltak. Az ötödik emeletről, a szembelevő fal fölött, mely a többinél alacsonyabb volt, terjedelmes kilátás nyílt egy kolostor nagy kertjére, aminők Párisban alig ismertek, szép számmal rejtőznek. Az elhagyott utcákon senkit se

lehetett látni. Az öreg fák, melyek a Luxemburg kertbelieknél magasabbak és sűrűbb lombzatuak voltak, reszkettek a napon; madárkarok énekeltek; már virradatkor megszólaltak a rigók fuvolái s utána a verebek zsvajgó és ritmusos karéneke; és este, nyáron, a füsti fecskék ujjongó csiripelése, melyek keresztül-kasul hasogatták a tündöklő levegőt és tovasiklottak az égboltozaton. És éjjel, a hold alatt, akárcsak a légbuborékok, melyek fölszállnak a mocsár felszínére, a varangyos békák hangjai gyöngyöztek. Az ember szinte elfelejtette, hogy Párisban van, ha a vén ház mindegyre meg nem rendül a nehéz kocsik robogásától, mintha a föld lázban vonaglott volna.

Az egyik szoba szebb és szélesebb volt a többinél. A két barát sokáig hadakozott, hogy kié ne legyen. Végre is sorshuzással kellett döntenie; és Christophe, akitől ez az eszme származott, olyan rosszhiszeműséggel és ügyességgel, aminőre maga se hitte magát képesnek, intézte a huzást, hogy az nem neki kedvezett.

És most elkezdődött életüknek egy korszaka tele föltétlen boldogsággal. A boldogságot nem egy bizonyos dologban élvezték, hanem valamennyiben; minden gondolatuk boldogságban fürdött, nem tudott ez tőlük elválni egy pillanatra sem.

Barátságuknak e mézesheteiben, a mély és néma ujjongás ez első idejében, melyet egyedül az ismer «ki e kerek földön csak egy lelket is a magáénak mondhatott...»

...Ja, wer auch nur eine Seele sein nennt auf dem Erdenrund...

alig beszéltek egymással, alig mertek beszélni; elég volt, nekik, ha érezték, hogy egymás mellett vannak, ha egy-egy pillantást váltottak, egy szót, melyből megbizonyosodtak, hogy gondolataik, hosszú hallgatás után, egy uton haladnak. Anélkül, hogy kérdést intéztek volna egymáshoz, sőt hogy egymásra néztek volna, szakadatlanul látták egymást. Az, aki szeret, öntudatlanul annak a léleknek a mintájára idomul, akit szeret; oly erős benne az óhaj, hogy meg ne sértse, hogy mindaz legyen, ami ő, hogy titokzatos és hirtelen megsejtéssel leolvassa bensejének érzékelhetetlen rezzenéseit. A barát áttetsző a barátnak; lényüket kicserélik egymással. A vonások utánozzák a vonásokat. A lélek utánozza a lelket, - addig a napig, mikor a mélységes erő, a faj démona, hirtelen felszabadul és szétszakítja a szeretet burkolatát, amely lenyűgözi.

Christophe halkan beszélt, halkan járt-kelt, vigyázott, hogy ne csináljon zajt a szobában, mely a hallgatag Olivier szobájával szomszédos volt; a barátság által átszellemült arcán a boldogság, a bizalom, az ifjuság olyan kifejezését lehetett látni, aminőt eddig még sohasem. Imádta Oliviert. Olivier ugyancsak könnyen visszaélhetett volna hatalmával, ha nem pirult volna miatta, mint olyan boldogság miatt, melyet nem érdemelt meg; mert nagyon is Christophe alatt állónak érezte magát, ki nem kevésbé volt alázas. Ez a különös alázasosság, mely nagy szeretetükből fakadt, csak tetézte édes örömeiket. Gyönyör volt - még avval a tudattal is, hogy nem érdemlik meg - azt érezniök, hogy annyi, helyet foglalnak el egymás szívében. Elérzékenyítő hála töltötte el őket ezért egymás iránt.

Olivier összekeverte a saját könyveit Christophe könyveivel; már nem is tett köztük különbséget. Ha valamelyiket szóba hozta, nem azt mondta: «az én könyvem», hanem a mi könyvünk. Csak nagyon kevés olyan tárgyat tartott meg, melyeket nem olvasztott bele közös kincsükbe: azokat, melyek a nővére tulajdonai voltak vagy össze voltak fonódva az ő emlékezetével. Christophe, avval a finom tapintattal, melyet a szeretet adott neki, hamarosan észrevette ezt; de nem tudta, mi ennek az oka. Soha nem mert Oliviertől a szülei felől kérdezősködni; csak azt tudta, hogy Olivier elvesztette őket; és vonzalmának ahhoz a kissé büszke tartózkodásához, mely óvakodott barátja titkairól tudakozódni, hozzájárult a félelem, hogy elmúlt fájdalmakat ébreszthet fel benne. Bármennyire óhajtott is, valami különös félénkség még attól is visszatartotta, hogy közelebbről nézze meg azokat a fényképeket, melyek Olivier

asztalán voltak s melyek egy urat s egy urinőt ábrázoltak szertartásos állásban, meg egy körülbelül tizenkét éves lánykát, lábainál hosszuszőrű vadászkutyával.

Két vagy három hónappal beköltözésük után Olivier meghült s ágyban kellett maradnia. Christophe, aki anyai lelket fedezett föl magában, vigyázott rá, nyugtalan gyengédséggel; és az orvos, aki vizsgálata alapján a tüdő csucsában egy kis lobosodást állapított meg, megbizta Christophe-ot, hogy a beteg testét jódollal dörzsölje be. Miközben Christophe feladatát sok komolysággal végezte, Olivier nyakán egy szentképes érmet pillantott meg. Ekkor már eléggé ismerte Olivier-t s tudta, hogy szabad minden vallásos hittől, még szabadabb, mint ő. Nem állhatta meg, hogy ki ne fejezze csodálkozását. Olivier elpirult. S így szólt:

- Emlék ez szegény kis Antoinette-emtől, aki halálakor viselte.

Christophe összeresztette. Antoinette neve villámként hatott rá.

- Antoinette? - szólt.

- A nővérem - mondta Olivier.

- Antoinette... Antoinette Jeannin... - ismételte Christophe. Az Ön nővére volt?

Majd rápillantva az arcképre, mely az asztalon volt, ezt kérdezte:

- Kis gyermek volt, mikor elvesztette?

Olivier szomorúan mosolygott:

- Gyermekkor arcképe ez, - mondta. - Sajnos nincs tőle más arcképem... Huszonöt éves volt, mikor elhagyott engem.

- Ah! - sóhajtott Christophe meghiúsultan. - S volt Németországban, ugy-e bár?

Olivier igent intett fejével.

Christophe megragadta Olivier kezét.

- De hiszen én ismertem őt! - mondta.

- Tudom - felelte Olivier.

Christophe nyakára borult.

- Szegény kicsike! Szegény kicsike! - mondogatta Christophe.

Mindketten sirtak.

De Christophe-nak eszébe jutott, hogy Olivier beteg. Igyekezett lecsillapítani őt, betakarta a karjait, mint egy anya, letörölte a könnyeit s odaült az ágya fejéhez és elnézte őt.

- Most már tudom - mondta - miért ismertelek. Már az első este rád ismertem.

(Nem lehetett tudni, vajjon barátjához beszél-e, aki mellette volt, vagy ahhoz, aki elköltözött.)

- De te, - folytatta pár pillanat után - te tudtad?... Miért nem mondtad meg nekem?

Olivier szemei által Antoinette felelt:

- Én nem mondhattam meg. Neked kellett kitalálnod.

Egy időre hallgattak; aztán, az éjszaka csendjében, Olivier ágyán mozdulatlanul elterülve, elbeszélte Christophe-nak, ki a kezét fogta, Antoinette történetét; de nem mondta el neki azt, amit nem volt szabad elmondania: a titkot, melyet Antoinette elhallgatott, - és amelyet Christophe tudott talán, anélkül, hogy el kellett volna neki mondani.

*

Ettől fogva Antoinette lelke betakarta mindkettőjüket. Mikor együtt voltak, Antoinette velük volt. Szükségtelen volt, hogy rá gondoljanak: mindazt, amit együtt gondoltak, benne gondolták. Iránta érzett szeretetük volt az a hely, ahol szívük egyesült.

Olivier gyakran fölidézte Antoinette képét. Laza emlékezések voltak, rövid történetek. Egy-egy röpke sugárban életre keltették bátortalan és kecses mozdulatait, komoly fiatal mosolyát, alélt lényének elmélázó báját. Christophe hallgatva figyelt s elárasztotta magát a láthatatlan barátnő reflexeivel. Természetének törvényénél fogva, mely mindig és mindenütt, mindenki másnál mohóbban itta az életet, mély rezgéseket hallott Olivier szavaiban, melyeket Olivier nem hallott; s még jobban magába olvasztotta a fiatal halott lényét, mint Olivier.

Ösztönszerűleg helyettesítette Olivier-nek Antoinette-et; és megható volt látni a félszeg németet, amint - tudtán kívül - bizonyos finom, apró figyelmekkel kedveskedett neki, az Antoinette figyelmességeivel. Sokszor már maga sem tudta, vajjon Oliviert szereti-e Antoinette-ben, vagy Antoinette-et Olivier-ben. Gyengédsége sugallatára elment a temetőbe, anélkül, hogy Olivier-nek szólt volna erről, hogy meglátogassa Antoinette sirját; virágot vitt rá. Olivier már jóval előbb sejtette ezt. Csak azon a napon tudta meg, mikor egészen friss virágokat talált Antoinette sirján; de nem volt könnyű bizonyosságot szereznie arról, hogy Christophe járt ott. Mikor félénken megpróbálta ezt előtte szóba hozni, Christophe mogorva keménységgel elterelte erről a beszédet. Nem akarta engedni, hogy Olivier tudjon erről; s mindaddig a napig marakodott, míg az ivry-i temetőben nem találkoztak.

Viszont Olivier leveleket irogatott Christophe anyjának, anélkül, hogy Christophe tudta volna. Hirt adott Luisának a fiáról; elmondta neki, mennyire szereti őt s mennyire csodálja. Luisa ügyetlen és alázatos levelekben felelt Olivier-nek, melyekben nem győzött eleget hálálkodni; fiáról még mindig úgy beszélt, mint egy kis gyerekről.

*

A szerelmes fél-némaság korszaka után - «elragadó nyugalom, melyben élvezetet találunk, anélkül, hogy tudnók, miért,» - nyelvük megoldódott. Órákat töltöttek el avval, hogy elhajókáztak felfedező utakra barátjuk lelkében.

Ugyancsak különböztek egymástól, de tiszta fémből voltak mind a ketten. Azért szerették egymást, mert oly különbözők voltak, bár teljesen megegyeztek.

Olivier gyenge volt, erőtlen, képtelen arra, hogy küzdjön a nehézségekkel. Ha akadályba ütközött, visszahúzódott, nem azért, mert félt, de kis részben azért, mert félénk volt, nagyrészt pedig azért, mert undorodott azoktól az erőszakos és durva eszközöktől, melyeket a győzelemért használni kellett. Kenyerét avval kereste, hogy leckéket adott, művészeti könyveket írt, melyeket, szokás szerint, szígyenletesen fizettek, meg cikkeit szemlékbe, melyek sohase voltak szabadok s melyek vajmi ritkán juttattak neki helyet oly tárgyról, melyek közepesen érdekelték, olyan cikkeit meg éppen nem kértek, melyek érdekelték volna; soha nem kérdezték miről tud írni legjobban; költő volt és kritikai cikkeit kértek tőle; jól ismerte a zenét, azt akarták, hogy a festészetről beszéljen; tudta, hogy erről csak középszerű dolgokat tud mondani: s éppen ez tetszett, így aztán a középszerűekhez szólt azon a nyelven, amelyet meg tudtak érteni. Végre is megundorodott s visszautasította a megbízásokat. Csak akkor dolgozott szívesen, ha kis szemléknek írt, melyek nem fizettek s amelyeknek valósággal feláldozta magát, mint sok más fiatal ember, mert itt szabad volt. Csak itt közölhette mindazt, ami érdemes volt benne arra, hogy éljen.

Szelid volt, udvarias, látszólag türelmes, de szerfölött érzékeny. Egy kissé hevesebb szóra már vérig sértődött; az igazságtalanság egészen kihozta a sodrából; magáért és másokért is szenvedett miatta. Bizonyos alávalóságok, melyeket századokkal ezelőtt követtek el, úgy hasogatták, mintha ő esett volna nekik áldozatul. Elsápadt, remegett, szerencsétlen volt, mikor arra

gondolt, mily szerencsétlen volt az, akinek ezeket el kellett szenvednie s hány század választja el rokonszenvétől. Ha tanuja volt ilyen igazságtalanságnak, a méltatlankodás rohamai törtek ki belőle s azért, mivel ismerte ezt a gyengéjét, nyugalmat erőltetett magára: mert ha haragra lobbant, tudta, hogy átlépi a korlátokat s olyan dolgokat mondott ilyenkor, amelyeket nem bocsátanak meg. Ezekért még jobban haragudtak rá, mint Christophe-ra, aki mindig erőszakoskodott, mert úgy látszott, hogy Olivier, amikor indulatba jön, jobban szabadjára eresztí, ami gondolatai mélyén rejtezik; és ez igaz volt. Olivier ítéletei az emberekről mentek voltak Christophe vak túzásaitól és illúzióitól; ő ragyogó tisztán látott és ítél. Az emberek ezt szokták a legnehezebben megbocsátani. Éppen ezért a legtöbbször hallgatott, került a vitatkozást, mert tudta, hogy ugys hiábavaló. Szenvedett amiatt, hogy ezt magára kényszerítette. Még jobban szenvedett félénksége miatt, mely néha arra késztette, hogy cserben hagyja gondolatát, vagy hogy ne merje mindvégig védelmezni, sőt arra is, hogy mentegetődzék, mint Lucien Lévy-Coeur-rel tette, mikor Christophe-ról vitatkoztak. A kétségbeesésnek nagyon sok válságán esett át, míg meg tudott békülni önmagával és a világgal. Serdülő éveiben, mikor idegein még nem tudott eléggé uralkodni, örökösen váltakoztak nála az ujjongó lelkesedés s a kétségbeesés időszakai, melyek hirtelen és végzetes módon következtek egymásra. Mikor a legnyugodtabbnak, sőt boldognak érezte magát, biztos lehetett abban, hogy a bánat leselkedik rá. És valóban, hirtelen lesujtott rá, anélkül, hogy közeledni láta volna. Ilyenkor nem volt neki elég, hogy szerencsétlen; még az is kellett, hogy szemrehányásokat zuditson magára szerencsétlensége miatt, hogy törvényt üljön beszédei, tettei, becsületessége fölött, hogy mások pártjára álljon önmaga ellen. Szíve hánykolódott mellében, nyomoruságosan vergődött, kapkodott a levegő után. Antoinette halála óta - és talán Antoinette-nek köszönhet, annak az enyhétadó fénynek, mely bizonyos kedves halottakból sugárzik ki s ugys hat, mint a hajnal derengése, mely fölűditi a betegek szemeit és lelkét - Oliviernek sikerűlt, ha nem is megszabadulni e zavaroktól, de legalább belűjuk törűdni s uralkodni fölűttűk. Kevesen sejtették e bensű harcokat. Magába zárta lealázű titkukat, erűtlen és meggyűtűrt testének ezt a rendetlen lűzongását, melyet szabad és derűs értelme - anélkül, hogy el tudott volna fojtani, de anélkül, hogy megrendűlt volna tűle - ugys tekintett, mint: «a központi békét, mely a véget-nemérű forrongás szűvében honol».

Ez a béke meglepte Christophe-ot. Ezt a békét láta Olivier szemeiben. Olivier-ben megvolt az az intuiciű, hogy belelátott a lelkekbe s az elmének az a tűgkűrű, kifinomult, mindennek befogadására kész érdeklűdése, mely nem tagadott semmit, nem gyűlűt semmit, mely nagylelkű rokonszenvvvel nűzte a dolgokat: a szemléletnek az a frissessége, mely megbecsűlhetetlen adomány és megengedi, hogy mindig uj szűvvel élvezzűk az örűkkévalű kikeletet. Benseje vilűgegyetemében, ahol szabadnak, korlűtlan területen korlűtlanul uralkodűnak érezte magát, megfeledkezett gyengességérűl és testi szorongásairűl. Sűt bizonyos örűmet talűlt abban, hogy tűvolrűl gunyos szűanalommal nűzze beteges, mindig összeomlani készűlű testét. Igy nem kellett félűnie, hogy tűlsűgűosan ragaszkodik a maga életéhez s igrű még szenvedélyesebben ragaszkodik az élethez. Olivier a szeretetbe s az értelembe vitte át mindazokat az erűket, melyekrűl lemondott a cselekvűsben. Nem volt benne elég nedv, hogy meg tudott volna élni a saját anyagából. Repkűny volt: támasztűkot kellett keresnie. Sohase volt gazdagabb, mint mikor odaadta magát. Nűies lélek volt, mely mindig szűksűgét érezte annak, hogy szeressen és szeretve legyen, ő Christophe-nak volt teremtvű s Christophe őnekű. Olyanok voltak, mint azok az arisztokratikus és bűjos barátok, kiket a nagy művészek kíséretében látunk s akik mintha azok hatalmas lelkétűl bimbűztak volna ki: Beltraffio Lionardótűl; Cavalliere Michel-Angelűtűl; a kedves umbriai pajtások Raphaeltűl; Aert van Gelder, ki hűsűgesen kitartott a nyomorgű, megvűnűlt Rembrandt mellett. Egyik sem oly nagy, mint mestere; de ugys látszik, mintha mindaz, ami nemes és tista a mestereknűl, még átszelleműlt volna a barátoknál. Ők a lűngelmék eszműnyi társai.

*

Barátságuk mindkettőjüknek jótétemény volt. A szeretet szárnyakat ad a léleknek. A barát jelenléte adja az élet minden értékét: érette élünk, érette védelmezzük lényünk épségét, hogy az idő el ne koptassa.

Állandóan gazdagodtak egymástól. Olivier szelleme derüs volt s a teste beteges. Christophe-nak az ereje hatalmas s a lelke háborgó. Jól egymásra találtak, mint a vak és a béma. Most, hogy együtt voltak, ugyancsak erőseknek érezték magukat. Christophe árnyékában Olivier újra sóvárogni kezdett a fény után; Christophe átömlesztett bele egy keveset bőséges életnedvéből, testi és erkölcsi izmosságából, mely még a fájdalomban, még az igazságtalanságban és a gyűlöletben is az optimizmusra hajlott. Christophe többet vett Olivier-től, a lángelme törvénye szerint, mely hiába ad, szeretetben mindig többet vesz, mint amennyit ad, quia nominor leo, mivel ő lángelme s mivel jórészt azért lángelme, mert fel tudja szívni magába mindazt, ami nagy körülötte s még nagyobbá tudja tenni. A nép bölcsesége azt tartja, hogy a gazdagság a gazdagokhoz folyik. Az erő az erősekhez folyik. Christophe táplálékot merített Olivier gondolatvilágából; magába itatta szellemi nyugalmát, magasan szárnyaló függetlenségét, mely távolról szemléli a dolgokat s csendesen hallgatva megért mindent s mindenben uralkodik. De ő beléje, gazdagabb földbe áttűtetve, barátjának erényei egészen más energiával zsendültek rügyekbe.

Mindkettőjüket ámulatba ejtette az, amit fölfedeztek egymásban. Mily sok volt, amin osztozkodhattak! Mindegyik óriási kincseket hozott, melyekről eddig egyiküknek se volt tudomása: mindegyik elhozta népe erkölcsi kincsét; Olivier Franciaországnak hatalmas kulturáját és zseniális lélekismeretét; Christophe Németországnak benső zenéjét s a természetet megértő intuíciónak.

Christophe nem tudta megérteni, hogy Olivier francia. Barátja oly kevésbé hasonlított azokhoz a franciákhoz, akiket eddig látott! Mielőtt találkozott vele, kis hijja volt, hogy a modern francia szellem típusának nem Lucien Lévy-Coeur-t tekintette, aki annak csak a torzképe volt. És ime, Olivier példája megmutatta neki, hogy lehetnek Párisban gondolatban épp oly szabad, sőt szabadabb szellemek, mint egy Lucien Lévy-Coeur, akik azért mégis oly tiszták és sztoikusok maradnak, hogy e tekintetben Európában senki tul nem tesz rajtuk. Christophe be akarta bizonyítani Olivier-nek, hogy nővére, meg ő, nem lehetnek egészen franciák.

- Szegény barátom, - mondta neki Olivier, - mit tudsz te Franciaországról?

Christophe tiltakozva arra hivatkozott, hogy mennyi fáradsággal igyekezett megismerni; elsorolta mindazokat a franciákat, akiket Stevens-ék és Roussin-ék társaságában látott: zsidókat, belgákat, luxemburgiakat, amerikaiakat, oroszokat, levanteieket, sőt hébe-korba nehény autentikus franciát is.

- Hát nem ezt mondtam én? - vetette rá Olivier. - Egyetlenegy se láttál. Csak egy kicsapongó társaságot, néhány élvhajhászó bestiát, akik hozzá még nem is franciák, léha világfiakat, politikusokat, haszontalan lényeket, azt az egész zavaros kavargást, mely áthömpölyög a nemzet fölött, anélkül, hogy érintené. Te csak azoknak a darazsaknak a miriádjait láttad, melyeket a szép őszök s a dusterzésű szőlők csábítanak. Te nem figyelted meg a dolgos méhkasokat, a munka városát, a tanulmányok lázát.

- Bocsánatot kérek - mondotta Christophe - láttam Páris szellemi élite-jét is.

- Mit? Két vagy három tucat író? Köszönöm szépen! A mai világban, mikor a tudomány s az alkotó munka olyan magasra emelkedett, az irodalom egy nép gondolatvilágának legfelületesebb rétegévé süllyedt. S még az irodalomban is te csak a dráma-irodalmat láttad s még hozzá azt, ami nem más, mint fényűzés, azt a nemzetközi konyhát, hol kozmopolita szállók gazdag törzsvendégei szoktak lakmározni. A párisi színházak? Azt hiszed talán, hogy egy komoly szellemi munkásnak csak sejtelve is van arról, hogy ezekben mi történik? Pasteur

tizszer se volt bennük egész életében. Te is, mint a legtöbb idegen, mértéktelen fontosságot tulajdonítasz regényeiknek, boulevard-színházainak, politikusainak, cselszövéseinek... Ha akarod, mutatok neked olyan asszonyokat, kik sohase olvasnak regényeket, fiatal párisi leányokat, kik soha nem jártak színházba, férfiakat, kik politikával soha nem foglalkoztak - és pedig az intellectuel-ek közt. Te nem láttad sem tudósainkat, sem költőinket. Te nem láttad sem a magányos művészeket, kik némán emésztik magukat, sem forradalmáraink égő máglyáját. Te nem láttál egyetlen nagy hívőt, egyetlen nagy hitetlent sem. Ami a népet illeti, arról ne is beszéljünk. Azon a szegény asszonyon kívül, aki gondozott, mit tudsz róla? Hol lett volna alkalmad megismerni? Hány párisit ismertél, aki a második vagy harmadik emelet fölött lakott? Ha ezeket nem ismered, akkor nem ismered Franciaországot. Te nem ismered a szegény lakásokban, a párisi padlásszobákban, a néma vidéken azokat a derék és őszinte szíveket, melyek egy középszerű élet egész folyamán komoly gondolatokhoz, mindennapi lemondáshoz vannak láncolva - a kis Egyházat, mely minden időben létezett Franciaországban - mely csak számra kicsiny, de lélekre nagy, majdnem ismeretlen, tevékenysége láthatatlan, pedig benne van Franciaország egész ereje, az az erő, mely hallgat és fennmarad, mialatt szüntelenül rothad és megújodik az, amely magát «az élite»-nek mondja... Te csodálkozol, hogy találtál egy franciát, aki nem azért él, hogy boldog legyen, boldog minden áron, hanem azért, hogy hitét teljesítse vagy szolgálja? Ezeren és ezeren vannak olyanok, mint én és érdekesebbek, mint én, jámborabbak, alázatosabbak, kik haláluk órájáig csüggedés nélkül szolgálnak egy eszményt, egy Istent, mely nem ad nekik feleletet. Te nem ismered az apró népet, mely takarékos, rendszeres, dolgoz, csendes, melynek szíve mélyén szunnyadva ég a láng - azt a fölládozott népet, melyet hajdan a nagyok önzése ellen védelmébe vett ez én «földim», az öreg, kékszemű Vauban. Te nem ismered a népet, nem ismered az élite-et. Olvastál-e egyet is azon könyvek közül, melyek hűséges barátaink, a társak, melyek főnntartanak bennünket? Tudsz-e csak legalább a létezéséről a mi fiatal szemléinknek, melyek rengeteg önfeláldozást és hitet emésztenek föl? Van-e csak sejtelled is a mi erkölcsi személyiségeinkről, akik a mi napunk s akiknek néma sugárzásától retteg a képmutatók hadserege! Szemtől-szembe nem mernek támadni; meghajolnak előttük, hogy jobban elárulhassák őket. A képmutató rabszolga s aki rabszolgát mond, urat mond. Te csak a rabszolgákat ismered, az urakat nem ismered... Te elnézted viadalainkat s csak brutális összevisszaságot láttál bennük, mert az értelmükbe nem tudtál behatolni. Te csak a nap árnyékait és reflexeit látod, de nem látod e belső fényt, a mi százados lelkünket. Belepillantottál-e valaha a mi hősi akciónkba, a keresztes hadjáratoktól a Commune-ig? Behatoltál-e a francia szellem tragikumába? Föléje hajoltál-e valaha Pascal mélységes szakadékának? Hogyan szabad rágalmazni egy népet, mely több, mint tíz század óta cselekszik, működik és terem, egy népet, mely a maga képére átgyurta a világot: a gótikus művészet, a tizenhetedik század és a Forradalom által, - egy népet, mely százszor állta ki már a tűzpróbát s mindannyiszor megedződött benne s amely anélkül, hogy valaha meghalt volna, föltámadt százszor is!... Ti mind egyformák vagytok. A ti honfitársaitok, akik ide jönnek hozzánk, valamennyien csak az élősdieket látják, kik rajtunk rágódnak, az irodalom, a politika, a pénzvilág kalandorait, kerítőikkel, klienseikkel és szajháikkal; és Franciaországot e nyomorultakról ítélik meg, akik fölfalják. Egyitek se gondol az igazi, az elnyomott Franciaországra, azokra az erőtartalékokra, melyeknek a vidék a gyűjtőhelye, a népre, mely dolgozik és egynapos urainak zsvajgására ügyet se vet... Persze, mi sem természetesebb, mint hogy fogalmatok sincs róla és azért nem is tesztek nektek szemrehányást: hogy' is ismerhetnétek? Hisz' a franciák is alig ismerik Franciaországot. Legjobbainknak ostromzár a sorsa, rabság saját földünkön... Sohase fogják megtudni, mi mindent szenvedtünk, odaláncolva fajunk géniuszához, szent letétként őrizve magunkban azt a fényt, melyet tőle kaptunk, kétségbeesetten oltalmazva az ellenséges fuvalmak ellen, melyek megfeszítik minden erejüket, hogy kioltsák, - bár egyedül voltunk s éreztük magunk körül ezeknek a jött-menteknek dögleletes atmoszféráját, akik mint egy légyraj, ellepték gondolatunkat, melynek förtelmes álcái

ragadnak az értelmünkön és bemocskolják a szivünket, - bár éppen azok árultak el, akiknek hivatása lett volna bennünket megvédelmezni, vezéreink, bárgyu vagy gyáva kritikusaink, kik alávalóan hizelegnek az ellenségnek, hogy elnyerjék bocsánatát azért, mert a mi fajunkból valók, bár cserben hagyott népünk is, mely nem törődik velünk, még csak nem is ismer bennünket... De hát nem is rendelkezünk az eszközökkel, hogy megismertessük magunkat. Nem tudunk hozzáférni... Ah! ez a legkeservesebb! Tudjuk, hogy ezeken és ezeken vagyunk Franciaországban, kik egyformán gondolkoznak, tudjuk; hogy az ő nevükben beszélünk, de némaságra vagyunk kárhoztatva! Minden az ellenség hatalmában van: a hírlapok, a szemlék, a színházak... A sajtó valósággal kerüli a gondolatot, vagy csak akkor fogadja be, ha a szórákoztatás eszköze, vagy egy pártnak a fegyvere. A klikkek és a társaskörök csak annak engednek szabad utat, aki lealjasodik. A nyomor, a tulerőltetett munka lenyűgöznek bennünket. A politikusok, kiknek egyetlen gondolata a vagyonszerzés, csak a proletárokkal törődnek, akiket meg tudnak vásárolni. A közömbös és önző polgárság nem bánja, ha meghalunk. Népünk nem ismer bennünket; akik épp úgy küzdenek, mint mi, hozzánk hasonlóan némaságra vannak kárhoztatva, még azok se tudják, hogy létezőnk s mi nem tudjuk, hogy ők léteznek... Óh! a baljóslatu Páris! Kétségkívül használt is avval, hogy egybegyűjtötte a francia gondolat összes erőit. De a kár, amit okozott, legalább is egyenlő a haszonnal; s az olyan korszakban, mint a mienk, még a jó is rosszra fordul. Elég hogy egy talmi-élite megkaparítsa Párist s belefújjon a reklám fülrengető harsonájába, hogy Franciaország többi részének hangja el legyen fojtva. Sőt mi több: Franciaország saját magát ámitja; elrémülve hallgat, ijedősen visszafojtja magába gondolatait... Azelőtt mindezek miatt ugyancsak sokat szenvedtem. De most már, Christophe, nyugodt vagyok. Megértettem erőmet, népemnek erejét. Most már csak meg kell várnunk, míg az árvíz megszűnik. Nem fogja szétmállasztani Franciaország gránitját. Az iszap alatt, melyet hömpölyget, te is megtapinthatod, ha majd odavezetlek. Itt-ott kezdenek is már magas ormok a felszínre bukkanni.

*

Christophe fölfedezte az idealizmusnak azt az óriási hatalmát, mely kora francia költőit, zenészeit, tudósait lelkesítette. Mialatt a heti nagyságok durva érzékiségük zsivajával elnyomták a francia gondolat hangját, ez, mivel sokkal arisztokratikusabb volt, semhogy erőszakoskodva versenyre kelt volna a csőcselék pöffeszkedő rikoltozásaival, nem szűnt meg maga magának és Istenének tovább zengeni a maga forrón buzgó és zárkozott énekét. Sőt úgy tetszett, mintha menekülni akarván a künn zugó utálatos láрма elől, legmélyebb rejtekhelyeire, a belső Vár-torony szívébe vonult volna vissza.

A költők - természetesen csak azok, kik megérdemlik ezt a szép nevet, melyet a sajtó és az Akadémia hiu és pénzsóvár fecsegőkre szoktak pazarolni - a költők, akik megvetették azt az arcátlan retorikát és szolgai realizmust, melyek a dolgok kérgén rágódnak, anélkül, hogy beléje tudnának hatolni, visszahúzódtak lelkük középpontjába, egy misztikus látomásba, melyben törekvésük végcélja az alakok és gondolatok mindensége volt, mint ahogy a zuhatag a tó felé siet és a mindenség, megfürödve a belső életben, fölvette annak színezetét. Ez az idealizmus, mely azért zárkózott magába, hogy újra teremtsen a mindenséget, intenzitása miatt hozzáférhetetlen volt a tömegnek. Kezdetben Christophe maga sem értette meg. Nagyon is hirtelen volt a lökés, a Piaci Vásár után. Olyan volt ez, mintha egy veszett kavarodásból s a nyers fényből egyszerre a csendbe és az éjszakába lépett volna át. Fülel zugtak. Semmit se látott már. Az első pillanatban, mivel forró szeretettel csüngött az életen, az ellentét kellemetlenül érintette. Odakünn, a szenvedély zuhatagai morajlottak, melyek fölforgatták Franciaországot, megrázták az emberiséget. S a művészetben ebből első tekintetre semmire látszott. Christophe ezt kérdezte Olivier-től:

- Titeket a Dreyfus-ügy fölemelt a csillagokig s letaszított az örvénynek fenekére. Hol az a költő, akin ez a rengés átnyilallott? A vallásos lelkekben éppen most olyan harc folyik az Egyház tekintélye s a lelkiismeret jogai közt, melynél szebbet századok óta nem vívtak. Hol az a költő, akiben e szent aggodalom tükrözik? A munkások népe a háborúra készül, nemzetek meghalnak, nemzetek föltámadnak, az örményeket lemészárolják, Ázsia, mely fölébred százados álmából, feldönti a moszkovita kolosszust, Európa kulcsárját; Törökország, mint Ádám, felnyitja a szemét s megpillantja a napvilágot; az ember meghódítja a levegőt; a vén föld remeg a lépteink alatt és megnyílik; elnyel egy egész népet... Mindezek a csodák, melyek husz év alatt történtek s amelyek husz Iliásznak is elég anyagot adnának, hol vannak, hol van tűzüknek nyoma költőitek könyveiben? Hát ők egyedül nem látják a világ költészetét?

- Türelem, barátom, türelem! - felelte neki Olivier. - Hallgass, ne beszélj, figyelj.

Lassankint elhalt a világ tengelyének nyikorgása s a tett nehéz szekerének dübörgése a kövezeten belefult a messzeségbe. És felszállt a csend isteni éneke:

*A méhzsongás, a hársfaillat
A szél,
Rónákat cirógatva aranyos ajkaival...
Az eső édes csobogása a rózsák illatával.*

S felhangzott a költők kalapácsa, amint faragta a váza lágyékain

A legnaivabb dolgok finom méltóságát

a komoly és vidám életet,

Arany fuvalaival és ébenfa fuvalaival

a vallásos örömet, a hitet, mely zsong, mint valami forrás, forrása a lelkeknek,

Akinek minden árnyék világos

és a jóságos fájdalmat, mely elringat s ránk mosolyog

*Komor arcával, melyről
Természetfölötti világosság száll alá.*

és

A derüs halált nagy, szelid szemeivel.

Összhangzatos és tiszta hangok szimfóniája volt ez. Egyik se szólt avval a széles zengéssel, mint a Corneille-ek, Victor Hugo-k, népeknek ezek a harsonásai; de mennyivel mélyebb és gazdagabban árnyalt volt ezeknek a hangversenye! A mai Európa leggazdagabb zenéje.

Olivier evvel a kérdéssel fordult Christophe-hoz, aki mind jobban elcsendesült:

- Érted most már?

Christophe intett neki, hogy hallgasson. Jóllehet boszankodott és többre becsült férfiasabb zenéket, itta a lélek erdeinek és forrásainak mormolását, melyet ifjuságról énekeltek,

a Szépség édes Jóságáról.

Mialatt az emberiség

*Rémült ugatásokkal és jajveszékléssel
Körbe forog egy kietlen és sötét mezőn,*

mialatt lények milliói a végkimerülésig marakodnak véres szabadság-foszlányokért, a források és az erdők egyre csak ezt zsongták:

«Szabad!... Szabad!... Sanctus, Sanctus...»

De azért nem szenderegtek az önző lelki derű álmában. A költők kórusából nem hiányoztak a tragikus hangok: a gög, a szeretet, az aggodalmak hangjai.

Részeg orkán volt ez,

Nyers erejével vagy mélységes szelidségével,

zürzavarosan zshivajgó erők, azoknak káprázataiban fogant hősköltemények, kik a tömegek lázát, az emberi istenek egymás ellen vivott tusait, a lihegő munkásokat éneklük,

Tentás és aranyos arcokat, melyek átfurják az árnyékot és a ködöt

Izmos hátakat, melyek hirtelen megfeszülnek és kiegyenesednek

Nagy máglyák és óriási üllők körül...

a jövőendő Várost kovácsolva.

A tündöklő és homályos fényben, mely az értelem jéghegyeire árad, a magányos lelkeknek hősi keserősége volt ez, kik önmagukat rágják, kétségbeesett vidámsággal.

Egy németnek úgy tetszett, hogy ezeknek az idealistáknak ugyancsak sok vonása németebb, mint francia. De valamennyien egész lelkükkel csüngtek «a finom francia beszédre» és költeményeikben Görögország hitregéinek nedve folydogált. Franciaországnak s a mindennapi életnek tájképei szemük bogarában valami titkos varázslat által attikai látomásokká alakultak át. Az ember szinte azt mondta volna, hogy a XX-ik század e franciáiban antik lelkek élnek mindmaiglan s le kellene vetniök hitvány modern köntösüket, hogy újra szép meztelenségükben találják magukat.

Ennek a költészetnek egész bokréája a gazdag civilizáció illatát árasztotta, mely századokon át érelődött; s ezt az illatot Európában sehol másutt nem lehetett találni. Aki azt beszívta, nem tudta többé elfelejteni. A világ minden országából elcsábitott idegen művészeket. Francia költőkké lettek, franciákká, kik nem türnek megalkuvást; és a francia klasszikus művészetnek nem voltak buzgóbb tanítványai, mint ezek az angolszászok, ezek a flamandok és ezek a görögök.

Christophe, Olivier-től kalauzolva, engedte, hogy megejtse Franciaország Muzsájának elmélyedő szépsége, bár lelke mélyén, ennél az arisztokratikus, egy kissé tulmivelt hölgnél kedvére valóbbnak talált s többre becsült egy szép, egyszerű, egészséges, izmos falusi leányt, ki nem okoskodik annyit, hanem szeret.

*

Ugyanez az odor di bellezza áradt ki az egész francia művészetből, mint ahogy érett számóca és málnaillat száll fel a napsütötte őszi erdőkből. A zene egyike volt ezeknek a kis számóca csokrocskáknak, melyek a füben elrejtőzve nőttek, de leheletükkel egy egész erdőt meg tudnak részegíteni. Christophe eleinte tovább ment, anélkül, hogy észrevette volna, mert hazájában hozzászokott nagy zenei bokrokhoz, melyeknek ágai jóval sűrűbb lombuak, bogyói sokkal ragyogóbb színűek. De ime, a finom illatra visszafordult; Olivier segítségével rábukant a kövek, a tüskés cserjék, az avar közt, melyek a zene nevét bitorolták, egy maroknyi zenész kifinomult és ártatlan művészetére. A demokrácia veteményes földjei és füstokádó bányái közt, a Plaine Saint-Denis szívében, egy kis szent ligetben, gondatlan faunok táncoltak. Christophe meglepődve hallgatta fuvoláik gunyos és derüs dalát, mely nem hasonlított semmihez se, amit eddig hallott:

Egy kis nád elég volt nekem,

Hogy megreszkettesem a magas füvet,

És az egész rétet

És a szelid fűzfákat

És a csermelyt, mely szintén énekel;

Egy kis nád elég volt nekem

Hogy énekre zenditsem az erdőt...

hanyag gráciája és látszólagos dilettantizmusa alatt e zongorára irt kis daraboknak, daloknak, francia kamarazenének, melyet a német művészet egy tekintetre se kegyeskedett méltatni s amelynek poétikus virtuozitását maga Christophe is csak felületesen ismerte, kezdett már ráeszmélni a megujhódás lázára, arra a Rajna tulsó partján ismeretlen nyugtalanságra, amellyel a francia zenészek művészetük eddig még parlagon maradt területeinek talajában felkutatták a jövődőt megtermékenyítő csirákat. Mialatt a német zenészek egy lépéssel se mozdultak ki onnan, hol apáik táboroztak s a világ evolúcióját mult győzelmeik sorompóinál szerették volna megállítani, a világ tovább menetelt; s a világ élére állva a franciák fölfedező utra keltek; átfürkészték a művészet messze vidékeit, a kialudt napokat s a kigyulladó napokat s az eltűnt Görögországot s a Távolskeletet, mely több százados álom után újra kinyitja szemeit s látni kezd óriási álmokkal telt, széles, hasított szemével. A nyugati zenében, melyet csatornába szorított a rend és értelem klasszikus génusza, felhúzták a régi divatok zsilipjeit; beleömlesztették versailles-i medencéikbe a világegyetem összes vizeit: népies dallamokat és ritmusokat, a hangközök új és megújított nemeit.

Valamint az őket megelőző impresszionista festőik - a fény Kolumbusz Kristófjai - a szemnek nyitottak meg egy új világot, úgy zenészeik ádáz küzdelemben a hangok világegyetemi meghódítására törek; mélyebben hatoltak előre a Hallás titokzatos rejtekhelyeibe; új földeket fedeztek föl ebben a belső tengerben. Egyébként, hogy hódításaikat mások fogják kizsákmányolni, több mint valószínű volt. Szokásuk szerint ők voltak a világ szállásmesterei.

Christophe csodálta ezt a vállalkozó szellemű zenét, amelynek csak tegnap volt az újjászületése s máris a művészet előcsapatában harcolt. Milyen vitézül küzdött ez az elegáns és apró kis teremtmény! Christophe kezdett elnéző lenni azon ostobaságok iránt, melyeket egykor kipécézett benne. Csak azok nem tévednek soha, akik semmit se csinálnak. De az a tévedés, mely viaskodva az eleven igazság felé tör, termékenyebb és szentebb, mint a holt igazság.

Bárminő volt is az eredmény, az erő kifejtés meglepő volt. Olivier megmutatta Christophe-nak a harmincöt év óta végzett munkát s azt az energia mennyiséget, amellyel a francia zenét kiemelték abból az ürességből, melybe 1870 előtt süllyedett: szimfonikus iskola, mély kultúra, hagyományok, mesterek, közönség nélkül; mikor senkije se volt az egy Berlioz-on kívül, akit fullasztó légkör és bosszúság emésztett. Christophe most már tiszteletet érzett azok iránt, kik a nemzeti fölemelkedés munkásai voltak; már óvakodott attól, hogy csipkedje őket esztétikájuk szűk korlátjai miatt, vagy hogy a lángész hiányát vesse szemükre. Műveik összességénél jóval többet, egy zenész népet teremtettek. Mindazon nagy munkások közt, akik az új francia zenét kovácsolták, egy alak volt neki különösen kedves: César Franck, aki, mint az öreg Schütz, érintetlenül őrizte meg magában, a francia művészet legsötétebb éveiben, hitének kincsét s fajának génuszát s meghalt, mielőtt láthatta volna a győzelmet, melyet előkészített. Megható jelenség: az élvhajhászó Páris közepette ez az anyagi mester, a zenének ez a szentje, aki nélkülözésben, lenézett munkában élve, megóvta változhatatlan derűjét türelmes lelkének, melynek jóssággal tele zenéjét lemondó mosolya fénnel hintette be.

*

Christophe, aki nem ismerte Franciaország mélységes életét, majdnem csodaszerű tüneménynek nézte ezt a nagy, hívő művészt, egy ateista nép körében.

De Olivier, szelid vallomással, azt kérdezte tőle, vajon Európának melyik országában lehet találni egy festőt, kit a Biblia szelleme úgy megihletett, mint a puritán Francois Millet-t; izzóbb és alázatosabb hitű tudóst, mint a ragyogó elméjű Pasteur, ki térdre borult a végtelenség eszméje előtt s mikor ez a gondolat urrá lett elméjén, «értelmétől - mint maga mondta - lélekbemarkoló aggodalommal kért kegyelmet, mikor már közel volt ahhoz, hogy Pascal fenséges örölete megszállja». E két ember közül a mély katolicizmus épp oly kevésbé feszélyezte az elsőnek hősi realizmusát, mint a másinak szenvedélyes kutató elméjét, mely utjáról

egyetlen lépéssel le nem térve, tántorithatatlan biztonsággal haladva járta meg az elemi természet köreit, a végtelenül parányinak nagy éjszakáját, a lény legalsó mélységeinek fenekét, ahol az élet születik. A vidék népéből, amelyből származtak, merítették ők ezt a hitet, mely mindig ott parázslott Franciaország földjében s amelyet néhány szájhős demagóg hiába próbált tagadni, Olivier jól ismerte ezt a hitet: ő is a keblében hordozta.

Megmutatta Christophe-nak a katolikus megújulás nagyszerű mozgalmát, mely huszonöt év óta folyik, a keresztény gondolat hatalmas erő kifejtését Franciaországban, hogy az értelemmel, szabadsággal, az élettel társuljon; azokat a csodálatos papokat, akiknek volt bátorsága, hogy - egy ilyen pap szavai szerint - «emberré keresztelkedjenek», kik a katolicizmus részére is követelték azt a jogot, hogy mindent megértsen s csatlakozzék minden lojális gondolathoz: «mert, minden lojális gondolat, még ha téved is, szent és isteni»; azt az ezer meg ezer fiatal katolikust, kik nemes fogadalmat tettek, hogy felépítenek egy keresztény, szabad, tiszta, testvéries Köztársaságot, mely nyitva lesz minden jóakaratu ember előtt; és azt a kis légiót, mely a gyűlöletes hajsza, az eretnokségnek rájuk zúdított vádjai, a jobb- és baloldalon (főleg a jobboldalon) elkövetett árulások ellenére, amelyeket e nagy keresztényeknek el kellett szenvedniök - a nehezen járható szorosban rettenthetetlenül nyomult előre, derűs homlokkal, beletörődve a megpróbáltatásokba, tudva azt, hogy semmi tartóssat nem lehet építeni, ha a vakolatot könny és vér cseppjei nem öntözik.

Az eleven idealizmusnak és a szenvedélyes liberalizmusnak ugyanez a fuvallata frissítette föl a többi vallásokat is Franciaországban. A protestantizmus és judaizmus zsibbadásba merült nagy testeit új élet borzongása járta át. Valamennyien nemes vetélkedéssel buzgólkodtak, hogy megteremtsék a szabad emberiség vallását, mely semmit föl ne áldozzon sem értelmé, sem lelkesedése hatalmaiból.

Ez a vallásos rajongás nem a vallások kiváltsága volt; a forradalmi mozgalomnak a lelke volt ez. Itt valósággal tragikus jellege volt. Christophe mindezideig csak az alacsony szocializmust látta, - a politikusokét, kik kiéhezett klienseik szemei előtt meg-megcsillogtatták a Boldogság gyerekes és durva álmát, vagy hogy nyiltabban beszéljünk, az általános Gyönyörét, amelyet a Hatalom kezébe kerülő Tudomány fog nekik biztosítani. Christophe látta most már, mint szegül ez émelyítő optimizmus ellen annak az élite-nek misztikus és ádáz reakciója, melyet a munkások Szakszervezetei vezettek csatára. Hívó szózat volt ez, «harcra, mely világra hozza a fenségeset», a hősi harcra, «mely egyedül képes újra értelmet, célt, eszményt adni a haldokló világnak.» Ezek a nagy Forradalmárok, kik leokádták «a nyárspolgári, kupeckedő, pacifista, angolos» szociálizmust, szembe állították vele a tragikus koncepcióját egy olyan világegyetemnek, melynek «az antagonizmus a törvénye», mely áldozatból él, örökkévaló, mindegyre megújuló áldozatból. - Ha kétségbe lehetett is vonni azt, hogy az a hadsereg, melyet ezek a vezérek a régi világ megostromlására rohamra küldenek, megérti azt a harcos miszticizmust, mely Kantot s egyben Nietzsche-t használta fel a heves akcióra, azért mégis megragadó látvány volt ez a forradalmi arisztokrácia, melynek mámoros pesszimizmusa, a hősi életet szomjazó dühe, a harcban és áldozatban való rajongó hite úgy tetszett, mintha egy Teuton Rend, vagy japán Samurai-k katonai és vallási eszménye lett volna.

Pedig mi sem franciább ennél: francia faj volt ez, mely vonásait a századok folyamán változatlanul megőrizte. Christophe, Olivier szemei által, fölfedezte őket a Konvent tribunjaiban és prokonzulaiban, a Régi Rend bizonyos francia gondolkodóiban, harcosaiban és reformátoraiban. Kálvinistákat, janzenistákat, jakobinusokat, szindikalistákat, mind-mind a pesszimista idealizmusnak ugyanaz a szelleme hevítette; viaskodtak a természettel, illúziók és csüggedés nélkül - ők voltak a vasgerendázat, mely fölntartja a nemzetet.

Christophe beszívta e misztikus tusák fuvalmát s kezdte megérteni, mennyi nagyság van e fanatizmusban, melybe Franciaország olyan megalkuvást nem ismerő hitet és lojalitást vitt

bele, aminőről más nemzeteknek, melyek könnyen megbarátkoznak a combinazioni-kkal, fogalma se volt. Mint minden idegen, ő is megszerezte magának azt a mulatságot, hogy olcsó élceken csipkedte a nagyon is szembetűnő ellenmondást, a franciák zsarnoki szelleme s azon bűvös formula közt, melyet Köztársaságuk az épületek falaira íratott. Most először pillantott bele annak a harcias szellemű Szabadságnak értelmébe, melyet a franciák imádtak s mely az Értelme félelmetes fegyvere volt. Nem, ez náluk nem volt zengzetes retorika, ködös ideológia, mint ahogy kezdetben hitte. Ennél a népnél, mely az értelem szükségleteit minden más előtt az első helyre tette, a harc az értelemért minden más harc fölött uralkodott. Mit törődött avval, hogy ez a harc képtelennek tetszik azon népeknek, melyek gyakorlatiasoknak mondják magukat? Annak, aki mélyebbre néz, nem kevésbé hiábavalónak tetszenek a világ meghódításáért, az uralomért, a pénzért vívott harcok; és millió év múlva nem marad fenn semmi, sem ezekből, sem azokból. De ha az életnek becsét azon küzdelem erőssége adja meg, amelyben az ember összes erőit a lelkesedés úgy áttüzesíti, hogy egy felsőbb Lénynek feláldozza magát, kevés olyan harc van, mely nagyobb becsületére válnék az életnek, mint az, melyet Franciaországban vívnak az értelemért s az értelem ellen, végeszakadatlanul. És azok, akik megízlelték e csaták fanyar zamatát, izetlennek s nem nagyon férfiasnak találták az angolszászok annyira dicsért apatikus türelmességét. Az angolszászok avval kárpótolták magukat, hogy tetteiket másutt használták fel. De itt tetteik nem mutatkoztak. A türelmesség csak akkor nagy, ha hősiesség a pártok közt. A mai Európában legtöbbször nem egyéb, mint közöny, hiánya a hitnek, hiánya az életnek. Az angolok, átidomítva saját használatukra Voltaire egy mondatát, szívesen eldicsekednek avval, hogy «a hitvallások különfélesége több türelmességet termelt Angliában, mint Franciaországban a Forradalom.» - Csakhogy több hit van a Forradalom Franciaországában, mint Anglia hitvallásaiban.

*

A hadakozó idealizmusnak ebből a hadakozó ércgyűrűjéből, az Értelme csatáiból, - mint ahogy Vergilius kalauzolta Dantét - Olivier kézen fogva Christophe-ot, fölvezette a hegy csucsára, ahol csendben és derűsen az igazán szabad franciák kisszáma élte-je tanyázott.

Széles e világon nem élnek szabadabb emberek. A mozdulatlan levegőégben lebegő madár derűs nyugalma ez. Ezeken a magaslatokon a levegő olyan tiszta volt, olyan megritkult, hogy Christophe csak nehezen tudott lélegezni. Voltak itt olyan művészek, kik az álom feltétlen, korlátlan szabadságát követelték, - zabolátlan szubjektivisták, akik megvetették, mint Flaubert, «azokat az otromba alakokat, akik hisznek a dolgok realitásában»; olyan gondolkodók, akiknek hullámozó és sokrétű gondolata, a mozgó dolgok végnélküli sodrát követve, szakadatlanul folyt és hömpölygött, sehol meg nem állapodott, szilárd talajra, sziklára sehol nem talált és «nem a lényt festette, hanem az átmenetet»; mint Montaigne mondta, «az örökös, napról napra, percről percre való átmenetet»; olyan tudósokat, kik tudták, hogy az ember az egyetemes ürbe és semmibe dolgozta bele gondolatát, Istenét, művészetét, tudományát s akik mégis tovább munkálkodtak a világnak és a világ törvényeinek, ez egynapos hatalmas álomnak megteremtésén. Ők a tudománytól nem a nyugalmat, nem a boldogságot, sőt még az igazságot sem kérték: - mert kételkedtek abban, hogy elérhetik - ők a tudományt önmagáért szerették, mert szép volt, mert egyedül ő volt szép, egyedül ő volt valóság. A gondolat ormain tanyáztak ezek a tudósok, ezek a szenvedélyes pyrrhonisták, közömbösen minden szenvedés, minden csalódás, majdnem minden realitás iránt, lehunyva szemmel hallgatva a lelkek csöndes hangversenyét, a számok és alakok finom és grandiózus összhangját. Ezek a nagy matematikusok, ezek a szabad filozófusok - a világ legszigorubbán pontos és legpozitívabb elméi - a misztikus önkívület mesgyéjéig jutottak; egyre ásták az ürt maguk körül, ott lebegtek az örvény fölött és megittasultak a szédülés gyönyörétől; a határtalan éjszakában fenséges vidámsággal villogtatták a gondolat villámát.

Christophe is, odahajolva melléjük, megpróbált letekinteni; és a feje szédülni kezdett. Ő, aki szabadnak hitte magát, mivel a lelkiismeret törvényein kívül minden más törvényt elvetett, rémüldözve vette észre, mily kevésbé szabad e franciák mellett, kik felszabadították magukat még a szellem minden föltétlen törvénye, minden kategórikus imperativusz, minden életcél alól is. Vajjon miért is élnek?

- Azért az örömért, hogy szabadok! - felelte Christophe.

De Christophe, aki ebben a szabadságban inogni érezte a talajt a lábai alatt, odáig jutott, hogy bánkódni kezdett a német fegyelem hatalmas szelleme, a német autoritarizmus után; ilyenkor így beszélt:

- A ti örömtők csalétek, egy ópiumszivónak az álma. Ti megrészegedtek a szabadságtól, ti elfelejtitek az életet. A feltétlen szabadság az elmére nézve egyértelmű az örülettel, az Államra nézve anarchia... A szabadság! Ki szabad ezen a világon? Ki szabad a ti Köztársaságotokban? A gazfickók. Ti, a legjobbak, megfulladtok. Egyebet se tehettek már, csak álmodozhattok. Nemsokára már majd álmodoznotok se lehet.

- Sebj! - mondta Olivier. - Te nem tudhatod, szegény Christophe-om, micsoda gyönyörűség az, szabadnak lenni. Érdemes érte mindent kockára tenni, eltűnni minden szenvedést, még a halált is. Szabadnak lenni, érezni, hogy körülöttünk valamennyi elme szabad - igen, még a gazfickók is: ez szóval ki nem fejezhető gyönyör; úgy tetszik, mintha a lélek a végtelen levegőbe uszna. Többé nem is tudna máshol élni. Mit ér nekem a biztonság, melyet te kínálsz nekem, a szép rend, a kifogástalan fegyelem, a te császári kaszárnnyád négy fala közt? Én megfulladok ott. Levegőt! Mindig több levegőt! Mindig több szabadságot!

- A világnak kellenek törvények, - mondta Christophe. - Előbb vagy utóbb, az ur jönni fog.

De Olivier, ki szeretett tréfálni, emlékébe idézte Christophe-nak az Öreg Pierre de l'Estoile szavait:

A föld egész képességének
épp oly kevésbé van hatalmában
bebörtönözni a francia szólásszabadságot,
mint beletemetni a napot a földbe,
vagy bezárni
egy lyukba.

*

Christophe lassan hozzászokott a korlátlan szabadság levegőjéhez. A francia gondolat ormairól, ahol azok a szellemek álmodoznak, melyeknek mindegyike csupa fény, elnézte lábainál a hegy lejtőit, ahol a hősi élite, mely egy élő hitért küzd, bármilyen legyen is ez a hit, örökösen küzd, hogy feljusson a tetőre; elnézte azokat, kik szent háborút viselnek a tudatlanság, a betegség, a nyomor ellen; a feltalálások lázát, a modern Prometheuszok és Ikaruszok észszerű deliriumát, kik meghódítják a fényt s utakat vájnak a levegőben; a tudomány gigászi harcát a természet ellen, melyet jármába hajt; lejjebb, a csöndes kis csoportot, a jóakaratu férfiakat és asszonyokat, a derék és alázatos sziveket, kik ezer erőfeszítés árán elértek az ut közepéig s nem tudnak magasabbra feljutni, mivel középszerű és nehéz élethez láncolva titkon elégnek alázatos önfeláldozások közt; még lejjebb, a hegy tövében, a meredek lejtők közt huzódó szűk szorosban, a végnélküli csatát, az elvont eszmék, vak ösztönök fanatikusait, kik dühösen fojtogatják egymást s nem sejtik, hogy van valami tulnan, odaát a sziklafal mögött, mely bezárja őket; még lejjebb az ingoványokat s a trágyájában hasaló csordát. És mindenütt, elszórtan, a hegy oldalain véges-végig, a művészet friss virágai, a zene illatos számóca-csokrocskáit, a források és a költő madarak éneke.

És Christophe ezt kérdezte Olivier-től:

- Hol van a ti népetek? Én csak élite-eket látok, jótékony és kártevő élite-eket.

Olivier ezt felelte:

- A nép? Müveli a kertjét. Velünk nem törődik. Az élite-nek mindegyik csoportja igyekszik őt megkaparítani. Valamikor régen meghallgatta még, legalább szórakozás kedvéért, a politikai csepürágók becsali maszlagolásait. Ma már rájuk se hederít. Jó néhány millió van már, aki még a választójogával sem él. Hadd üssék egymást a pártok agyba-főbe, a nép nem törődik avval, hogy mi lesz ebből azután, csak verekedés közben le ne tapossák a földjeit, mely esetben megharagszik s nem nézve se jobbra, se balra, mind a két pártot elagyabugyálja. A nép nem cselekszik, hanem az akcióra, - mellékes, hogy mily irányban, - reakcióval felel minden olyan tulzás ellen, mely háborgatja munkáját és nyugalmát.

Királyok, császárok, köztársaságok, papok, szabadkőművesek, szocialisták, bárkik legyenek is vezérei, semmi egyebet nem kér tőlük, mint hogy védjék meg a nagy közös veszedelmektől: a háborútól, a rendetlenségtől, a járványtól, - egyebekben pedig hagyjanak neki békét, hogy a kertjét művelhesse. Tulajdonképpen ezt gondolja:

- Hát ezektől a barmoktól sose lesz már nyugtom?

De ezek a barmok oly ostobák, hogy folyton zaklatják János bácsit s addig nem maradnak veszteg, míg föl nem kap egy vasvillát s ki nem repíti őket, - amint egy szép napon úgy is fognak járni tisztelt honatyáink. Azelőtt belelovalta magát nagy vállalatokba. Talán ezentul is megteszi még, jóllehet régen elszokott már attól, hogy kirugjon a hámból; annyi bizonyos, hogy ezek a nekirugaszkodásai nem tartanak sokáig; gyorsan visszatér százados társához: a földhöz. A föld köti a franciákat Franciaországhoz, sokkal inkább, mint a franciák. Annyi különböző nép dolgozik századok óta egymás oldalán, ezen a derék földön, hogy ez a föld az, mely egyesíti őket, ez az ő nagy szerelmük. Jó- és balszerencse közt ezt művelik, szakadatlanul; és minden jó nekik, a föld legparányibb rögei is.

Christophe körültekintett. Amilyen messze csak el tudott látni, az ut mentén, az ingoványok körül, a sziklák lejtőin, keresztül-kasul az akció csatateréin és omladékain, Franciaország hegyei és völgyei, minden meg volt művelve, minden virágzott: az európai civilizáció nagy kertje volt ez. Hasonlíthatatlan báját éppen úgy köszönhette a jó, termékeny földnek, mint fáradhatatlan népe csökönyös erőfeszítésének, mely századok óta soha meg nem szünt föl-szántani, bevetni és szépíteni.

Mily különös nép! Mindenki azt mondja, hogy állhatatlan; és semmi se változik benne. Olivier tisztánlátó szemei feltalálták a gót szobrászatban a mai provinciák összes típusát; valamint a Clouet-k és Dumoustier-k krétarajzaiban a világfiak és intellectuel-ek fáradt és gunyos arcait; vagy a három Lenain festményeiben Ile de France vagy Pikardia munkásainak és parasztjainak szellemét és világos szemeit. S ugyancsak a hajdani gondolat keringett a mai nemzedék lelkiismeretében. Pascal szelleme ma is élt nemcsak az elmélkedő és vallásos éliteben, hanem igénytelen nyárspolgároknak, vagy forradalmi szakszervezetek munkáiban is. Corneille és Racine művészete elevenebben élt a népben, mint az élite-ben, mert a népet nem járták át annyira idegen behatások; egy párisi kishivatalnok közelebb érezte magát egy XIV-ik Lajos korabeli tragédiához, mint Tolsztoj egy regényéhez, vagy Ibsen egy drámájához. A középkori énekek, a régi francia Tristan közelebbi rokonságban volt a modern franciákkal, mint Wagner Tristan-ja. A gondolat virágai, melyek a XII-ik század óta nem szüntek meg virulni a francia virágágyakban, bármily sokfélék voltak is, rokonok voltak mind, s valamennyi különbözött mindattól, ami körülvette őket.

Christophe sokkal kevésbé ismerte Franciaországot, hogysem tisztán láthatta volna vonásainak állandóságát. Ami különösen meglepte őt e gazdag vidéken, az a föld rendkívüli elaprózottsága volt. Mint ahogy Olivier mondta, mindenkinek megvolt a maga kertje; és minden kert, minden darabka föld el volt választva a többitől falak, élő sövények, mindenféle palánkok által. Legfeljebb ha itt-ott néhány községi rét és erdő, vagy ha a folyó egyik partján a lakók természetyszerűleg közelebb voltak egymáshoz, mint azokhoz, kik a tulsó parton laktak. Mindegyik bezárkózott a maga otthonába; s úgy tetszett, hogy ez a féltékeny individualizmus, ahelyett, hogy a szomszédság több századéve után gyengült volna, még erősebb, mint valaha. Christophe eltűnődött:

- Milyen egyedül vannak.

*

Mi sem jellemzőbb e tekintetben, mint az a ház, melyben Christophe és Olivier laktak. Egy kis világ volt ez, - en miniature - egy kicsike, tisztességes és dolgos Franciaország, hijjával mindannak, ami egybekapcsolta volna különböző elemeit. A ház ötemeletes volt, régi, düledező, oldalvást hajló, recsegő padlókkal és féreg rágta mennyezetekkel. Az eső becsepegett Christophe-hoz és Olivier-hez, kiknek a lakása a tető alatt volt; nem maradt más hátra, mint elhivatni a munkásokat, hogy foltozzák meg a tetőt, úgy ahogy lehet. Christophe hallotta, hogy dolgoznak és fecsegnek a feje fölött. Volt köztük egy, aki mulattatta és egyben boszantotta is: egy pillanatra se szünt meg magányosan beszélgetni, szakadatlanul nevetett, énekelt, badarságokat mondott, buta nótákat fütyörészett, önmagával hangos párbeszédbe bocsátkozott, anélkül, hogy a munkát abbahagyta volna; bármibe kezdett, előre bejelentette, hogy mit fog csinálni:

- No, ide beverek még egy szöget. Hol is van csak a szerszámom? Ide azt a szöget. No még egyet. Még egyszer rávágok a kalapáccsal. Így, öregem, most már benne van...

Mikor Christophe zongorázott, a munkás elhallgatott egy pillanatra, figyelt, aztán még vigabban rágyujtott, a lendületes részleteket úgy fütyülte, hogy nagyokat csapdosva kalapácsával kiverte hozzá az ütemet. Christophe, végre is dühbe gurulva, fölmászott egy székre s kidugta a fejét a padlószoba kis tetőablakán, hogy jól össze szidja. De alig látta meg őt a tetőn lovagolva, jóságos, nyájas ábrázatával, a szájába vett szögektől felpuffadt orcáival, hangosan felkacagott s az ember is ugyanezt cselekedte. Christophe feledve azt, amiért rá akart támadni, beszédbe ereszkedett vele. Csak mikor már a végén tartott, akkor jutott eszébe, minek is bujt ki az ablakon:

- Ejnye no, hisz' én kérdezni akartam magától valamit. Nem háborgatja, ha zongorázom?

A munkás megnyugtatta, hogy nem; csak arra kérte, hogy ne játszon olyan lassu nótákat, mert tempóba akar vele maradni s így késleltetné őt a munkában. Mint jó barátok váltak el. Egy negyedóra alatt több szót váltottak, mint amennyit Christophe egy fél esztendő alatt mondott a ház összes lakóinak.

Két lakás volt minden emeleten; az egyik háromszobás volt, a másik csak két szobából állt. Cselédszobák nem voltak: mindegyik háztartásban a lakók maguk végezték a házi teendőket, a földszint és az első emelet bérlőinek kivételével, akik a két egyesített lakást foglalták el.

Az ötödik emeleten Christophe és Olivier szomszédságában Corneille apát lakott, egy körülbelül negyvenéves pap, nagyon művelt, szabad szellemű, messzeható elméjű, ki a szentírásmagyarázat tanára volt egy nagy papnevelő intézetben s akit Róma csak nemrég sujtott cenzurával modernista szelleme miatt. A dorgálást elfogadta, bár alapjában nem adta meg magát, de hallgatott, nem próbált harcba szállani s elutasította az eszközt, amelyeket kínáltak neki, hogy a nyilvánosság előtt fejtse ki tanait; kerülte a zajt és inkább választotta gondola-

tainak rombadőlését, mint hogy csak látszólag is botrányt támasszon. Christophe sehogyse tudta megérteni a megnyugvó lázadónak ezt a típusát. Megpróbált beszélgetést kezdeni vele; de a pap, bár nagyon udvarias volt, hideg maradt, mit se közölt vele arról, ami legjobban érdekelté s méltóságát avval őrizte meg, hogy elevenen befalazta magát.

Egy emelettel lejjebb, a két barát szobái alatt, az övékkel azonos lakásban egy Elie Elsberger nevű mérnök lakott feleségével s két leányával, kik közül az egyik hét, a másik tiz éves volt: igen finom, rokonszenves emberek, kik egészen elzárkózva éltek, főképpen álszégyenből szűkös anyagi helyzetük miatt. A fiatal asszonynak, ki derekasan maga vezette háztartását, halálos megalázás volt ez; szívesen vállalt volna még egyszer annyi terhes munkát, csak senki ne tudott volna róla: ez is olyan érzés volt, melyet Christophe sehogyse tudott megérteni. Protestáns családból származtak, Franciaország keleti részéből. Néhány évvel azelőtt mindkettőjüket magával sodorta a Dreyfus-ügy orkánja; ez az ügy őket is szenvedélyesen, majdnem az önkivületig izgatta, úgy mint sok ezer más franciát, akik fölött ennek a szent hisztériának szele hét évig dühöngött. Föláldozták neki nyugalmaikat, társadalmi állásukat, összekötéseiket; hagyták, hogy összezuzza legkedvesebb barátságait; nem sok kellett már, hogy tönkregye az egészségüket is. Hónapokon át nem aludtak, nem ettek, végeszakadatlanul csépeltek ugyanazokat az érveket, olyan ádáz dühvel, mint a maniakusok; egyik a másikat hozta lázba, jóllehet bártortalanok voltak és féltek a nevetségességtől, részt vettek a tüntetéseken s felszólaltak a népgyűléseken; a fejük zugott a káprázatoktól, mikor hazatértek, a szívük sajgott s éjjel sirtak mindaketten. Erre a harcra a rajongásnak s a szenvedélyeknek annyi erejét pazarolták, hogy mikor végre elérkezett a győzelem, már nem volt elég erejük örülni neki; minden energiájuk le volt csapolva, megrokkantak egész életükre. Reményeik oly magasra szálltak, áldozatuk buzgalma oly tiszta volt, hogy a diadal nevetségességnek tetszett annak a díjához mérve, amiről álmokat szőttek. Ezek a lelkek, melyek egy darabból voltak öntve, csak egyetlen igazságot tudtak befogadni, a politika fél-megoldásai, hőseik megalkuvásai keserű csalódást okoztak nekik. Látták, hogy társaik a küzdelemben, azok az emberek, akikről azt hitték, hogy nekik is egyetlen szenvedélyük az igazságszolgáltatás kivívása, - mihelyt le volt győzve az ellenség, megkaparították a hatalmat, elharácsolták a kitüntetések és állásokat s most már ők gázolták le az igazságszolgáltatást.

Csak egy maroknyi ember, akik hívek maradtak hitükhöz, szegények voltak és mindenkitől el voltak szigetelve, akiket egy párt se akart befogadni s akik minden párttól távol tartották magukat, menekült a sötétbe, félrevonulva egyik a másiktól, szomorúságtól és neuraszténiától marcangolva, reményt nem fűzve semmihez, megutálva az embereket és görnyedve az élet-unalom terhe alatt. A mérnök és felesége e legyőzöttek közé tartoztak.

Nesztelenül jártak-keltek a házban; betegesen vigyáztak, hogy ne zavarják szomszédjaikat, annál inkább, mert maguk is szenvedtek amiatt, hogy a többi lakók zavarták őket, de sokkal büszkébbek voltak, semhogy emiatt panaszkodtak volna. Christophe sajnálta a két leánykát, kiknek vidámságát, kiabálni, ugrálni, nevetni vágyó kedvük kitöréseit minden pillanatban elfojtották. Christophe imádta a gyermekeket s mikor a lépcsőn találkozott kis szomszédaival, elhalmozta őket ezer apró kedveskedéssel. Az eleinte riadozó leánykák lassankint megbarátkoztak Christophe-al, ki mindig tudott valami furcsa históriát mesélni, vagy valami nyalánkságot hozott nekik; majd a szüleiknek is beszéltek róla; s ezek, bár kezdetben elég rossz szemmel nézték Christophe nyájaskodásait, végre mégis megkedvelték a zajos szomszéd nyílt viselkedését, akinek zongorajátékát s a pokoli felfordulást és zakatolást, amit a fejük felett vitt véghez, nem egyszer átkozták - (mert Christophe, aki a szobájában fulladozott, úgy járt föl-alá, mint egy medve a ketrecében.) Végre beszédbe is ereszkedtek, ami bizony elég nehezen ment. Christophe kissé pórias és heves viselkedésén Elie Elsberger nem egyszer megütközött. A mérnök hiába akart megőrizni maga és a német közt bizonyos tartózkodást, melynek fala mögött meghúzódott: lehetetlen volt ellenállni ez ember zuhatagos jókedvének, aki jóságos,

gyengéd szemekkel nézett az emberre, rejtett gondolat nélkül. Christophe nagyritkán kicsalt egy-egy bizalmas vallomást szomszédjából. Elsberger furcsa természetű ember volt, bátor és apatikus, kesernyés és lefásult. Annyi energiája volt még, hogy nehéz életét méltósággal hordozza, de annyi már nem, hogy változtasson rajta. Az ember hajlandó lett volna azt mondani, hogy hálás volt neki azért, hogy igazolta pesszimizmusát. Éppen ezidőtájt egy előnyös állást, egy vállalat igazgatását ajánlották fel neki Braziliában; de ő visszautasította, mert félt, hogy az éghajlat veszedelmes lehet övéi egészségére.

- Ugyan, hát hagyja itt őket, - mondta Christophe. - Menjen oda egyedül s szerezzen vagyont az ő számukra.

- Elhagyni őket! - kiáltott fel a mérnök. - Látszik, hogy nincsenek gyermekei.

- Biztosítom Önt, ha volnának, akkor is így gondolkodnék.

- Soha! Soha!... Meg azután itt hagyni az országot!... Nem. Akkor még szívesebben szenvedek idehaza.

Christophe különösnek találta a szülőföldnek s a családnak ilyen szeretetét, mely abban állt, hogy együtt sinlődtek. Olivier megérezte ezt:

- Képzeld el azt az eshetőséget, hogy az ember olyan földön hal meg, mely nem ismeri, távol azoktól, akiket szeret. Bárminő sors jobb, mint ez a szörnyűség. Azután meg azért a pár esztendőért, ameddig élhetünk, nem érdemes magunkat annyit zaklatni...

- Minek gondoljon az ember örökösen a halálra! - mondotta Christophe a vállát vonogatva. - S még ha ez be is következik, nem jobb-e úgy halni meg, hogy küzdünk azoknak a boldogságáért, akiket szeretünk, mint elhamvadni az apáthiában?

A negyedik emeleten, a szembelevő kis lakásban egy Aubert nevű villamos-szerelő lakott. Ha ez a többi lakótól elszigetelten élt, nem egészen az ő hibája volt. Ennél az embernél, ki a nép gyermeke volt, valóságos szenvedéllyé vált az a kívánság, hogy oda soha többé vissza ne térjen. Alacsony növésű volt, beteges képű, kemény homloka korlátot vont szemei fölé, melyeknek élénk és egyenes tekintete úgy vájt be magát, mint egy csapfűrő; a bajusza szőke volt, a szája csufondáros, sziszegve beszélt, fátyolos hangon, a nyaka körül selyemkendőt viselt, örökösen fájlalta a torkát, melyet maniakus dohányzással állandóan ingerelt, izgékony vérmérséklete, amilyen a tüdőbetegeké szokott lenni, szüntelen lázas tevékenységre ösztökölte. Keveréke volt az önhitségnek, a gunynak, a keserűségnek, melyek eltakarták rajongó, dagályos, naiv, az élettől folytonos csalódásokkal sujtott szellemét. Törvénytelen gyermeke volt egy polgárnak, kit sohase ismert, olyan anya nevelte, akit lehetetlen volt tisztelni s mint kis gyermeknek ugyancsak sok szomorú és piszkos dolgot volt alkalma tapasztalnia. Sokféle mesterséggel próbálkozott, sokat utazott Franciaországban. Avval a csodálatos akarattal, hogy művelődjön, hallatlan erőfeszítések árán maga formálta magát; mindent olvasott: történeti műveket, filozófusokat, dekadens költőket; mindenről tájékozva volt: színházról, kiállításokról, hangversenyekről; megható volt nála a művészet, az irodalom, a polgári világnézet kultusza: valósággal megbabonázták. Át volt itatva attól a ködös és gyújtó ideológiától, mely önkivületbe hozta a Forradalom kezdetének polgárait. Bizonyossággal hitt az ész csalhatatlanságában, a korlátlan haladásban, - quo non ascendam? - a boldogság közeli uralmában a földön, a mindenható tudományban, az Emberszeretet Istenségében és Franciaországban, az emberszeretet legidősebb leányában. Rajongó és hiszékeny antiklerikalizmusában a vallást - és főleg a katolicizmust - a butítás elválaszthatatlan társának tekintette s a papban a világosság született ellenségét látta. Szocializmus, individualizmus, sovinizmus ütköztek össze a fejében. Szellemre nézve emberszerető, vérmérsékletre nézve zsarnoki, valósággal pedig anarchista volt. Bár sokat tartott magáról, tudta nevelésének hiányait és a társalgásban nagyon óvatos volt; hasznára fordította mindazt, amit beszéd közben ellesett, de nem akart tanácsot kérni: ez

lealázta; igen ám, de bármilyen volt is értelmisége és ügyessége, nem pótolta teljesen a nevelést. Fejébe vette, hogy írni fog. Mint oly sokan Franciaországban, akik nem tanultak, ő benne is megvolt a stilus adománya (az írás tehetsége) s jól tudott megfigyelni (tisztán látta a dolgokat); de zavarosan gondolkodott. Elmeszüleményeiből megmutatott néhány lapot egy nagynevű ujságírónak, akiben hitt s aki gunyt üzött belőle. E mélységes megaláztatás óta senkinek se beszélt arról, hogy mit csinál. De folyton irogatott: szükségét érezte annak, hogy kiöntse magát s egyben eltelt büszke örömmel. Bensejében nagyon meg volt elégedve ékesen megfogalmazott dolgozataival és filozófiai gondolataival, melyek egy fityinget se értek. Viszont semmire se becsülte a reális életet vázoló följegyzéseit, melyek kitűnőek voltak. Az a bogara volt, hogy filozófusnak hitte magát s társadalmi drámákat, irányregényeket akart komponálni. Nagy könnyűséggel oldotta meg a megoldhatatlan kérdéseket és lépten-nyomon fölfedezte Amerikát. Mikor aztán rájött, hogy már föl van fedezve, nagy csalódást, keserűséget érzett, meg volt alázva; nem sok kellett ahhoz, hogy emiatt az igazságtalanságot s a cselszövényt vádolja. A dicsőség vágyának s az önfeláldozás buzgalmának lángja lobogott benne, melynek gyötrelme volt az, hogy nem tud valahol és valamire alkalmazást találni. Arról álmodozott, hogy nagy író lesz, tagja annak a tollforgató élite-nek, melyet ő a természetfölötti ígézet köntösébe öltöztetett. Bármennyire szerette volna is magát illúzióba ringatni, józan ítélőképesége és iróniája sokkal erősebb volt, semhogy ne tudta volna, hogy erre neki lehetőség nem kínálkozik. De hő óhaja volt legalább benn' élni a polgári gondolat és művészet légkörében, mely távolról tündöklőnek s minden közepszerűségtől tisztának tetszett neki. Ez az ugyancsak ártatlan kívánság avval a kellemetlenséggel járt, hogy kinossá vált neki azoknak az embereknek társasága, akikkel társadalmi helyzeténél fogva együtt kellett élnie. És mivel a polgári társadalom, amelyhez közeledni próbált, elzárkózott előle, ennek az volt a következménye, hogy senkivel se érintkezett. Éppen ezért Christophe-nak egy cseppet se kellett erőlködni, hogy megismerkedjenek. Sőt már kis idő múltán tartózkodóan kellett viselkednie vele szemben, mert különben Aubert több időt töltött volna nála, mint a saját lakásán. Tulbaldog volt, hogy talált egy művészt, akivel elbeszélgethet zenéről, színházról stb. De Christophe-ot, amint nem nehéz elképzelni, ez a társalgás sokkal kevésbé érdekelte: szívesebben beszélgetett volna a népről, a nép gyermekével. S éppen ezt nem akarta a másik, éppen erről nem tudott már beszélni.

Minél lejjebb ment az ember az alsóbb emeletekre, annál távolibb volt természetesen a kapcsolat Christophe s a többi lakó közt. Különben nem is tudom micsoda varázsserejű titok, egy Sésame-nyilj-meg kellett volna ahhoz, hogy az ember bejusson a harmadik emeleti lakókhoz. - Az egyik oldalon két urnő lakott, kik egy nagyon régi gyászba valósággal belehipnotizálták magukat: Germainné, egy harmincötéves asszony, ki elveszítette a férjét és kis leányát s aki mintegy kolostorba zárva élt idős és ájtatos anyósával. A tulsó oldali lakást, egy bizonytalan koru, ötven-hatvan esztendő s rejtélyes egyén bérelte a maga s körülbelül tizenkét éves fogadott leánya részére. Kopasz volt, szép szakálla gondosan ápolt, a beszédmodora szelid, a viselkedése finom, a keze arisztokratikus. Ugy hívták: Watelet ur. Azt mondták róla, hogy anarchista, forradalmár, külföldi, nem lehet biztosan tudni, melyik országból való, orosz vagy belga. Az igazság az, hogy francia volt, Észak-Franciaországból s már aligha volt forradalmár; de még multja hírnevéből élt. Belesodródott az 1871-ik Commune-be s halálra ítéltetett; megmenekült, maga sem tudta, hogyan; s körülbelül tíz esztendeig élt szerteszét Európa különböző városaiban. Annyi alávalóságnak volt a tanuja a párisi zavargások alatt és után, meg a száműzetésben, meg visszatérése után, a hatalomhoz pártolt volt bajtársai közt, meg valamennyi forradalmi párt táborában, hogy hátat fordított nekik s békességben megtartotta magának meggyőződéseit, szeplőtlenül és haszontalanul. Sokat olvasott, irogatott is szeliden gyűjtogató könyveket s azt beszélték, hogy kezében tartja a nagyon messze Indiába, vagy a Távol Keletre vezető anarchista mozgalmak szálait, dolgozik az általános forradalom előkészítésén s hogy evvel egyidőben nem kevésbé egyetemes, de egyáltalán nem félelmes kutató-

sokkal: a világnyelvvvel, a népies zenetánítás új módszerével foglalkozik. A házban senkivel sem érintkezett; beérte avval, hogy rendkívül udvariasan köszöntötte azokat, akikkel találkozott. Mégis hajlandónak mutatkozott egyet-mást közölni Christophe-al zenei módszeréről. És éppen ez érdekelte legkevésbé Christophe-ot: egyáltalán nem tulajdonított fontosságot gondolata jeleinek; ő bármilyen nyelven képes lett volna magát kifejezni. De a másik, ha már beleharapott, el nem eresztette s szelid makacssággal nem akarta abbahagyni rendszere megmagyarázását; az életéről Christophe semmi egyebet se tudhatott meg. Később nem is állt meg már, mikor találkozott vele, csak éppen a kis leányra vetett egy pillantást: a szőke, sápadtacska, szegényvérű, kékszemű leánykára, a törékenytestű, beteges és nagyon kifejező arcu teremtésre, aki Watelet-t gyakran elkísérte s akin mindig rendes, tiszta ruhácska volt. Christophe is, mint mindenki, azt hitte, hogy Watelet-nek a leánya. Kis árvaleány volt, munkások gyermeke, kit Watelet örökbe fogadott négy vagy öt éves korában, miután szülei valami járványos betegségben elhaltak. Watelet-ben majdnem határtalan szeretet élt a szegények, különösen a szegény gyermekek iránt. Mint paulai szent Vincénél, nála is misztikus gyengédség volt ez. Mivel bizalmatlan volt minden jótekonyság iránt s mivel tudta, mit tartson az emberbaráti egyesületekről, elhatározta, hogy egyedül fog jótekonyságot gyakorolni; titokban csinálta ezt s titkos gyönyörűséget lelt benne. Hogy használhasson embertársainak, tanulmányozta az orvosi tudományokat. Egy napon, mikor a város egyik munkásánál járt, betegekre akadt s elkezdte őket ápolni; ugyanakkor elhatározta, hogy ki fogja egészíteni eddig szerzett orvosi ismereteit. Nem bírta látni, hogy egy gyermek szenvedjen: a szívét hasogatta ez. Mily édes öröme volt, ha sikerült a betegségből kigyógyítania egy-egy szegény kis teremtést s újra feltűnt az első halovány mosoly a sovány arcocskán! Watelet szíve majd hogy' el nem olvadt. Mennyei pillanatok voltak ezek. Elfelejtették vele azokat a bosszúságokat, melyeket nagyon is gyakran kellett lekötelezettjeitől elszenvednie. Mert ritkán fordult elő, hogy hálát tanusítottak iránta. Másrészt, a házmesterné dühös volt, hogy annyi piszkoslábu jár fel hozzá a lépcsőn: keserűen panaszkodott emiatt. A háztulajdonos, akit nyugtalanítottak ezek az anarchista összejövetelek, nem hagyta szó nélkül a dolgot. Watelet arra is gondolt már, hogy elköltözik a lakásból; de nem igen tudta magát elszánni: apró megrögzött szokásai voltak; szelid volt és szívós természetű és eltűrte a megjegyzéseket.

Christophe avval a szeretettel nyerte meg bizalmát, melyet a gyermekek iránt tanusított. Ez volt a közös kötelék. Christophe-nak a szíve összeszorult, valahányszor a kis leánnyal találkozott: mert, anélkül hogy meg tudta volna mondani, miért, az alakok egy bizonyos titokzatos hasonlóságánál fogva, melyet az ösztön, az öntudat körén kívül, nyomban megérez, a gyermek Sabine kis lányát idézte emlékezetébe, első és távoli szerelmét, a tovatűnő árnyat, kinek csöndes bája sohasem mosódott el szívében. És ezért érdeklődni kezdett a kis sápadt gyermek iránt, kit sohase lehetett látni sem ugrálni, sem szaladgálni, kinek a hangját is alig lehetett hallani, kinek nem volt vele egykoru barátnője, ki mindig magányosan, némán járt-kelt, nesz-telenül mulatva mozdulatlan játékszereivel, egy babával, vagy egy darab fával, egész halkan az ajkait mozgatva, hogy önmagának meséljen valamit. Jóindulatu volt s egy kissé közönyös; volt benne valami sajátságos és bizonytalan; de nevelő apja nem látta ezt, tulságosan szerette a gyermeket. Sajnos, de nem igaz-e, hogy ez a bizonytalan, ez az idegen valami mindig megvan, még saját husunk gyermekeiben is?... Christophe megpróbálta, hogy összehozza a kis vadóccal a mérnök leánykáját. De úgy Elsberger, mint Watelet részéről udvarias, de kategóri-kus visszautasításban volt része. Úgy látszott, hogy ezeknél az embereknél becsületbeli kérdés, hogy elevenen eltemessék magukat, mindegyik külön-külön fülkébe. A legrosszabb esetben mindegyik hajlandó lett volna a másikat segíteni; de mindegyik félt, hogy azt találják hinni róla, hogy neki van segítségre szüksége; és mivel mindkét fél részéről a hiuság egyforma volt - s egyforma volt a szükös anyagi helyzet is - semmi remény sem volt arra, hogy bármelyik is elsőnek szánná rá magát, hogy a másiknak odanyujtsa a kezét.

A második emeleti nagy lakás majdnem mindig üres maradt. Ezt a háziur tartotta fenn magának, aki sohasem tartózkodott odahaza. Kereskedő volt, aki rögtön feloszlatta üzletét, mihelyt vagyona olyan összegre rugott, aminőt meg akart takarítani. Az év legnagyobb részét Párison kívül töltötte: a telet a Riviera valamelyik szállójában, a nyarat valamelyik normandiai tengeri fürdőn, miközben úgy töltötte napjait, mint egy tőkepénzes, aki nagy költséggel megszerzi magának a fényűzés illúzióját úgy, hogy nézi mások fényűzését s hozzájuk hasonlóan haszontalan életet él.

A kisebbik lakást egy gyermektelen házaspár, Arnaud ur és Arnaudné, bérelte. A férj, ki negyven-negyvenötéves lehetett, gimnáziumi tanár volt. Heti tanórái, dolgozatai és magánleckéi annyira lezsarolták, hogy sohase tudott hozzájutni tanári értekezése megírásához; végre is lemondott róla. Tíz évvel fiatalabb felesége kedves, rendkívül félénk asszonyka volt. Mind a ketten intelligensek voltak, nagyon szerették egymást, senkit sem ismertek és nem jártak sehova. A férj nem ért rá. Az asszonynak tulsok volt a ráérő ideje; de jóra való kis teremtés volt, ki küzdött az ellen, hogy a mélabu ránehezédjék s avval próbálta titkolni, ha elfogta őt, hogy mindig keresett valami foglalatosságot, állandóan igyekezett művelni magát, jegyzeteket készített férje munkáihoz, foltozgatta a ruháit s a saját ruháit, kalapjait is maga készítette. Hébe-korba bizony szívesen ment volna színházba; de Arnaud nem érezte ennek a hiányát: esténként tulságosan fáradt volt. S Arnaud-né ebbe is beletörődött.

Legnagyobb örömük a zene volt. Imádták mind a ketten. Arnaud semmiféle hangszeren sem tudott játszani és Arnaud-né, aki tudott zongorázni, nem mert: ha játszott valaki előtt, ha csak férje előtt is, az ember hajlandó lett volna azt hinni, hogy egy gyermek billegeti a billentyűket. S mégis, ez elég volt nekik; és Gluck, Mozart, Beethoven, kiket az asszony a zongorán dadogva szólaltatott meg, jó barátok voltak; részletesen ismerték e zeneköltők életét és szenvedéseik szeretettel és részvétellel töltötték el őket. Ugyancsak nagy boldogságot leltek a szép, a jó könyvekben, melyeket együtt olvastak. De ilyen könyvekre a mai irodalomban nem igen lehet akadni: az írók nem foglalkoztak azokkal, akiktől nem várhattak sem hírnevet, sem élvezetet, sem pénzt, mint ezektől az alázatos olvasóktól, akik társaságba nem járnak, újságokba nem irnak, kik nem tudnak egyebet, csak szeretni és hallgatni. A művészet e becsületes és vallásos szívekre majdnem úgy hatott, mint egy természetfölötti hatalom és csöndes fénye meg közös szeretetük elegendő volt ahhoz, hogy békében s elég boldogan éljenek, bár egy kissé szomorúan - (ebben nincs semmi ellenmondás) - nagyon egyedül, olyan sebekkel, melyek egy kicsit mindig sajogtak. Mindaketten magasan fölötté álltak társadalmi helyzetüknek. Arnaud ur tele volt eszmékkal; de nem volt sem ideje, sem bátorsága, hogy leírja őket. Sok utánjárás kellett volna ahhoz, hogy cikkeit, könyveit kiadhassa: nem érdemelték meg ennyi fáradságot; haszontalan hiuság! az ő írásai semmiségek azon gondolkodók művei mellett, akiket szeretett! Sokkal jobban szerette a szép művészi alkotásokat, semhogy magát a művészetbe akarta volna ártani: ezt a törekvést arcátlannak és nevetségesnek tartotta volna. Ugy gondolta, hogy az ő hivatása a szép művek terjesztése. Eszméivel növendékeit gazdagította: azok majd könyvekbe foglalják s kiadják, anélkül persze, hogy őt megneveznék. - Könyvekre és folyóiratokra senki sem költött annyit, mint ő. Az áldozatkészségben mindig a szegények járnak elől: ők pénzért veszik a könyveket, míg a többiek lealázónak tartanak, ha nem tudnák azokat ingyen megszerezni. Arnaud könyvekbe ölte a pénzét: ez volt a gyengéje, - a bűne. Szégyelte magát emiatt, titkolta a felesége előtt. Pedig felesége nem hányta a szemére, ő maga is megtette volna szívesen. S e mellett szép terveket szőttek, mennyi pénzt fognak megtakarítani egy olaszországi utazásra, amelyet - jól tudták - sohasem valószínűnek meg - s ők maguk nevettek a legjobban azon, mennyire képtelenek megőrizni a pénzüket. Arnaud megvigasztalódott. Neki elég volt a felesége és munkás, lelki örömeiktől földerített élete. Vajjon a feleségének nem elég ez? - Az asszony azt mondta: igen. Nem merte azt mondani, hogy boldog volna, ha férje egy kis hírnévre tenne szert, ami reá is némi fényt hintene s földeritené életét s

jólétet hozna a házba; szép, szép a lelki öröm: de egy kis külső fény jól esik hébe-korba!... De Arnaud-né nem szólt semmit, mert félénk volt; és aztán jól tudta, hogy ha férje akarna is hirnevet szerezni, nem lehet biztos abban, hogy képes-e rá: most már nagyon is megkészt vele!... Legjobban azt fájlalták, hogy nincs gyermekük. Különösen titkolták ezt egymás előtt; s ezért még több gyengédséggel voltak egymás iránt: szegénykék, mintha lett volna valami, amiért egyiknek a másiktól bocsánatot kellett volna kérnie. Arnaud-né jó volt, gyengéd; szeretett volna Elsbergernével ismeretséget kötni. De nem mert, mert nem látott részéről közeledést. Ami Christophe-ot illeti, férj és feleség szívből óhajtották a vele való megismerkedést: távoli zenéje valósággal megbabonázta őket. De semmiért a világon nem tették volna meg az első lépést: azt hitték, hogy ez tolakodás lenne.

Az egész első emeletet Weil Felix ur és neje foglalták el. Gazdag zsidók voltak, gyermekük nem volt, az év hat hónapját falun töltötték, Páris környékén. Jóllehet husz év óta laktak a házban - (megszokásból maradtak ott, bár könnyen találhattak volna vagyoni helyzetükhöz megfelelőbb lakást) - mindig úgy tetszett, mintha átutazó idegenek lettek volna. Soha szót nem váltottak egyetlen szomszédjukkal sem és ma sem tudtak róluk többet, mint beköltözésük napján. Ám ez nem tartotta vissza a házbelieket attól, hogy ítéletet mondjanak róluk: éppen ellenkezőleg. Senki se szerette őket. Bizonyára nem is tettek semmit, hogy megszerettségük magukat. Pedig megérdemelték volna, hogy egy kicsit jobban ismerjék őket: igen derék s kiválóan intelligens emberek voltak. A férj, aki hatvanéves lehetett, assziorológus volt, nevét jól ismerték Középázsiaiban végzett híres ásatásaiból; mint a fajtájabeliek általában, ő is nyílt és kíváncsi elme volt s nem zárkózott speciális tanulmányai körébe; végtelen sok dolog érdekelte: képzőművészetek, társadalmi kérdések, a kortársi gondolat minden megnyilatkozása. Arra nem voltak elegendők, hogy elfoglalják: mert valamennyi mulattatta s egyik sem izgatta szenvedélyesen. Nagyon intelligens volt, tulságos intelligens, tulságosan szabad minden kötelektől, mindig kész arra, hogy az egyik kezével lerombolja azt, amit a másikkal felépített; mert sokat épített: gyakorlati és elméleti alkotásokat; sokat dolgozott; részint megszokásból, részint azért, hogy megőrizze szelleme egészségét, türelmesen és elég mélyen szántotta a maga barázdáját a tudományban, anélkül, hogy hitt volna abban, hogy evvel hasznos dolgot mivel. Szerencsétlenségére mindig gazdag volt s így sohasem ismerte az életért vívott küzdelem érdekességét; és a Keleten végzett kutatásai óta, melyekbe néhány év alatt beleunt, többé semmiféle hivatalos működést nem vállalt. Személyes munkáin kívül foglalkozott mégis, még pedig határozott éleslátással, az éppen napirenden lévő kérdésekkel is, gyakorlati és haladéktalanul megvalósítható társadalmi reformokkal, Franciaország közoktatásának újjászervezésével; eszméket hirdetett, áramlatokat teremtett; nagy szellemi gépezeteket hozott mozgásba s egy-kettőre megutálta őket. Nem egyszer botránkoztatta meg azokat az embereket, akiket érvei egy ügy szolgálatába szegődtettek, avval, hogy ezen ügyről a legmaróbb s a legelcsúgusztóbb kritikát mondta. Nem szándékosan tette ezt: a természete parancsolta rá; nagyon ideges volt, gunyolódó, nehezen tudta elviselni a dolgok és az emberek nevetséges vonásait, melyeket bántó éleslátással vett észre. S mivel nem létezik olyan szép ügy s nincsenek olyan jóra való emberek, amelynek és akiknek ne volnának nevetséges oldalai, ha bizonyos szög alatt, vagy bizonyos nagyításban nézzük őket, olyanok se léteznek, amelyet vagy akiket íróniája sokáig megkimélt volna. Ez aztán persze mindent inkább szerzett neki, mint barátokat. Pedig a lehető legjobb akarattal igyekezett az emberekkel jót tenni; tett is velük eleget; de ugyancsak kevés hálával fogadták; titokban még lekötelezettjei sem bocsátották meg neki, hogy kiolvasták szemeiből, hogy fölfedezte félszégeiket. Csak úgy tudta szeretni az embereket, ha nem kellett őket túl közelről látnia. Nem mintha embergyűlölő lett volna. Ehhez a szerephez nem volt eléggé biztos magában. Félénk volt azokkal szemben, akiket gunyolt; alapjában véve nem volt biztos abban, vajjon vele szemben nem a világnak van-e igaza; óvakodott attól, hogy másoktól tulságosan különbözőnek tessenek s tanulmányozta magát, hogy abban, amit viselkedéséből és nézeteiből a nyilvánosság elé visz, az ő kaptájukhoz simuljon.

De hiába: nem tudta megállni, hogy meg ne ítélje őket; éles érzéke volt minden tulzás iránt, minden iránt, ami nem egyszerű; és boszankodását nem tudta titkolni. Különösen érzékeny volt a zsidók félszedségei iránt, mivel őket jobban ismerte; és mivel, szellemi függetlensége ellenére, mely tagadta a fajokat elválasztó sorompókat, gyakran beleütközött azokba, melyeket más fajbeliek állítottak eléje, - s mivel ő maga is, bármennyire bántotta is ez, idegennek érezte magát a keresztény gondolatban, félrevonulva, méltóságát megőrizte, behúzódott gunyos munkájába s a felesége iránt érzett mélységes szeretetbe.

A legrosszabb a dologban az volt, hogy iróniája nem kimélte a feleségét sem. Weil-né jó asszony volt, tevékeny, mindenképpen igyekezett hasznos munkát végezni, állandóan foglalkozott jótékonyági művekkel. A férjénél sokkal kevésbé szövevényes természetű volt s jóra irányuló erkölcsi akarátában keresett kielégülést, meg abban a kissé merev, tisztán az észről sugalt, de nagyon magas eszmében, melyet a kötelességről alkotott magának. Meglehetősen mélabus élete, gyermekek nélkül, nagy öröm és nagy szeretet nélkül, egészen ez erkölcsi hiten nyugodott, mely főképpen a hit akarása volt. Férje iróniája hamarosan rájött, mekkora része van ebben a hitben az önámításnak és - nem tudván magán uralkodni - mulatott a felesége rovására. A kötelességről nem kevésbé magas fogalma volt, mint a feleségének, de irgalmatlan ösztön hajtotta, hogy mindent elemezzon, kritizáljon, ne engedje magát ámitani, egy belső kényszer, mely széttépte, darabokra szaggatta vele a lelkétől adott erkölcsi parancsot. Nem látta, hogy evvel aláássa a talajt felesége lábai alatt; kegyetlenül beléoltotta a csüggedést. Mikor aztán maga is megérezte ezt, még jobban fájt neki, mint a feleségének; de a bajon már nem lehetett segíteni. Ennek ellenére nem szüntek meg egymást hűségesen szeretni, dolgozni s jót tenni. De az asszony hideg méltóságát nem ítélték meg kedvezőbben, mint a férj iróniáját; s mivel sokkal büszkébbek voltak, semhogy kikürtölték volna a jót, amit tettek, vagy azt a vágyukat, hogy jót tegyenek, tartózkodásukat közönynek, elzárkózásukat önzésnek minősítették. S mennél jobban érezték, hogy így vélekednek róluk, annál inkább óvakodtak bármit is tenni, hogy e felfogást megváltoztassák. Kerülni akarván a fajuknál oly gyakori durva tolatkodást, a tulságba vitt tartózkodás áldozatává lettek, mely alatt nem csekély gög lappangott.

A földszinti lakást, mely a kis kert szintjénél néhány lépcsőfokkal magasabban volt, egy Chabran nevű őrnagy rangban nyugalomba vonult gyarmati tüzértiszt bérelte; ez az erőből duzzadó, még elég fiatal ember gyönyörűen harcolt a szudáni és madagaszkári hadjáratokban; aztán hirtelen mindent földhöz vágott, visszahúzódott s hallani sem akart a hadseregről; napjait avval töltötte, hogy egyre-másra fölforgatta a virágágyait, siker nélkül tanulmányozta fuvola-gyakorlatait, dörögött a politika ellen és ráncba szedte a leányát, akit imádott: egy fiatal, harminc éves, nem nagyon csinos, de szeretetreméltó nőt, ki érette fölálldozta magát s csak azért nem ment férjhez, hogy ne kelljen őt magára hagynia. Christophe gyakran látta őket, ha kihajolt az ablakon; mi sem természetesebb, mint hogy több figyelmet szentelt a leánynak, mint az apának. A leány délutánjainak egy részét a kertben töltötte, varrogatva, álmodozva, turkálva a kertben, soha el nem veszítve jókedvét apja mellett, ki sokszor zsörtölődött. Minduntalan lehetett hallani nyugodt és tisztáncsengő hangját, amint nevetve felelgetett az őrnagy zsémbes haragja, aki végeszakadatlanul vonszolta lépteit a fasorok homokján; aztán bement a lakásba és a leány ott maradt a kert egyik padján s elvarrogatott órákon át, szóltanul, mozdulatlanul, tétován mosolyogva, mialatt benn' a házban, a tiszt, nem lévén semmi dolga, sipítózó fuvolájával birkózott, vagy változatosság kedvéért sután nyöszörgetett egy mellbeteg harmoniumot, Christophe nagy multságára, vagy bosszuságára - (aszerint, hogy mily hangulatban volt.)

Mindezek az emberek egymás mellett éldegéltek, a zárt kertcskét rejtő házban; a világ fuvalmai nem érintették őket, egymástól is el voltak zárva légmentesen. Egyedül Christophe, kiben tuláradó volt a közlékenység s majd kicsordult belőle az élet, ölelte át őket, (anélkül, hogy ők maguk tudták volna,) korlátlan, vak és tisztánlátó rokonszenvével. Nem értette őket.

Nem voltak meg az eszközei, hogy megértse őket. Hiányzott benne Olivier lélekismerő intelligenciája. De szerette őket. Ösztönszerűleg a helyükbe képzelte magát. Mint valami titokzatos fluidum, lassan fölbugyogott benne a homályos megértése ezeknek a szomszédos és távoli életeknek: megsejtette a gyászruhás asszony belezsibbadását a fájdalomba, a pap, a zsidó, a mérnök, a forradalmár gőgös gondolatainak sztoikus csendjét; a gyengédség és hit sápadt, szelid lángját, mely nesztelenül emésztette Arnaud-ék szívét; a nép gyermekének naiv aspirációját a fény felé; a viaszszoritott lázadást s a hasztalan akciót, melyet a tiszt elfojtott magában; s a fiatal leány beletörődő nyugalomát, ki az orgonabokrok alatt álmodozott. De a lelkeknek ebbe a csendes zenéjébe egyedül Christophe hatolt be; ők maguk nem hallották; mindegyik belemerült szomorúságába és álmaiba.

Különben valamennyien dolgoztak: az öreg, szkeptikus tudós és a pesszimista mérnök, a pap és az anarchista és mindezek a gőgösek, vagy elcsüggedtek. És a háztetőn a kőműves énekelt.

*

A ház körül a legjobbaknál Christophe ugyanezt az erkölcsi magányt találta - még ha csoportba álltak is.

Olivier bevezette őt egy kis szemle szerkesztőségébe, melynek munkatársa volt. Esope volt a címe s jelszóul a következő idézetet választotta:

«Esope két más rabszolgával együtt került vásárra. A vevő azt tudakolta tőlük, hogy mihez értenek. Az első rabszolga, hogy a maga értékéről meggyőzze őt, eget-földet ígért; a második se érte be kevesebbel, sőt még meg is toldotta. Mikor Esope-ra került a sor s tőle is megkérdezték, mit tud, ezt felelte: Semmit, mert ezek már előre lefoglaltak mindent; ezek mindent tudnak.»

Nem egyéb volt ez, mint lenéző viselkedés - tisztán reakcióból, - azoknak arcátlanságával szemben, akik - Montaigne szavai szerint - kizárólag önmagukat tartják a tudásra hivatottaknak s ezek határtalan elbizakodottsága ellen. Az Esope című szemle állítólagos szkeptikusai, alapjában véve azok közé tartoztak, akiknek hite a legacélozott volt. De a közönség, természetesen, úgy találta, hogy nem nagyon vonzó a guny- és tudatlanságnak ez az álarca; az volt a hiba, hogy ez tévedésbe ejtett. A nép csak akkor tart velünk, ha az egyszerű, világos, pontos és bizonyos élet szavait intézzük hozzá. Jobban szereti az izmos hazugságot, mint a vértelen igazságot. A szkepticizmust csak akkor veszi be, ha valami jó vastag naturalizmus, vagy valami keresztény bálványimádás van alatta. Azt a lekicsinylő pyrrhonizmust, mellyel az Esope hetykélkedett, csak igen kevés szellem érthette meg, - alme sdegnose - kik ismerték a munkatársak rejtett szilárdságát. Az akció, az élet, ennek az erőnek semmi hasznát se látta.

Az Esope munkatársai évvel nem törődtek. Mennél inkább demokratizálódott Franciaország, úgy látszott, hogy annál arisztokratikusabbá válik gondolata, művészete, tudománya. A tudomány, elrekesztve speciális nyelvei mögé, szentélye mélyén, hármass fátyollal letakarva, melyet csak a beavatottaknak volt hatalma föllebbenteni, kevésbé volt megközelíthető, mint Buffon és az Enciklopedisták korában. A művészet - már mint az, amely megbecsülte magát s megőrizte a szép kultuszát - ugyancsak légmentesen elzárkózott; megvetette a népet. Még azon írók közt is, kik nagyobb gondot fordítottak az akcióra, mint a szépségre, azok közt, kik az erkölcsi eszméknek nagyobb fontosságot tulajdonítottak, mint az esztétikai eszméknek, igen gyakran különös arisztokratikus szellem uralkodott. Ugy tűnt fel, mintha inkább törekednének arra, hogy megőrizzék belső lángjuk tisztaságát, mint arra, hogy átvigyük másokba. Az ember hajlandó lett volna azt hinni, hogy nem is helyeznek súlyt arra, hogy eszméiket diadalra juttassák, csak arra, hogy hirdessék.

De azért voltak köztük olyanok is, akik a népnek szánt művészet szolgálatába szegődtek. A legőszintebbek közt egyesek beledobtak műveikbe anarchista, romboló eszméket, eljövendő,

távoli igazságokat, melyek, úgy lehet, jótékony hatásuk lesznek egy vagy husz század múlva, de a mi korunkban felmárták, égették a lelket; mások keserű, vagy gunyos szindarabokat irtak, nagyon szomorú műveket, minden illúzió hijján. Christophe, miután elolvasta őket, két napig úgy érezte magát, mintha a lábait térdhajlásban elvágták volna.

- És ezt adjátok a népnek? - kérdezte, szívből sajnálva azokat a szegény embereket, kik azért jöttek, hogy pár órára elfelejtsék bajaikat s akiket ilyen gyászos mulatságokkal szórakoztattak.

- Hiszen ezek a sirba viszik.

- Légy nyugodt, - felelte Olivier nevetve. - A nép ugyse jön.

- Nem is bolondult meg, hogy ezt bevegye. Ti minden életkedvet ki akartok belőle irtani.

- Mivel? Avval, hogy megtanítjuk arra, hogy ő is lássa, mint mi, a dolgok szomoruságát s azért mégis lankadás nélkül teljesítse kötelességét?

- Lankadás nélkül? Ebben kételkedem. De annyi bizonyos, hogy élvezet nélkül. S ha az emberből kiöjlük az életkedvet, sokra bizony nem vihetjük.

- Mit tegyünk? Nincs jogunk ahhoz, hogy meghamisítsuk az igazságot.

- De ahhoz sincs jogunk, hogy az egész igazságot megmondjuk mindenkinek.

- Te mondd ezt? Te, aki nem szünsz meg az igazságot követelni, te, aki azt állítod, hogy jobban szereted mindennél ezen a világon?

- Igen, követelem az igazságot magamnak s azoknak, akik elég izmosválluak, hogy elbirják. De másoknak hirdetni kegyetlenség és ostobaság. Igen, most már látom. Az én hazámban soh'se jutott volna ez eszembe; minálunk, Németországban, nem dühöng, mint nálatok, az igazság betegsége: ők sokkal többet törődnek az étellel; ők sokkal józanabbak s csak azt látják, amit látni akarnak. Szeretem benneteket azt, hogy ti nem ilyenek vagytok: ti kiálltok bátran s nyílt kártyával játszotok. De embertelenek vagytok. Ha azt hiszitek, hogy kipiszkáltatok egy igazságot, belelódítjátok a világba, nem törődve avval, hogy mint a lángoló farku bibliai rókák, nem gyújtják-e föl a világot. Ám helyeztétek az igazságot a boldogságtok elé, ezért becsüllek benneteket. De ha mások boldogsága elé akarjátok tenni, akkor azt mondom: állj! Ti senkire se hederítve tesztek-vesztek kényetek-kedvetek szerint. Az igazságot jobban kell szeretnünk, mint önmagunkat, de felebarátunkat még jobban, mint az igazságot.

- Talán hazudjunk a népnek?

Christophe Olivier-nek Goethe szavaival felelt:

- A legmagasabb igazságok közül csak azokat szabad kifejeznünk, melyek a világ javára válhatnak. A többieket magunkba zárva kell tartanunk: mint egy rejtett nap szelid sugarai ráhíntik fényüket minden cselekedetünkre.

De ezek az aggodalmaskodások nem hatottak rájuk, őket nem nyugtalanította az, hogy az ijj, melyet a kezükben tartanak, «az eszmét, vagy a halált» lövi-e ki, vagy együtt mindakettőt. Tultengett bennük az ész. És fogyatékos volt a szeretet. Ha egy franciának eszméi vannak, azt akarja, hogy mások is hódoljanak nekik. Ha nincsenek eszméi, azért mégis akarja. S mikor látja, hogy ez nem megy, megszűnik mások iránt érdeklődni és fölhagy az érdeklődéssel az akció iránt. Ez volt a fő oka annak, hogy ez az élite csak keveset foglalkozott politikával, s akkor is tevékenysége nyöszörgés és panasz volt. Mindenki bezárkózott hitébe, vagy hitetlenségébe.

Ugyancsak sokszor megpróbáltak küzdeni ez individualizmus ellen és csoportokba társítani ezeket az embereket; de a csoportok legnagyobb része nyomban irodalmi tereferék, vagy nevetséges klikkek tanyája lett. A legjobbak kölcsönösen megsemmisítették egymást. Volt

néhány igen kitűnő ember, tele erővel és hittel, kik hivatva lettek volna arra, hogy a jóakaratúakat, akik szegények voltak, egy táborba gyűjtsék és irányítsák. De mindegyiknek megvolt a maga nyája s vonakodott azt a másokéba olvasztani. Így keletkezett aztán egy maroknyi szemle, szövetség, egyesület, melyekben megvoltak az összes erkölcsi erények, egyetlenegynek, az önmegtagadásnak kivételével; mert egyik se akart a háttérbe vonulni a többiek kedvéért; így aztán jóra való, vajmi kevés számú s ugyancsak kevés pénzzel rendelkező közönségük morzsáiért vetélkedve csak máról holnapra élőködtek vérszegényen, kiéhezve, míg végre összeestek, hogy többé föl ne keljenek, nem az ellenség, hanem (ami a legsíralmasabb!) saját ütések alatt. A különféle szellemi munkások: írók, drámaírók, költők, prózaírók, tanárok, tanítók, újságírók - egy egész sereg - kis kasztot képeztek, melyek még kisebb kasztokra bomlottak s ezek mindegyike zárva volt a többiek előtt. Nem volt meg a kölcsönös behatolás. Franciaországban semmiben sem volt meg az egyértelműség, kivéve azokat a nagyon ritka pillanatok, mikor ez az egyértelműség járvány jellegét vette föl s általában csalódott: mert beteges volt. Örült individualizmus uralkodott a francia tevékenység valamennyi ágában: a tudományos munkálatokban éppen úgy, mint a kereskedelem, ahol visszatartotta a kereskedőket attól, hogy egyesüljenek, hogy megszervezzék a munkaadók szövetkezeteit. Ez az individualizmus nem volt dus és tuláradó, hanem konok, magába zárkózott. Egyedül lenni, másoknak semmivel nem tartozni, másokkal össze nem keveredni, mert akkor társaságukban esetleg érezniük kellene, hogy alattuk állanak, nem zavarni gögös elszigeteltségük nyugalomát: ez volt a titkos gondolata majdnem mindazoknak, akik «külön» szemléket, «külön» színházakat, «külön» csoportokat alapítottak; a leggyakrabban nem is igen volt ezeknek a szemléknek, színházaknak, csoportoknak más létoka, mint az a kívánság, hogy ne legyenek a többiekkel, az összeférhetetlenség, mely lehetetlenné tette, hogy másokkal egy közös akcióban, vagy gondolatban egyesüljenek, a bizalmatlanság mások iránt, ha ugyan nem az ellenségeskedés a pártok között, mely egymás ellen fegyvert adott oly emberek kezébe, kik a legméltóbbak lettek volna arra, hogy megértsék egymást.

Még ha olyan szellemek társultak is ugyanarra a feladatra, akik becsülték egymást, mint Olivier s barátai az Esope szerkesztőségében, egymás közt, úgy látszott, mintha mindig ellenséges szemmel figyelték volna egymást; nem volt meg bennük az a közlékeny kedélyesség, mely oly általános Németországban, ahol könnyen kényelmetlenné válik. A fiatal embereknek ebben a csoportjában különösen egy érdekelte nagyon Christophe-ot, mivel kivételes erőt sejtett benne: egy hajlíthatatlan logikájú és akaratu író, ki erkölcsi eszméjéért hevült, a maga módján szolgálta őket, amely módhoz tántoríthatatlanul ragaszkodott, elszántan arra, hogy eszméinek az egész világot s önmagát is feláldozza; majdnem egyedül alapított és szerkesztett egy szemlét, hogy eszméit védelmezze; megesküdött magában, hogy Európával s magával Franciaországgal is elfogadtatja egy tiszta, hősi és szabad Franciaország eszméjét; szilárdan hitt abban, hogy egy napon a világ el fogja ismerni, hogy a francia gondolat történetének egyik legvakmerőbb lapját írta meg - és nem csalódott. Christophe szeretett volna jobban megismerkedni s barátságot kötni vele. De lehetetlen volt. Jóllehet Olivier-nek gyakran volt vele dolga, nagyon ritkán látogatták egymást s csak akkor, ha valami ügyben kellett értekezniük; soha bizalmasan nem beszélgettek; legfeljebb néhány elvont eszmét váltottak; vagy inkább (mert pontosan szólva, nem is volt ez eszmecsere, hisz mindegyik magának tartotta meg az eszméit) - együtt, mindegyik külön magának, monologizáltak. Ám azért mégis bajtársak voltak a küzdelemben, még pedig olyanok, kik ismerik egymás értékét.

Ennek a tartózkodásnak sokféle oka volt, melyeket nehéz volt tisztán látni, még nekik is, a saját szemeikkel. Mindenek előtt a tulságba vitt kritika, mely túlélesen látja a kiegyenlíthetetlen különbségeket a szellemek közt s a tulságba vitt intellektualizmus, mely ezeknek a különbségeknek túl nagy fontosságot tulajdonít; annak a hatalmas és naiv rokonszenvnek a hiánya, melynek valóságos életszükséglet, hogy kiadja szeretete fölöslegét. Talán a nyomasztó

munka is, a tulnehéz élet, a lázas gondolkodás, mely az est jöttével annyi erőt sem hagy, amennyivel élvezni lehetne a baráti társalgást. Végre az a rettenetes érzés, melyet egy francia fél bevallani, de amely tulgyakran felmordul benne: hogy az egyik fajnak óvakodni kell a másiktól, a tőle különböző fajoktól, melyek különböző korokban telepedtek le Franciaország földjén és amelynek, bár szövetségesek, kevés közös gondolata van s a közös ügy érdekében nem is szabad tulsokat gondolniok arra, hogy legyenek. És mindenek felett a szabadság megittasító és veszedelmes szenvedélye, amelynek mindent feláldoz az, aki egyszer megízlelte. Ez a szabad magányosság annál értékesebb, mivel sok évi megpróbáltatás árán kellett megvalósítaniok. Az élite azért keresett benne menedéket, mert szabadulni akart attól, hogy a középszerűek szolgaságba hajtsák. Reakció ez a vallási és politikai blokkok, az óriási súlyok zsarnoksága ellen, melyek az egyént valósággal megnyomorítják Franciaországban: a család, a közvélemény, az Állam, a titkos társulatok, a pártok, a klikkek, az iskolák. Képzeljünk csak el egy rabot, akinek, hogy megszökjön, husz köfalón kell átugrania. Ha át is jut az utolsón, anélkül, hogy kitörné a nyakát s főleg, hogy elcsüggedne, ugyancsak erős kell, hogy legyen. Kemény iskola ez a szabad akaratra! De azok, akik végigjárták, egész életükre megőrzik kemény bevágását, a függetlenség rögeszméjét s azt a tudatot, hogy soha össze nem olvadhatnak mások lelkével.

A gögből választott magány mellett volt a lemondásból választott magány. Mennyi derék ember volt Franciaországban, kiknek egész jósa, büszkesége, szeretete oda vezetett, hogy elvonultak az élettől! Ezer ok, jó vagy rossz ok miatt, tartózkodtak az akciótól. Egyeseknél az engedelmisség, a félénkség, a megszokás ereje. Másoknál az emberi tisztelet, a félelem, hogy nevetségessé válnak, hogy feltűnést keltenek, hogy kiszolgáltatják magukat a karzat ítéleteinek, hogy olyasmibe avatkoznak, amihez nincs közük, hogy nem ismerik el tetteik önzetlenségét, hanem még haszonleséssel is meggyanusítják. Ez nem akart résztvenni a politikai és társadalmi küzdelemben, az elfordult közjótekonysági mozgalmaktól, mivel azt látták, hogy a szereplők legnagyobb része lelkiismeretlen s hijján van a józan észnek s mivel féltek attól, hogy együtt találják őket emliteni ezekkel a szédelőkkal és ostobákkal. És majdnem valamennyinél az undorodás, a fáradtság, az akciótól, a szenvedéstől, a rutságtól, a butaságtól, a kockázattól, a felelősségektől való félelem, a rettenetes «minek?», mely a mai franciák közül oly soknak jóakarátát megsemmisíti. Tulságosan intelligensek - (de azért intelligenciájuk nem száll széles szárnyacsapásokkal), - tulságosan látják az okokat, melyek valamely dolog mellett, vagy ellen szólnak. Az erő hiánya. Az élet hiánya. Ha valakiben duzzad az életerő, nem kérdi magától, miért él: él, hogy éljen, - mert csuda jó dolog élni!

Végre, a legjobbknál, a rokonszenves és középszerű tulajdonságok összessége volt az ok: egy bizonyos filozófia, a vágyak mérséklése, gyengéd ragaszkodás a családhoz, a földhöz, az erkölcsi szokásokhoz, szerénység, félelem, hogy másokra ráerőszakolnák magukat, hogy feshélyeznék őket, az érzelem szemérmessége, az örökös tartózkodás. Ezek a szeretetreméltó és bájos vonások, bizonyos esetekben, nagyon szépen összeférhettek a derűvel, a bátorsággal, a lelki örömmel; de tagadhatatlanul volt összefüggésük a vér elszegényedésével, a francia vitálitás fokozatos fogyatkozásával.

A kecses kert, odalenn, Christophe és Olivier házának tövében, a négy fal mélyén, ennek a kis Franciaországnak a jelképe volt. Pázsitos zugocska volt, elzárva a külső világtól. A külső nagy szél, mely kavargva szállt alá, csak néha hozta el a fiatal leánynak, aki álmodozott, a távoli mezők s a tágas föld fuvallatát.

*

Most, hogy Christophe belepillantott már Franciaország rejtett erőforrásaiba, méltatlankodott, hogy a csöcseléket a nyakára engedte ülni. Az a félhomály, melybe ez a csendes élite elmélyedt, valósággal fojtogatta. Szép dolog a sztoicizmus, de csak azoknál, akiknek nincsenek fogaik. Neki szüksége volt szabad levegőre, nagy közönségre, napfényre, dicsőségre, ezernyi

lélek szeretetére, arra, hogy keblére szorítsa azokat, akiket szeret, porrá zuzza ellenségeit, hogy viaskodjon és győzedelmeskedjen.

- Te megteheted ezt, - mondta Olivier - te erős vagy, te arra vagy teremtve, hogy győzedelmet arass, melynek kivívásában ugyanakkora része van hibáidnak - (megbocsáss!), mint jelességeidnek. Neked az a szerencséd, hogy nem vagy túl arisztokratikus faj, túl arisztokratikus nép gyermeke. Te nem undorodol az akciótól. Szükség esetén képes volnál még arra is, hogy beállj a politikusok közé. Meg aztán, neked az a megbecsülhetetlen boldogság jutott osztályrészül, hogy te zenében irsz. Téged nem értenek meg, te mindent megmondhatsz. Ha az emberek tudnák, hogy zenédben az ő megvetésüket fejezed ki s hitet vallasz arról, amit ők tagadnak, hogy zenéd örökkön-örökké zengő himnusza annak, amit ők minden áron meg akarnak fojtani, nem bocsátanák meg neked s úgy leláncolnának, üldöznének, sanyargatnának, hogy elveszíteneád erőd javát, mellyel harcolni akarsz ellenük; s mire letepernéd őket, nem volna már benned annyi lehellet, hogy megalkosd művedet; vége volna az életednek. A nagy embereket, akik diadalmaskodnak, egy félreértés segíti a győzelemhez. Nem azért csodálják, amik, hanem éppen az ellenkezőjéért.

- Eh mit! - mondta Christophe - ti nem ismeritek leigázóitok gyávaságát. Eleinte azt hittem, hogy egyedül vagy s ezért mentegettelek, hogy kerülj az akciót. De a valóság az, hogy egész hadsereget lehet összeállítani belőletek, kik egyformán gondolkodtok. Ti százszorta erősebbek vagytok, mint azok, akik elnyomnak benneteket, ezerszer többet értek s mégis meghajoltok arcátlanságuk előtt! Nem értelek benneteket! Hazátok a legszebb ország, meg vagytok áldva a legszebb intelligenciával, a legemberibb érzékkel és mindezt semmire se használjátok, eltűritek, hogy egy marok himpellér szolgaságba hajtson, gyalázzon, megrugdosson. Az ördögbe is, eszméljetelek öntudatra. Ne várjátok, hogy az ég segítsen nektek, vagy egy Napoleon! Keljetelek föl, egyesüljetelek. Munkára fel, valamennyien! Söpörjetelek ki a házatokat.

De Olivier, vállat vonva, gunyos bágyadsággal, így szólt:

- Birokra kelni övelük? Nem, ez nem a mi szerepünk, ránk jobb munka vár. Irtózom az erőszaktól. Nagyon is jól tudom, mi történnék. Az a sok elkeseredett, félbemaradt öreg, a kis buta royalista tacskók, a brutalitás és gyűlölet gyűlöletes apostolai kirántanák a kezemből az akciót s meggyaláznák. Azt akarnád talán, hogy ismét a gyűlölet régi jelszavát harsogtassam: Fuori Barbari, vagy Franciaországot a franciáknak!

- Miért ne? - kérdezte Christophe.

- Nem, ez nem francia beszéd. Hiába igyekeznek nálunk terjeszteni a patriotizmus cégére alatt. Ez jó a barbár hazáknak! A mienk nem arra van teremtve, hogy gyűlöletet hirdessen. A mi géniuszunk nem avval ad életjelt magáról, hogy tagad, vagy megsemmisít más géniuszokat, hanem avval, hogy felszívja őket. Engedjetelek hozzánk a zavaros Északot és a fecsegő Délvidéket...

- és a mérges Keletet?

- és a mérges Keletet: azt is lenyeljük, mint a többi; lenyeltünk mi már másokat is. Nevetek azon, hogy milyen diadalmas arckifejezéssel nézi bizonyos fajtámbeli kishitűségét. Azt hiszi, hogy meghódított bennünket, páváskodik boulevardjainkon, ujságainkban, szemléinkben, színházainkban, politikai szinpadainkon. Oh! az ostoba! Ő a meghódított. Önmagát fogja kiküszöbölni, miután táplálékot adott nekünk. Galliának jó gyomra van; husz század alatt nem egy civilizációt emésztett meg. Rajtunk nem fog a méreg... Nektek, németeknek, inkább van okotok félni! Nálátok arról van szó, vagy fennmaradtok tisztán, vagy egyáltalán nem maradtok fenn. De nálunk nem tisztaságról van szó, hanem egyetemességről. Nektek van imperatorotok, Nagybritannia imperiumnak mondja magát; de valóságban a mi latin géniuszunk imperialis. Mi a Ville-Univers polgárai vagyunk. Urbis. Orbis.

- Mindez rendben van - mondta Christophe - amíg a nemzet egészséges és férfiassága virágkorában van. De eljő a nap, mikor energiája hanyatlik; s akkor az a veszély fenyegeti, hogy elmerül ebben az idegen áradatban. Köztünk mondván, nem gondolod, hogy ez a nap el is következett már?

- Annyiszor mondták ezt századok óta! És történetünk mindig meghazudtolta ezeket az aggodalmakat. Annyi más megpróbáltatásban volt már részünk az orléáni Szűz óta, mikor a kihalt Párisban farkascsoordák ólálkodtak. Az erkölcstelenség teljes kicsordulása, az élvhajhászat, az elpuhultság, a napjainkban dúló anarchia nem töltenek el engem félelemmel. Türelem! Csak az tartós, aki kitartó. Nagyon jól tudom én, hogy azután be fog állni az erkölcsi reakció - amely, különben, nem fog sokkal többet érni s amely valószínűleg hasonló ostobaságokhoz fog vezetni; s a leglármásabb vezetők éppen azok lesznek, akik ma a közélet korrupciójából élnek!... De mi nem törődünk evvel. Mindezek a mozgalmak úgy suhannak el Franciaország igazi népe fölött, hogy nem is érintik. A rothadt gyümölcs nem rohasztja el a fát. Lehull. Meg azután ezek az emberek tulajdonképpen nem is tagjai a nemzetnek. Bánjuk is mi, akár élnek, akár meghalnak. Talán avval vesződjek, hogy szövetségeket és forradalmakat szervezzek ellenük? A jelen bajait nem lehet egy rend rovására írni. A fényűzés fekélye ez, a szellemi és anyagi gazdagság elősdiái ezek. Majd elmúlnak.

- Miután fölfaltak benneteket.

- Ez a mi fajtánk olyan, hogy tilos miatta kétségbeesni. Olyan rejtett erény van benne, a fénynek s az aktív idealizmusnak olyan ereje, hogy még azokba is átömlik, akik kizsákmányolják és tönkreteszik. Még a politikusok is, akik nagy mohósággal csak a saját érdeküket hajszolják, érzik megbabonázó hatását. A legközépszerűbbeket is, mikor hatalomra jutnak, megragadja rendeltetésének nagyszerűsége: önmaguk fölé emeli őket; kézzől-kézre tovább adja nekik a fáklyát; egyik a másik után tovább vivja a szent harcot a sötétség ellen. Népünk géniusza viszi, sodorja őket; akarva, nem akarva végrehajtják annak az Istennek a törvényét, melyet tagadnak, Gesta Dei per Francos... Kedves hazám, kedves hazám, sohase fogok benned kételkedni! És még ha megpróbáltatásaid halálosak lennének is, egy okkal több okom lenne mindhalálig megőrizni e világon való hivatásunk gögös büszkeségét. Nem akarom, hogy az én Franciaországom reszketve bezárkózzék egy betegszobába, hogy a külső levegő semmiféle támadása ne érhesse. Nekünk, akik oly dicsó multa tekinthetünk vissza, inkább meg kell halnunk, mint a nagyságról lemondanunk. Ám hadd áradjon a világ gondolata a miénkre! Én nem félek ettől. Az áradat le fog apadni, miután iszapjával zsirosabbá tette földemet.

- Szegény kicsikém, - mondta Christophe - de addig bizony ez nem valami mulatságos. S hol leszel te akkor, mikor a te Franciaországod a Nilusból fel fog bukkanni? Nem jobb-e harcolni? Semmi mást nem kockáztatsz, csak a vereséget, amire elitéd magad egész életedre.

- Sokkal többet kockáztatnék, mint a vereséget, - mondta Olivier. - Kockán forogna szellem nyugalma s ehhez még jobban ragaszkodom, mint a győzelemhez. Én nem akarok gyűlölni. Én igazságot akarok szolgáltatni még ellenségeimnek is. Én meg akarom őrizni a szenvedélyek közepette tekintetem ragyogó tisztaságát, mindent megérteni és mindent szeretni.

De Christophe, aki úgy találta, hogy az életnek ilyenén szeretete, mely elszakad az élettől, nem nagyon különbözik a halálba való beletörődéstől, érezte, mint zug benne, akárcsak az öreg Empedokleszban, egy himnusz a Gyűlölethez és a Szeretethez, a Gyűlölet testvérehez, a termékeny Szeretethez, mely fölszántja és beveti a földet. Ő nem tudott osztozni Olivier nyugodt fatalizmusában; és mivel nem bizott annyira, mint barátja, egy olyan fajnak megmaradásában, mely nem védekezett, szeretett volna szózatot intézni a nemzet összes egészséges erőihez, szeretett volna egész Franciaország valamennyi becsületes emberét általános fölkelésre szólítani.

*

Valamint a szeretet egyetlen perce jobban megismertet velünk egy lényt, mint hónapokig tartó megfigyelés, Christophe többet tudott meg Franciaországról Olivier-vel töltött egyheti bizalmas együttlét után, anélkül, hogy a házból kimozdult volna, mint azon egy esztendő alatt, mikor keresztül-kasul barangolta Párist és figyelmes előkészítő tanulmányokat tett Páris szellemi és politikai szalonjaiban. Ebben az egyetemes anarchiában, melyben úgy érezte, hogy elveszti a talajt a lábai alatt, egy olyan lélek, mint a barátja lelke, valóban úgy tűnt föl neki, mint «l' Ile de France» - az értelem és a derüs nyugalom szigete a tenger közepén. A belső béke, mely Olivier-ben honolt, annál meglepőbb volt, mert nem volt semmi szellemi támasztéka, - mert a körülmények, amelyek közt élt, kinosak voltak, - (szegényen, egyedül élt s hazája dekadenciában volt), - mert teste gyenge volt, beteges, idegeinek kiszolgáltatott. Ez a derüs nyugalom - úgy tetszett - nem akarata erő kifejtésének gyümölcse, mely megfeszült, hogy azt megvalósítsa, - (hisz alig volt akarata); - lénye és faja mélységeiből szállt fel. Olivier körül mások is voltak, szép számmal, akikben Christophe észrevette ennek a σοφροσύνη-nek távoli derengését, - «a mozdulatlan tenger csöndes nyugalmát»; és ő, aki ismerte saját lelke viharos és zavaros mélyét, aki tudta, hogy akaratanak minden ereje se sok, hogy fenntartsa hatalmas természete egyensúlyát, ezt a fátyolos összhangot mindenki másnál jobban csodálta.

A rejtett Franciaország látványa teljessé tette a francia jellemről szerzett eszméinek fölfordulását. Egy vidám, társulékony, gondtalan és tündöklő nép helyett akaratos, zárkózott szellemeket talált, kik elszigetelték magukat egymástól, látszólagos optimizmusba burkolódtak, mint valami fényes párázatba, de mély és derüs pesszimizmusban fürödve, megszállva rögeszméktől, szellemi szenvedélyektől; rendíthetetlen lelkeket, kiket könnyebb lett volna elpusztítani, mint megváltoztatni. Kétségkívül ez csak egy francia élite volt: de Christophe eltűnődött, honnan merítette ezt a sztoicizmust és ezt a hitet. Olivier ezt felelte neki:

- A vereségből. Ti kovácsoltatok újra bennünket, kedves Christophe-om. Ah! ez nem ment fájdalom nélkül. Ti nem is sejtitek azt a komor légkört, melyben mi felnőttünk, egy megálázott s vérig marcangolt Franciaországban, mely kevéssel azelőtt szemtől-szemben állt a halállal s amely még mindig érezte, mint nehezedik rá az erő gyilkos fenyegetése. Életünk, génuszunk, francia civilizációnk, tiz század nagyságu - éreztük, hogy mindez a brutális hódító kezében van, ki alapjában véve gyűlölte s aki, ma vagy holnap, teljesen és mindörökre összezuzhatta volna. S bár ilyen sors elé néztünk, élnünk kellett! El tudod te képzelni azokat a kis franciákat, kik olyan házakban születtek, melyek gyászt ültek, a vereség árnyékában, kiket elcsüggesztő gondolatokkal tápláltak, a véres, végzetes, talán hiábavaló revanche-ra neveltek; mert, akármilyen kicsinyek voltak is, az első dolog, aminek tudatát beléjük öntötték, az volt, hogy nincs igazság, nincs igazság e földön: az erő eltiporja a jogot. Ilyen fölfedezések lesüllyesztenek, vagy nagyra teszik egy gyermek lelkét örökre. Sokan elhagyták magukat, így gondolkoztak: «Ha ez így van, minek küzdeni, minek cselekedni? A semmiből semmit se lehet csinálni. Ne gondoljunk rá. Élvezzünk.» - De azok, akik ellenálltak, kiállották a tűzpróbát; az ő hitüket semmi csalódás meg nem törheti: mert már az első napon tudták, hogy utjuk egy pillanatig se megy azon az ösvényen, mely a boldogsághoz vezet s mégse tehetnek le róla, mert nincs más választásuk: másutt meg kellene fulladniok. Ezt a lelki nyugodtságot nem lehet egy csapásra megszerezni. Nem várhatjuk ezt tizenöt éves kis fiuktól. Sok aggodalom előzi meg és sok könnyhullatás. De jól van ez így. Kell, hogy így legyen...

»Óh Hit, acélszűz...

Szántsd föl lándzsáddal a fajok letaposott szívét...«

Christophe csöndesen megszorította Olivier kezét.

- Kedves Christophe, - mondta Olivier, - a te Németországod nagy szenvedést okozott nekünk.

És Christophe majdnem bocsánatot kért, mintha ő okozta volna.

- Hadd el, ne szomorkodj - mondta Olivier mosolyogva. - Akaratlanul is többet használt nekünk, mint amennyit ártott. Ti lobbantottátok újból lángra idealizmusunkat, ti élesztettétek bennünk új életre a tudomány és a hit buzgalma, ti borítottátok el velünk Franciaországot iskolákkal, ti fűtöttétek túl a Pasteur-ök hatalmas teremő erőit, akiknek fölfedezései egymagukban elegendők voltak ahhoz, hogy visszaszerezzék a nektek fizetett öt milliárdos hadisarcot, ti támasztottátok fel költészetünket, festészetünket, zenénket: nektek köszönhetjük fajunk öntudatának fölébredését. Gazdag jutalom várt ránk azért az erő kifejtésért, melyre rá szántuk magunkat, hogy a hitet elébe helyeztük a boldogságnak: mert így a világ apáthiája közepett egy oly erkölcsi erő érzését szereztük meg, hogy végre megszününk kételkedni, még a győzelemben is. Látod, kedves Christophe-om, bármily kevesen vagyunk is és bármily gyengéknek látszódunk is - egy csepp víz a német erő óceánjának közepén - mi hisszük, hogy a vízcsepp lesz az, mely az egész óceánt a maga színére fogja átfesteni. A macedon falanksz át fogja törni az európai plebsz tömör hadseregeit.

Christophe elnézte a véznácska Olivier-t, kinek szemei hittől ragyogtak:

- Ti szegény, erőtlen kis franciák! Ti erősebbek vagytok, mint mi.

- Oh jóságos vereség - ismételte Olivier. - Áldott legyen a nagy csapás! Mi nem fogjuk megtagadni. Mi az ő gyermekei vagyunk.

*

A vereség ujrakovácsolja az élite-eket; megrostálja a nemzetet; kiválogatja mindazt, ami tiszta és erős; tisztábbá és erősebbé teszi. De sietteti a többiek bukását, vagy megtöri lendületüket. Ezáltal elválasztja a nép tömegét - mely alszik, vagy elbukik - az élite-től, mely előre menetel. Az élite tudja ezt, szenved emiatt; még a legbátrabbakat is titkos mélabu fogja el, tehetetlenségük és elszigeteltségük érzete. És ami a legrosszabb - nem csak népük törzsétől vannak elválasztva, hanem egyik a másiktól is. Külön-külön viaskodnak, mintha nem közös célról volna szó. Azok, akik erősek, csak arra gondolnak, hogy önmagukat mentse meg. Oh ember, segíts magadon!... Nem gondolnak arra, hogy a férfias közmondás azt akarja mondani: Oh emberek, segítsetek egymáson! Valamennyiben hiányzik a bizalom, a szétáradó rokonszenv, a közös akció szükségének átérzése, melyet egy faj győzelme ad meg, az erők teljességének, a zenithre érkezésnek tudata.

Christophe és Olivier tudtak volna erről egyet-mást mondani. Ebben a Párisban, mely tele volt olyan lelkekkel, melyek arra voltak teremve, hogy megértsék őket, ebben az ismeretlen barátoktól benépesült házban oly egyedül voltak, mint egy ázsiai sivatagban.

*

A helyzet súlyos volt. Jövedelmi forrásaik majdnem egyenlők voltak a semmivel. Christophenak csak éppen annyija volt, amennyit a Hecht-től kapott megrendelésekkel, másolásokkal és zenei átiratokkal keresett. Olivier elcsüggedésének abban a korszakában, mely nővére halálát követte, oktanul lemondott a tanári pályáról, elcsüggedését fokozta az is, hogy fájdalmas szerelmi csalódás érte Nathanné vendégei körében: - (sohase szólt erről Christophe-nak, mert fájdalmait mindig szemérmesen rejtegette; elbájoló volt benne az is, hogy még barátja előtt is, akivel pedig minden titkát közölte, mindig megőrzött valamit benseje titokzatosságából.) - Ebben a lesújtott erkölcsi állapotban, mikor csendre áhitozott, tanári feladata türhetetlenné vált neki. Sohasem volt hajlama ehhez a mesterséghez, melyben az embernek ki kell tálnia, fennhangon kell elmondania gondolatát, melyben az ember soha sincs egyedül. A gimnáziumi tanársághoz, hogy némi nemesség legyen benne, apostoli hitvallás kell, mely hiányzott Olivier-ben; az egyetemi tanársággal pedig velejár a közönséggel való örökös érintkezés, mely fájdalmas az Olivier-éhez hasonló, magányért rajongó lelkeknek. Kétszer vagy háromszor beszélnie kellett a nyilvánosság előtt; a lealacsonyodás különös érzése fogta el. Először is

gyűlöletes volt neki az, hogy a dobogón mutogassa magát. Látta a közönséget, érezte, mintha csápjai lettek volna, tudta, hogy a többségét azok teszik, akik nem lévén semmi dolguk, kizárólag csak unalmukat akarják elűzni; és a hivatalos szórakoztató szerepe nem volt inyére. Meg azután - és főképpen - az előadás, mely a katedra magasából hangzik el, végzetesen eltorzítja a gondolatot; ha az ember nem vigyáz, az a veszély fenyegeti, hogy lassankint komédiás lesz a mozdulataiban, a dikcióban, a testtartásban, az eszmék előadásának módjában - még mentalitásában is. A szabad előadás olyan műfaj, mely két szirt közt ide-oda hányódik: az egyik az unalmas komédia, a másik a nagyvilági nagyképüsködés, fontoskodás, szórszálhasogatás, pedantizmus. Ebben a formában, mely arra kényszerít, hogy néhány száz ismeretlen és néma személy előtt fennhangon monologizáljunk, ebben a kész ruhában, melynek mindenkire kell illeni s amely senkire se illik, van valami türhetetlenül hamis, különösen az olyan művész-szívnek, mely büszke és vad. S így Olivier, ki mind jobban és jobban érezte annak a szükségét, hogy magába zárkozzék és semmi mást ne mondjon, csak azt, ami gondolatának integrális kifejezése, otthagya a tanári pályát, melyre oly nehezen tudott eljutni; s mivel nem állt már mellette a nővére, aki mindig visszatartotta az ábrándozások lejtőjén, újra elkezdett irogatni. Abban a naiv hiszemben volt, hogy mivel van művészi értéke, lehetetlen, hogy ezt az értéket el ne ismerjék, még akkor is, ha ő maga semmit se tesz ennek érdekében.

Alapos csalódás érte. Lehetetlen volt valamit kiadnia. Féltékenyen szerette a szabadságot; éppen ezért irtózott mindattól, ami azt fenyegethette volna; elkülönítve élt, mint egy bujkáló növény, a politikai egyházak blokkjai közt, melyeknek ellenséges egyesületei megosztottak az országon és a sajtón. Ugyancsak távol tartotta magát az összes irodalmi klikkektől s ezek viszont nem is engedték volna be. Nem voltak itt neki barátai, nem is találhatott itt barátokat. Elriasztotta őt ezen «intellectuel»-ek lelkének keménysége, szárazsága, önzése - (vajmi kevesen voltak azok, akiket valódi hivatás lelkesített, vagy akik szenvedélyes tudományos kutatásba merültek). Szomorú dolog, ha egy ember elsorvasztja a szívét az agyveleje javára - mikor különben is kicsi az agyveleje. Jóságnak se hire, se hamva - az intelligenciájuk meg olyan, mint egy tör egy hüvelyben: az ember sohase tudja, hogy egy szép napon nem szurja-e keresztül a torkát, örökösen fegyverben kell lenni. Barátságot kötni csak jó emberekkel lehet, akik szeretik a szép dolgokat, anélkül, hogy mindjárt hasznót akarnának belőle huzni, - akik kívül élnek a művészetben. Az emberek legnagyobb részének nem való a művészet levegője. Csak az igen nagyok tudnak benne élni, anélkül, hogy elvesztenék a szeretetet, mely az élet forrása.

Olivier csak önmagára számíthatott. Ez ugyan gyengécske támasz volt. Kinos volt neki, ha valaminek utána kellett járnia. Nem volt hajlandó megalázkodni a művei érdekében. Pirult, mikor látta, hogy a fiatal szerzők csuszva-mászva, aljasan udvarolnak egyik-másik jólismert szinigazgatónak, aki aztán visszaélt gyávaságukkal s úgy bánt velük, ahogy tán a cselédeivel se bánt. Olivier képtelen lett volna erre, még ha ettől függött volna az élete is. Beírta avval, hogy postán küldte el kézirateit, vagy bevitte a színház irodájába, vagy a szemle szerkesztőségébe: hónapokig heverték ott, anélkül, hogy elolvasták volna őket. A véletlen mégis úgy akarta, hogy egy napon találkozott egyik volt gimnáziumi osztálytársával, egy kedves lusta fickóval, ki bámulattal és hálával adózott azért az előzékenységért és könnyűségért, amellyel Olivier megcsinálta neki iskolai dolgozatait; az irodalomhoz semmit se értett; de ismerte az irodalmárokat, ami sokkal többet ért; sőt, mint gazdag világfi, sznobizmusból engedte, hogy diszkrétan kizsákmányolják. Olivier érdekében szólt egy jó szót egy nagy szemle titkárának, amely szemlének részvényese volt: azonnal kiásták és elolvastak egyet eltemetett kézirateiból; és sok huza-vona után - (mert, ha úgy tetszett is, hogy a műnek van némi értéke, a szerző nevének, mivel ismeretlen volt, semmi értéket se lehet tulajdonítani) - elhatározták, hogy

elfogadják. Olivier, mikor megtudta ezt a jó hirt, azt hitte, hogy most már vége lesz szenvedéseinek. Pedig még csak most kezdődtek.

Viszonylag elég könnyű Párisban egy művet elfogadtatni; de hogy aztán meg is jelenjen, az már más dolog. Várni kell, várni hónapokig, esetleg az egész életén át, ha valaki nem ért ahhoz, hogyan kell az embereknek udvarolni, vagy a végkimerülésig zaklatni őket, hébe-korba megjelenni ezeknél a kis királyoknál, mikor «petit lever»-t tartanak, eszükbe juttatni, hogy a világon van s nem tágit attól, hogy ahányszor csak kell, alkalmatlankodjék neki. Olivier nem tudott egyebet, csak otthon ülni; s abban merült ki minden ereje, hogy várakozott. Legföljebb leveleket írogatott, melyekre nem kapott feleletet. Az idegesség miatt aztán nem birt dolgozni. Képtelenség ez, de így van s kár okoskodni ezen. Csak várt, várt, egyik postától a másikig, asztalánál ülve, határozatlan szenvedésekbe merült elmével; ha kimozdult, akkor is csak azért, hogy reménykedve s gyorsan csalatkozva belepillantson a levélszekrénybe, lenn, a házmesternél; aztán sétálgatott, semmit se látva és nem volt más gondolata, mint visszamenni és hasonló próbát tenni; s mikor az utolsó posta órája elmúlt, mikor szobája csendjét semmi nem zavarta már, csak a feje fölött lakó szomszédok durva léptei, úgy érezte, hogy megfullad ebben a közönyben. Csak egy szót válaszolnának neki, egy szót! Hát lehetséges, hogy ezt az alamizsnát megtagadják tőle? Ámde az, aki megtagadta tőle, nem sejtette, milyen fájdalmat okoz neki. Mindenki a saját képében látja a világot. Azok, akinek a szívében nincs élet, a mindenséget kiaszottnak látják, és nem gondolnak a várakozás, a remény, a szenvedés reszketéseire, melyektől a fiatal keblek vonaglanak; vagy ha gondolnak is rájuk, hidegen ítélik meg őket, egy kialudt és jóllakott test fáradt és otromba iróniájával.

Végre a mű megjelent. Olivier oly sokáig várt, hogy már egy csepp örömet se okozott neki: úgy tekintette már, mint valami holt dolgot. Mégis azt remélte, hogy másoknak még élő lesz. A költészetnek és intelligenciának olyan villámai cikáztak benne, melyek nem maradhattak észrevétlenül. Elnyelte az abszolút hallgatás. Utána tett még egy-két kísérletet. Mivel nem tartozott egy klikk kötelékéhez sem, műveit mindig hallgatással, vagy ellenséges érzülettel fogadták. Sehogyse tudta ezt megérteni. Ő egész egyszerűen azt hitte, hogy mindenkiben természetes érzésnek a jóindulatnak kell lenni, minden új művel szemben, még ha nem jó, akkor is. Hiszen egy ilyen mű annyi munkát képvisel mindig s hálásnak kell lenni az iránt, aki másoknak egy kis szépséget, egy kis erőt, egy kis örömet akar nyújtani. S ime, ő csak közönnnyel vagy befeketítéssel találkozott. Pedig tudta, hogy nem ő az egyetlen, aki átérzi azt, amit ír, hogy vannak más derék emberek is, akik ugyanazt gondolják. De nem tudta, hogy ezek a derék emberek nem olvasták az ő írásait, hogy semmi részük sincs az irodalmi közvéleményben, sem másban, sem semmiben. Ha akadt volna itt-ott, két vagy három ember, akiknek a szeme elé kerültek volna s akik rokonszenvet éreztek volna iránta, sohase mondanák meg neki: belemerevedtek, belehasaltak a hallgatásba. Épp úgy tartózkodtak állást foglalni a művészetben, mint ahogy nem szavaztak; olyan könyveket, melyeken megütköztek, nem olvastak; olyan színházba, melyet utáltak, nem jártak; de hagyták, hogy ellenségeik szavazzanak, hogy ellenségeiket megválasszák, hogy ellenségeik botrányos sikerhez segítsenek és lármás reklámmal terjesszenek olyan műveket és eszméket, melyek Franciaországban nem képviseltek semmi mást, csak egy arcátlan kisebbséget.

Olivier nem számítván azokra, akik az ő szelleme fájából valók voltak, mivel ezek nem olvasták műveit, ki volt szolgáltatva egy ellenséges hordának: olyan irodalmároknak, akiknek legnagyobb része ellenséges érzülettel fogadta gondolatait s olyan kritikusoknak, akik ezek parancsainak engedelmeskedtek.

Az első érintkezések a husába vágtak. A kritika éppen olyan érzékenyen érintette, mint az öreg Brucknert, aki annyira szenvedett a sajtó gonoszságától, hogy már nem merte a műveit előadatni. Még volt kollégái, a tanárok sem támogatták, akik hivatásuknál fogva megőriztek

egy bizonyos érzéket a francia szellemi hagyomány iránt s akik képesek lettek volna őt megérteni. De általában, ezek a kitűnő emberek, akik fegyelem alatt görnyedtek, el voltak mélyedve a munkájukba, akiket nem ritkán meglehetős fanyarrá tett hálátlan mesterségük, nem bocsátották meg Oliviernek, hogy másképpen akar cselekedni, mint ők. Sokan köztük mint jó hivatalnokok, valamely tehetség felsőbbbségét csak az esetben voltak hajlandók elismerni, ha az békességben megfért a hierarchikus felsőbbbséggel.

Igy állván a dolgok, három álláspont volt lehetséges: az ember vagy megtöri az ellenállásokat erővel, vagy lealázó megalkuvásokba süllyed, vagy beletörődik abba, hogy csak önmagának fog irni. Olivier képtelen volt akár a magáévá tenni az első, akár a második álláspontot: tehát az utolsóra szánta el magát. Nagy kinnal magánórákat adott, hogy megélhessen s műveket irt, melyek, el lévén zárva annak a lehetőségétől, hogy a szabad levegőn kibontakozzanak, mind jobban elszintelenedtek, képzeletiekké, irreálisakká váltak.

Christophe viharként csapott bele ebbe az alkonyati életbe. Magán kívül volt, mikor látta az emberek aljasságát és Olivier türelmét:

- De hát nincs neked véred? - kérdezte tőle. - Hogy tudod elviselni az ilyen életet? Te, aki tudod, hogy a barmoknak fölötte állsz, te ellenállás nélkül belenyugszol abba, hogy legázoljanak?

- Mit akarsz? - mondta Olivier - én nem tudok védekezni, undorodom attól, hogy olyan emberekkel viaskodjam, akiket megvetek: tudom, hogy ők minden fegyvert használhatnak ellenem és én nem tudom ezt megtenni. Nemcsak azt utálnám, hogy lealázó eszközeikhez folyamodjam, hanem attól félnék, hogy fájdalmat okoznék nekik. Mikor kicsi voltam, ostobán hagytam, hogy pajtásaim elverjenek. Azt hitték rólam, hogy gyáva vagyok, hogy félek az ütlegektől. Sokkal inkább féltem attól, hogy adok, mint attól, hogy kapok néhány ütleget. Emlékszem, hogy egyszer, mikor egyik hóhérom üldözött, valaki evvel biztatott: «Végezz hát vele egyszer s mindenkorra, rugj bele a hasába!» Megborzadtam ettől. Jobb szerettem, hogy engem vertek meg.

- Neked nincs véred, - mondogatta Christophe. - S hozzá még azok a te képtelen keresztényi eszméid!... A ti vallásos nevelésnek Franciaországban, mely a katekizmusra szorítkozik; az Evangéliumot megnyirbáljátok, az Új Testamentumból kiszeditek az izt, a csontokat... Az emberszeretet rablógazdálkodása ez, melynek a szeme mindig könnyezik... És a Forradalom, Jean-Jacques, Robespierre, 48, és a zsidók a tetejébe!... Egyél csak meg minden reggel egy nagy szelet ótestamentumot, jó véresen.

Olivier tiltakozott. Velezületett ellenszenvet érzett az ótestamentum iránt. Ez az érzés még gyermekkorából eredt, mikor a vidéki kis város könyvtárában titokban lapozgatott egy képes Bibliát, amelyet soha senki nem olvasott s amelyet a gyermekeknek tilos volt olvasni. Hiába-való tilalom volt! Olivier nem tudta a könyvet sokáig magánál tartani. Ingerülten, elszomorodva, hamar félretette; s azután enyhülés volt neki belemerülni az Iliaszba, vagy az Odisszeiába vagy az Ezeregyéjszaká-ba.

- Az Iliasz istenei szép, hatalmas, bűnös emberek, ezeket megértem, - mondta Olivier, - ezeket szeretem; mikor nem szeretem, még akkor is szeretem őket; szerelmes vagyok beléjük. Patroklosz-szal együtt nem egyszer csókoltam meg a vérző Achilles szép lábait. De a Biblia Istene egy vén maniákus és monomániás zsidó, egy dühöngő örült, ki avval tölti az idejét, hogy morog, fenyeget, ordít, mint egy veszett farkas, félrebeszél magában, felhőjébe burkolva. Nem értem, nem szeretem, örökös átkozódásai hasogatják a fejemet és vérszomjasságától borzadok.

Itélet Moab ellen...
Itélet Damas ellen...
Itélet Babilon ellen...
Itélet Egyiptom ellen...
Itélet a tenger sivataga ellen...
Itélet a látomás völgye ellen...

Egy örült, aki birónak hiszi magát, közvádlónak s hóhérnak, csak magát egyedül, s aki halálos ítéleteket mond, börtöne udvarán, a virágokra és a kavicsokra. Az ember elámul azon a megátalkodott gyűlöleten, mely betölti ezt a könyvet a mészárlás üvöltéseivel... - «az összeomlás feljajdulása... a jajveszékelés betölti Moab vidékét... üvöltése elhat Eglazionig; üvöltése elhat Béer-ig»

Hellyel-közzel megpihen a mészárlások, az elgázolt kis gyermekek, a megbecstelenített és felvágott hasú asszonyok közepette; és nevet, avval a nevetéssel, mint Józsué hadseregének egyik tisztje, az asztalnál, egy-egy város kifosztása után:

«És a hadseregek Ura lakomát csap népeinek kövér husokból, lakomát óborokból, velős zsiradékból, tisztán lepárolt óborokból... Az Ur kardja csupa vér. Jóllakott juhvesék zsirjával...»

De a legrosszabb az az álnokság, mellyel ez az isten elküldi prófétáját, hogy szurja ki az emberek szeméit, csak azért, hogy utána legyen oka kinezni őket:

«Menj, keményítsd meg ennek a népnek a szívét, tömd be szeméit és füleit, nehogy észbe kapjon, megtérjen és visszanyerje az egészségét. - Meddig, Uram? - Amíg nem lesz többé ember a házakban s míg a föld kétségbeesésbe merül...»

Nem, soha életemben nem láttam ily gonosz embert!..

Nem vagyok oly ostoba, hogy el ne ismerném a nyelv hatalmát. De a gondolatot nem tudom a formától elválasztani; és ha csodálom is néha ezt a zsidó istent, az csak olyan, mint a hogy egy tigrist csodálok, vagy egy... (Hiába gondolkodom, melyiket nevezhetném meg Shakespeare szörnyetegei közül: még Shakespeare-nek sem sikerült soha világra hozni ilyen hősét a Gyűlöletnek, - a szent és erényes Gyűlöletnek). Az ilyen könyv ijesztő. Minden örület ragályos. S az ebben rejlő veszélyt növeli az, hogy gyilkos gögjének tisztító szándéka van. Reszketek Angliától, mikor elgondolom, hogy századok óta ebből táplálkozik. Jól esik éreznem, hogy közte és köztem ott van a La Manche csatorna. Egy népet sohase fogok teljesen civilizálni hinni addig, míg tápláléka a Biblia lesz.

- Ha így gondolkodol, jól teszed, ha tartózkodol én tőlem is, - mondta Christophe - mert én megittasulok tőle. Tiszta oroszán-velő ez. Az izmos szívek ebből szeretnek lakmározni. Az Evangelium, az ó-Testamentum ellenmérge nélkül izetlen és egészségtelen étel. A Biblia a csontszerkezete azoknak a népeknek, melyek élni akarnak. Küzdeni kell, gyűlölni kell.

- Én gyűlölöm a gyűlöletet, - mondta Olivier.

- Ha legalább gyűlölnéd! - mondta Christophe.

- Igazat mondasz, még ehhez sincs erőm. De hát mindhiába! Lehetetlen nem látnom ellenségeim okait. Ujra meg újra elmondogatom magamban Chardin szavait: «Szelidség! Szelidség!...»

- Esztelen juhocska! - mondta Christophe. - No de várj csak, majd átugratom én veled az árkot, amitől félsz s vezetni foglak tüskén-bokron át.

S valóban kezébe vette Olivier dolgát s hadakozott az érdekében. A kezdet nem volt nagyon szerencsés. Az első szóra ingerült lett s ártott barátjának, mikor védelmére kelt; azután belátta már és kétségbeesett ügyetlenségein.

Olivier is megtette a magáét. Ő meg Christophe érdekében viaskodott. Hiába rettegett a küzdelemtől, hiába volt az intelligenciája ragyogó és gunyos, mely csufolta a tulzást a szavakban és a tettekben: mikor Christophe megvédéséről volt szó, hevesésgben tultett mindenkin, még Christophe-on is. Elvesztette a fejét. Szeretetlenben kell tudni esztelenül viselkedni. S Olivier-t mi sem tartotta vissza, hogy így viselkedjék. Ah, azért ügyesebb volt, mint Christophe. Ez a fiatal ember, ki a saját dolgaiban megalkuvást nem ismert és ügyetlen volt, képes volt politikus és agyafurt fogásokkal élni barátja sikere érdekében; csodálatos energiát és leleményességet fejtett ki, hogy hiveket szerezzen neki; elérte azt, hogy fölköltötte iránta zene-kritikusok és Maecenások érdeklődését, akiknek pártfogását szégyelte volna kérni a maga számára.

Mindennek ellenére ugyancsak sokat kinlódta, hogy sorsukat megjavítsák. Az a szeretet, melyet egymás iránt éreztek, sok ostobaságot követtetett el velük. Christophe adósságba verte magát, hogy titokban megjelentesse Olivier egy verskötetét, melyből egyetlen példányt sem adtak el. Olivier rávette Christophe-ot, hogy adjon egy hangversenyt, amelyre jóformán senki se jött el. Christophe, az üres terem láttára, nagy bátran Haendel mondásával vigasztalta magát: «Pompás! Zeném így még jobban fog hangzani...» De ez a hencegés nem szerezte nekik vissza a pénzt, amit elköltöttek; s az emberek közönye miatt nehéz szívvvel tértek otthonukba.

*

Mindezen nehézségek közt az egyetlen, aki segítségükre jött, egy körülbelül negyven éves, Taddée Mooch nevű zsidó volt. Művészi fénykép-kereskedése volt; de bár érdekelte a mestersege és sok izlést meg ügyességet vitt bele, mellesleg oly sok más dolog iránt érdeklődött, hogy ezek miatt elhanyagolta az üzletét. Evvel főképpen technikai tökéletesítések kedvéért foglalkozott, vagy azért, hogy a sokszorosítás új módjait kutassa, melyek, bármily leleményesek voltak is, ritkán sikerültek és sok pénzbe kerültek. Rengeteg sokat olvasott s valósággal vadászott minden új eszmére: bölcseletben, művészetben, tudományban, politikában; meglepő szimattal hajszolta fel a független és eredeti erőket: azt lehetett hinni, hogy érzékeny titkos mágnességük iránt. Bizonyos tekintetben ő volt a kapocs Olivier barátai közt, akik elszigetelve éltek, mint ő s mindegyik külön-külön dolgozott. Ő eljár mindegyikhez; és az ő közvetítésével, anélkül, hogy ő maga, vagy Olivier és barátai ennek tudatában lettek volna, állandó eszmeáramlat keletkezett közöttük.

Mikor Olivier Christophe-vel meg akarta ismertetni, Christophe eleinte ellenkezett; beleunt már a kísérletezésekbe Izrael fájával. Olivier, nevetve, egyre unszolta, be akarván neki bizonyítani, hogy a zsidókat épp' oly rosszul ismeri, mint Franciaországot. Végre Christophe beleegyezett; de mikor először látta Taddée Mooch-ot, elfintorította az arcát. Mooch még zsidósabb volt, mint amennyit meg szoktak bocsátani; az a típus, amilyennek azok ábrázolják a zsidót, akik nem szeretik: kicsi, kopasz és idomtalan volt, szétterpedt orru, nagy szemek kancsalul hunyorogtak vastag szemüvege mögött, az arca mélyen bennfeküdt kuszán nőtt szakállában, a kezei szőrösek voltak, a karjai hosszúak, lábszárai rövidek és görbék: valóságos kis szíriai Baal. De egész lénye jóságot fejezett ki, ami meghatotta Christophe-ot. S ami a fő, nagyon egyszerű volt és nem beszélt haszontalan dolgokat. Tartózkodott a tulzott bókoktól. Legfeljebb egy-egy diszkrét szót ejtett el. De mily buzgó volt, ha valakin segíteni kellett; tökéletes készséggel állott szolgálatára, még mielőtt bármit is kért volna tőle. Gyakran, tulságos gyakran beállított, és majdnem mindig valami jó hírrel: munkát hozott az egyik vagy másik barátnak, Oliviernek megbízást egy-egy művészeti cikk megírására, vagy előadások tartására, Christophe-nak meg zongoraleckéket szerzett. Sohase maradt sokáig. Bizonyos modorossággal óvakodott attól, hogy valakire ráerőltesse magát. Lehet, hogy észrevette Christophe boszankodását, ki mindig türelmetlen mozdulatot tett, mikor az ajtóban feltűnni

látta a karthagói bálvány szakállas alakját - (Molochnak hívta), - de egy perccel azután tökéletes jósága szívét hálával töltötte el.

A jóság nem ritka a zsidóknál: valamennyi erény közt ezt ismerik el legszivesebben, még ha nem is gyakorolják. Szó ami szó, legtöbbjüknel tagadólagos vagy semleges formában: mint elnézés, közöny, undorodás a rossztól, gunyos türelmesség nyilatkozik meg. Moochnál szenvedélyesen aktív volt. Mindig kész volt valakiért, vagy valamiért fölládozni magát. Szegény hitsorsosaiért, az orosz menekültekért, minden nemzetbeli elnyomottakért, a szerencsétlen művészekért, minden nyomorúságért, minden magasztos ügyért. Erszénye mindig nyitva volt; s bármily kevésbé duzzadozott is, mindig megtalálta a módját, hogy a maga obulusza kijusson belőle; ha pedig az övé üres volt, ki tudta csalni a mások erszényéből; soha nem sokalta a fáradságot, az utánjárást, ha valakinek szívesseget kellett tenni. S egyszerűen tette, - tulzott egyszerűséggel. Megvolt az a hibája, hogy tulságos gyakran hangoztatta, hogy egyszerű és őszinte: de az volt éppen a legkülönösebb, hogy tényleg az volt.

Christophe, aki haragudott is Mooch-ra, meg rokonszenvet is érzett iránta, egyszer kegyetlen szóra fakadt, mint egy enfant terrible. Egy napon, mikor Mooch jósága egészen meghatotta, gyengéden megfogta mind a két kezét s ezt mondta neki:

- Milyen szerencsétlenség!... Milyen szerencsétlenség, hogy Ön zsidó!

Olivier összerezsent és elpirult, mintha róla lett volna szó. Kétségbe volt esve s igyekezett enyhíteni a sebet, melyet barátja okozott.

Mooch szomorú gunnyal elmosolyodott s nyugodtan így felelt:

- Sokkal nagyobb szerencsétlenség embernek lenni.

Christophe ebben csak szellemes ötletet látott. De e kijelentésben rejlő pesszimizmus mélyebb volt, semmint képzelte; és Olivier ösztönszerűen megsejtette ezt finom érzékenységgel. Azon Mooch alatt, kit a világ ismert, volt egy ettől egészen különböző, sőt sok dologban evvel ellentétes Mooch is. Látszólagos természete abból a hosszú harcból alakult ki, melyet igazi természete ellen vívott. Ez az ember egyszerűnek látszott, pedig szelleme el volt csavarodva: ha szabadjára engedte magát, nem állhatta meg, hogy össze ne bonyolítsa az egyszerű dolgokat és a mesterkéltny guny jellegét ne adja legigazabb érzelmeinek. Ennek az embernek, aki szerénynek látszott és néha tulságos alázatosnak, a lelke mélyén gög rejtezett, mely tudott magáról s keményen meg szokta magát fenyíteni. Mosolygó optimizmusa, soha nem pihenő tevékenysége, mely örökösen mások szolgálatában buzgólkodott, mélységes nihilizmust takartak, halálos csüggedést, mely félt magába tekinteni. Mooch beszédeivel azt a benyomást keltette, hogy sok mindenben hisz: az emberiség haladásában, a megtisztult zsidó szellem jövőjében, Franciaországnak, mint az új szellem katonájának rendeltetésében - (szerette ezt a három dolgot azonosítani.) - Olivier, akit ez el nem ámitott, nem egyszer mondta Christophe-nak:

- Alapjában véve semmiben sem hisz.

Mooch gunyos józansága és nyugalma mellett neuraszténiás volt, ki nem akarta látni az ürt, mely benne tátongott. Válságokat élt át, a «minden mindegy» válságait; néha, az éj közepén, hirtelen felébredt s rémülten nyöszörgött. Mindenütt okokat keresett az akcióra, melyekbe belekapaszkodott, mint vizen uszó mentőövekbe.

Aki tulságosan régi fajból való, az drágán fizeti meg ezt a kiváltságot. A mult, a megpróbáltatások, a kimerüléssel járó kísérletezések, az ész és a szív csalódásainak terhe alatt görnyedezik - százados életvegyületek erjednek benne, amelyeknek fenekén a guny s az unalom fanyar üledéke rakódott le... Az Unalom, az irdatlan szemita unalom, melynek semmi köze sincs a mi árja unalmunkhoz, amely ugyan bennünket is megkinoz, de legalább pontos okai

vannak s az okokkal együtt elmúlik: mert a legtöbb esetben csak abból a szomorúságból fakad, hogy nem bírjuk azt, amit kívánunk. De bizonyos zsidóknál e halálos méreg magát az örömnél és az életnek a forrását támadja meg. Nincsenek vágyaik, nem érdekli őket semmi: nincs bennük nagyravágyás, nincs szeretet, nincs gyönyör. Csak egy dolog marad meg, nem érintetlenül, de betegesen tulzott érzékenységgé felfokozva, ezekben a Kelet földjéből gyökerestül kiszakítottakban, akik végleg kimerültek attól, hogy energiájukat immár századok óta kell fogyasztaniuk s akik az érzéketlenség után sóvárognak, anélkül, hogy elérhetnék: a gondolat, a véget nem érő elemzés, mely előre megakadályozza minden élvezés lehetőségét és elcsüggeszt minden tevékenységet. A legenergiusabbak nem is annyira saját céljaik érdekében cselekednek, mint inkább szerepet választanak s végigjátszák. S az a furcsa ebben, hogy szép számmal vannak köztük olyanok - s még hozzá ezek nem is a legkevésbé intelligensek s a legkevésbé komolyak - akiknek ez a reális élettől való elfordulás sugja a hivatást, vagy azt a be nem vallott vágyat, hogy színészek legyenek, hogy játszásként az életet - mivel, hogy végigéljék, egyedüli módnak ezt tekintik.

Mooch is színész volt a maga módján. Lótott-futott, hogy elbódítsa magát. De míg oly sokan mások önző érdekekért lótnak-futnak, addig ő mások boldogságáért dolgozott. Megható és sokszor már terhes volt buzgó odaadása Christophe iránt. Christophe keményen lehordta és azután megbánta. Mooch ezért Christophe-ra sohasem neheztelt. Semmisem riasztotta el. Nem mintha nagyon élénken vonzódott volna Christophe-hoz. Az önfeláldozást szerette, még jobban, mint az embereket, akiknek feláldozta magát. Ürügyet adtak neki arra, hogy jót tegyen, hogy éljen.

Addig buzgólkodott, míg rábeszélte Hecht-et, hogy adja ki Christophe Davidját s néhány más szerzeményét. Hecht becsülte Christophe tehetségét; de nem volt neki nagyon sürgős, hogy másokkal megismertesse. Mikor aztán látta, hogy Mooch teljes elszántsággal készül a zene-műveket egy más kiadónál kiadni, hiuságból mégis kezébe vette a kezdeményezést.

Mooch-nak ezenkívül az a gondolata is támadt - egy kritikus alkalommal, mikor Olivier megbetegedett s pénze nem volt - hogy Félix Weil-hez, a gazdag archeológushoz fordul, aki a két barát házában lakott. Mooch és Weil ismerték egymást, de kevés rokonszenvet éreztek egymás iránt. Tulságosan különböztek egymástól; Mooch, aki heveskedő volt, misztikus, forradalmár s modora póriasságát még tulozta is, kihívta Weil iróniáját, aki békés természetű és csufondáros volt, előkelő modoru és konzervatív szellemű. Ám azért volt egy közös vonásuk: az akcióra egyiküket sem ösztökölte valami mély érdeklődés; mindkettőjük tevékenységét nem a hit, hanem a szivós és gépies életösztön táplálta. De ezek olyan dolgok voltak, melyeknek egyikük sem szeretett a tudatára ébredni: szívesebben fordították figyelmüket azokra a szerepekre, melyeket játszottak s ezek a szerepek vajmi ritkán nyújtottak alkalmat az érintkezésre. Így hát Mooch Weil-nél elég hideg fogadtatásra lelt; mikor föl akarta kelteni érdeklődését Olivier és Christophe művészi tervei iránt, csufolkodó szkepticizmusba ütközött. Mooch örökös lelkesedéseit majd ilyen, majd olyan utópiákért mulatságosnak találta a zsidó társadalom, ahol veszedelmes pumpoló hírében állt. Mint már oly sok más esetben, most sem vesztette el bátorságát; s addig beszélt Christophe és Olivier barátságáról s addig unszolta Weilt, míg felköltötte érdeklődését. Észrevette ezt s folytatta, amit megkezdett.

Itt aztán érzékeny hurt érintett. Ez az aggastyán, aki mindentől elfordult, akinek nem voltak barátai, kultuszt üzött a barátságból; életének nagy vonzalma egy barátság volt, mely elmaradt tőle: ez volt az ő lelki kincse; ha rágondolt, jobbnak érezte magát. Alapítványokat tett barátja nevére. Könyveket szentelt emlékezetének. Meghatották őt azok a vonások, melyeket Mooch elbeszélt neki Christophe és Olivier kölcsönös barátságáról. Személyes történetének volt evvel némi hasonlatossága. A barát, akit elveszített, olyan volt neki, mint egy idősebb testvér, egy ifjúkori társ, egy vezető, akit bálványozott. Azoknak a fiatal zsidóknak egyike volt,

akiknek agyát és szívének nemes tűz hevíti, kiknek fáj az a kemény környezet, melyben élniük kell, kik azt a feladatot tüzték ki maguknak, hogy fölemelik fajukat és fajuk által a világot, kik önmagukat tépik, marják, égetik minden oldalról s mint egy szurokfáklya, csonkig égnek néhány óra alatt. Lángja fölmelengette a kis Weil apátiáját. Fölemelte őt a földről. Amíg ez a jó barát élt, Weil az ő oldalán lépdelt, a hitnek abban a tündöklő és sztoikus sugárkoszorujában, melyet az a messiási lélek árasztott maga körül: a tudományról, a szellem hatalmáról, az eljövendő boldogságról vallott hit sugárkoszorujában. Mikor aztán magára hagyta őt, a gyenge és gunyos természetű Weil lesiklott ennek az idealizmusnak magasságaiból Salamon könyvének homokjába, melyet minden zsidó elme magában hordoz s mely mindig kész ezeket az elméket betemetni. De sohasem felejtette el azokat az órákat, melyeket a fényben együtt töltött barátjával: féltékenyen őrizte már-már elmosódó világát. Soha senkinek nem beszélt róla, még a feleségének sem, akit szeretett: szent dolog volt ez. És ez az öreg ember, akit prózáinak és szárazszívének hittek, mikor élete végére ért, titkon elmondogatta magában az antik India egyik brahmánjának keserű és gyengéd gondolatát:

«A világ megmérgezett fája két gyümölcsöt terem, melyek édesebbek, mint az élet forrásának a vize: az egyik a költészet, a másik a barátság.»

Ez időtől kezdve érdeklődött Christophe és Olivier iránt. Ismerve büszkeségüket, titkon elkérte Moochtól Olivier verskötetét, mely akkoriban jelent meg, és anélkül hogy a két barát egyetlen lépést tett volna, vagy csak gyanították volna terveit, addig buzgólkodott, míg kieszközölte, hogy a művet az Akadémia díjjal tüntette ki, ami éppen jókor jött szükös viszonyaik közt.

Mikor Christophe megtudta, hogy ezt a váratlan segílyt annak az embernek köszönhetik, akit hajlandó volt rosszul itélni meg, furdalta a lelkiismeret azért, amit annakelött mondani, vagy gondolni talált róla; és leküzdvé a látogatások iránt érzett ellenszenvét, elment hozzá, hogy köszönetet mondjon neki. Jó szándékáért nem kapott jutalmat. Az öreg Weil iróniáját újra felébresztette Christophe fiatalos rajongása, jóllehet erőlködött, hogy titkolja előtte; és nem igen sikerült megérteniök egymást.

Azon a napon, mikor Christophe Weil-nél tett látogatása után hálásan és ingerülten visszament padlásszobájába, a jó Moochot, aki ismét valami szolgálatot tett Olivier-nek és Lucien Lévy Couer-nek valamelyik szemlébe irt kellemetlen cikkét találta ott, mely az ő zenéjét nem nyíltan, hanem gyalázkodó jóindulattal bírálta s melyben a kritikus avval mulatott, hogy körmönfont csufolkodás játékát üzve, egy szintre állította őt olyan harmad- és negyedrangú zenészekkel, akiktől amaz irtózott.

- Látod-e most már, - mondta Christophe Olivier-nek, miután Mooch elment, - hogy mindig a zsidókkal van dolgunk, kizárólag a zsidókkal? Ejnye, no, tán zsidók volnánk mi magunk is? Nyugtass meg kérlek. Az a látszata van a dolognak, mintha mi csalogatnók őket. Uton-utfélen beléjük botlunk, mint ellenségekbe, vagy mint szövetségesekbe.

- Azért, mert intelligensebbek, mint a többiek, - mondta Olivier. - Nálunk jóformán a zsidók az egyedüliek, akikkel egy szabad ember elbeszélgethet az új dolgokról, az élő dolgokról. A többiek belegyökereznek a múltba, a holt dolgokba. Az a szerencsétlenség, hogy ez a múlt a zsidókra nézve nem létezik, vagy legalább is nekik nem ugyanaz, mint minékünk. Velük csak a múltról beszélgethetünk, a mi fajunkbeliekkel csak a múltból. Figyeld meg a zsidók tevékenységét a dolgok valamennyi rendjében: kereskedelembe, iparban, oktatásban, tudományban, jótékonyági intézményekben, művészi alkotásokban...

- Művészetről ne beszéljünk, - mondta Christophe.

- Én nem azt mondom, hogy az, amit csinálnak, mindig rokonszenves nekem: sőt gyakran gyűlöletes. De legalább élnek és meg tudják érteni azokat, akik élnek. Mi bírálhatjuk, ki-gyonyolhatjuk, átkozhatjuk a zsidókat. De nem tudunk nélkülük ellenni.

- Semmit se kell tulozni, - mondta csufondárosan Olivier. - Én el tudnék lenni nélkülük.

- Lehet, hogy te tudnál élni. De mi hasznod volna abból, ha életed és műveid ismeretlenek maradnának, mint ahogy nélkülük valószínűleg senkisé ismerné őket? Talán hitsorsosaink azok, akik segítségünkre jönnének? A katolicizmus veszni engedi vére legjobbjait, anélkül, hogy egyetlen mozdulatot tenne védelmükre. Mindazok iránt, kik lelkük mélyéből vallásosak, kik az életüket adják Isten védelmére, ha volt bennük annyi vakmerőség, hogy kioldozták magukat a katolikus szabály alól s felszabadították magukat Róma tekintélye alól, nyomban nemcsak közömbösen, hanem ellenségesen viselkedik az a gyalázatos horda, mely katolikusnak mondja magát; néma csenddel takarja be és zsákmányul engedi át őket a közös ellenségeknek. Törődnek is a katolikusok az olyan szabad szellemmel, - bármily nagy legyen is, bár valóságos megtestesülése legyen annak, ami hitükben a legtisztább és igazán isteni, bár szívvel-lélekkel keresztény legyen is - aki nem engedelmességből keresztény. Aki nem állt be a nyájba, a vak és süket felekezetbe, mely nem a maga eszével gondolkodik. Kitaszítják, örülnek, mikor látják, hogy egyedül szenved, hogy az ellenség tépi-marja, miközben azokat hívja segítségül, akik testvérei s akiknek a hitéért hal meg. A mai katolicizmusban a gyilkos tétlenség hatalma van. Könnyebben megbocsátana ellenségeinek, mint azoknak, kik föl akarják ébreszteni s visszaadni neki az életet... Mi lett volna belőlük, szegény Christophe-om, mivé lenne akciónk, a miénk, akik vérbeli katolikusok vagyunk, kik arra születünk, hogy szabadok legyünk, egy másik szabad protestáns és zsidó nélkül? A zsidók a mai Európában a legélénkebben működő erők mindabban, ami jó és rossz csak létezik, ők szállítják találmra a gondolat himporát. Mikor megindultál, nem bennük akadtál-e legrosszabb ellenségeidre és barátaidra?

- Ez igaz, - mondta Christophe, - ők bátorítottak, támogattak, olyan szavakat intéztek hozzám, amelyek életet öntenek abba, aki küzd, éreztetvén vele, hogy megértik. Az is bizonyos, hogy e barátok közül ugyancsak kevés maradt hü hozzám; barátságuk szalmaláng volt. Sebaj! Sokra kell becsülnöm ezt aényt is, mely felvillant az éjszakában. Igazad van: ne legyünk hálátlanok.

- S főleg legyünk intelligensek, - mondta Olivier. - Ne csonkítsuk meg amugy is beteg civilizációnkat avval, hogy lenyesegessünk egynéhányat legéletképesebb ágai közül. Ha az a szerencsétlenség érné Európát, hogy a zsidókat kikergetnék, intelligenciában és akcióban olyan elszegényedés állna be, hogy számolni kellene a teljes csőd lehetőségével. Különösen nálunk, a francia vitalitás jelen állapotában, kiűzésük a nemzetre nézve még gyilkosabb érvágás lenne, mint a protestánsok kiűzése a XVII-ik században. Kétségtelen, hogy jelenleg olyan helyet foglalnak el, mely nincs arányban valódi értékükkel. Visszaélnék a nálunk most dúló politikai és erkölcsi anarchiával, amelynek terjedését nem kis mértékben segítik elő, részint természetes hajlamból, részint azért, mert jól érzi benne magukat. A legjobbak, mint ez a kitűnő Mooch, avval hibáznak, hogy, nagyon őszintén, azonosítják Franciaország rendeltetését zsidó álmaikkal, melyek nekünk gyakran veszedelmesebbek, semmint hasznosak. De mégsem szabad haragudni rájuk, amiért Franciaországot a saját képükre akarják formálni: azért kívánják ezt, mert szeretik. Ha szeretetük félelmetes, a mi kötelességünk védekezni s a rangsorunkba szorítani őket, amely, minálunk, a második. Nem mintha azt tartanám, hogy fajuk alatta áll a miénknak: - (a fajok alacsonyabb vagy magasabb rendűségéről folyó viták együgyűek és utálatosak.) - De megengedhetetlen, hogy egy idegen faj, mely még nem olvadt össze a mienkkel, jobban akarja ismerni, hogy mi való nekünk, mint mi magunk. Jól érzi magát nálunk: ennek nagyon örvendek; de ne törjön arra, hogy Judeát csináljon belőle. Egy

intelligens és erős kormány, mely a helyükre tudná utasítani a zsidókat, a francia nagyság egyik leghasznosabb eszközévé tehetné őket; s szolgálatot tenne nekik s egyuttal minékünk is. Ezeknek a tulideges, izgatott és bizonytalan lényeknek szükségük van egy törvényre, mely kordában tartsa őket, egy urra, aki a gyengeséget nem ismeri, de igazságos és megszelidíti őket. A zsidók olyanok, mint az asszonyok: kitűnőek, ha meg vannak zabolázva; de az ő uralmuk is, mint az asszonyoké, irtózatoss; és azok, akik alája vetik magukat, nevetséges látványt nyújtanak.

*

Bár kölcsönösen szerették egymást és szeretetük megadta nekik az intuiciót, mellyel beláttak egymás lelkébe, voltak dolgok, melyeket a másikban sehogyse tudott megérteni, sőt amelyek sértették őket. Barátságuk első idejében, mikor mindegyikük ösztönösen igyekezett, hogy magából csak azt hagyja meg, ami a legjobban hasonlít barátjához, nem vették észre ezeket. Csak lassan-lassan szállt fel a felszínre s lebegett élesebb körvonalakban, mint azelőtt, a két fajnak a képe; mert azáltal, hogy ellentétei voltak egymásnak, a különbségük még szembe-szökőbbé vált. Elő-előfordultak köztük apróbb surlódások, melyeket gyengédségük nem mindig tudott elkerülni.

Félreértésekben tévelyegtek. Olivier szelleme a hit, a szabadság, a szenvedély, a guny, az egyetemes kételkedés keveréke volt, melynek formuláját Christophe sehogyse tudta felfogni. Viszont Olivier megütöközött azon, hogy Christophe rossz pszichológus; mint régi fajból való arisztokrata, mosolygott ennek az izmos, de nehézkes, egy darabból faragott szellemnek ügyetlenségén, amely nem tudta magát elemezni, akit ámitottak mások s aki ámitotta önmagát. Christophe érzelmességét, zajos ömlengéseit, könnyü meghatódását Olivier néha bosszantónak, sőt egy kicsit nevetségesnek találta. Nem is szólva az erő bizonyos kultuszáról, arról, amit a németek meggyőződéssel vallanak, hogy az ököl morálja, a Faust-recht, kitűnő, aminek igazságát Olivier-nek és népének ugyancsak alapos okuk volt el nem ismerni.

És Christophe nem szenvedhette Olivier iróniáját, mely gyakran valósággal dühre ingerelte; nem szenvedhette azt a mániáját, hogy örökösen okoskodott és elemezett, azt a nem is tudom minő szellemi erkölcstelenséget, amely meglepő volt egy oly embernél, aki, mint Olivier, rajongott az erkölcsi tisztaságért s amely abból eredt, hogy intelligenciája igen tágkörű volt. Ellensége minden tagadásnak s kedvét lelte az ellentétes gondolatok látványában. Olivier a dolgokat bizonyos tekintetben történeti, panoramikus nézőpontból szemlélte; annyira szükségét érezte annak, hogy mindent megértsen, hogy egyszerre látta azt, ami a dolgok mellett és azt, ami ellenük szólt; s vagy az egyik, vagy a másik mellett sorakoztatta fel az érveket, aszerint, amint valaki egy tétel mellett, vagy ellene foglalt állást; aminek sokszor az lett a vége, hogy ellenmondásaiban nem tudott eligazodni. Christophe-ot meg annál jobban meg- tévesztette. Pedig Olivier-nél nem az ellenmondás vágya volt ez, sem hajlam a paradoxon-ra; az igazság s a józan ész parancsoló kényszere volt; sértette őt minden elfogultság; szembe kellett vele szállania. Az a nyers modor, ahogyan Christophe a tetteket és az embereket meg- ítélte, mindent nagyobbnak látva és brutalisabbnak, mint a valóságban, bántotta Olivier-t, aki, bár szintén erkölcsös volt, nem volt olyan hajlíthatatlan acélból s hagyta magát a külső behatásoktól megkísérteni, átfesteni, megindítani. Tiltakozott Christophe tulzásai ellen s ellenkező irányban esett tulságba. Nap-nap után megesett, hogy ez a szellemi félszepség arra vezette, hogy barátai ellen ellenfelei ügyének fogja pártját. Christophe megharagudott. Szemére hányta Olivier-nek szofizmáit, elnézését ellenséges emberek és dolgok iránt. Olivier mosolygott: jól tudta, az illúziók milyen hiánya takarja be az ő elnézését; jól tudta, hogy Christophe sokkal több dologban hisz, mint ő s határozottabban ismeri el őket. Christophe nem nézve se jobbra, se balra, az utnak egyenesen nekivágott. Különösen dühös volt a párisi «jóság»-ra.

- Mikor a gazfickóknak megbocsátanak, - szokta mondani Christophe - büszkén azt a nagy érvet hozzák fel, hogy ezek úgy is elég szerencsétlenek avval, hogy gazfickók, meg azt, hogy beszámíthatatlanok és betegek... De először is nem igaz, hogy azok, akik rosszat cselekszenek, szerencsétlenek. Ez egy erkölcsi eszme akcióban, együgyű melodrámba való, a szenteskedő és ostoba optimizmus erkölcsi eszméje, aminőt Scribe és Capus szoktak feltálni, a ti párisi nagyságaitok, ezek a nagy művészek, akikhez méltó az élvhajhászó, képmutató és gyerekes polgárok társadalma, kik tulságos gyávák ahhoz, hogy saját rutságuknak szemtől szembe nézzenek. Egy gazfickó nagyon szépen lehet boldog ember. Sőt a legkedvezőbb eshetőségei vannak arra, hogy az legyen. S ami beszámíthatatlanságát illeti, ez is ostobaság. Legyen hát elég bátorságtok beismerni, hogy mivel a Természet közömbös a jó és a rossz iránt s éppen ennél fogva gonosz, egy ember nagyon szépen lehet bűnös és teljesen egészséges. Az erény nem a természettől származik, hanem az ember műve. Az embernek meg kell védenie. Az emberi társadalmat egy marék ember építette föl, akik erősebbek, nagyobbak voltak, mint a többiek. Kötelességük, hogy oly sok század szörnyű tusáinak művét megóvják a lelketlen csőcselék pusztításaitól.

Ezek a gondolatok, alapjában véve, nem nagyon különböztek Olivier-étől; de az egyensúly titkos ösztönénél fogva sohasem érezte magát oly dilettánsnak, mint mikor harcra tüzelték.

- Ugyan ne izgulj, barátom, - mondotta Christophe-nak. - Hagyd, hogy a világ kedvét lelje bűneiben. Mi pedig, mint jó barátok a Dekameronban, szívjuk békességben a gondolat kertjeinek balzsamos levegőjét, mialatt a ciprusok és ernyős fenyőknek rózsafüzér övezte dombja körül Flórencet a dögvész pusztítja.

Olivier napokon át elmulatott avval, hogy apróra szétszedte a művészetet, a tudományt, a gondolatot, hogy kifürkésze titkos kerekeit; ez aztán olyan pyrrhonizmushoz vezette, amelyben minden, ami volt, nem egyéb volt már, mint az elme kigondolása, egy levegőbe rakott építmény, melynek még az a mentsége se volt, mint a mértani alakoknak, hogy az elmének szüksége van rájuk. Christophe-ot dühbe hozta az, hogy Olivier szétszedi a gépet.

- Hiszen jól működött; mi hasznod lehet abból, ha el tudnád törni? Mit akarsz bebizonyítani? Hogy semmi egyenlő semmivel? Teringettét! Ezt jól tudom. Hisz' éppen azért küzdünk, mert a semmi mindenfelől megrohan bennünket. Semmisse létezik? De én, én létezem. Nincs ok arra, hogy cselekedjünk? De én, én cselekszem. Ám haljanak meg, ha meg akarnak halni azok, akik szeretik a halált. Én élek, én élni akarok. Az életemet a mérleg egyik csészéjébe, a gondolatot a másikba... Az ördög vigye a gondolatot!

S hagyta, hogy elragadja szokott hevessége; s vita közben sértő szavakat mondott. Ám alig ejtette ki, már is megbánta. Szerette volna visszavonni őket; de a baj megtörtént. Olivier nagyon érzékeny volt; nagyon könnyű volt a bőrét megkarcolni; egy kemény szó, különösen ha olyan valakitől jött, akit szeretett, vérig sebezte. Gőgös büszkeségből semmit se szólt róla, magába temette. Azután az sem kerülhette el figyelmét, hogy barátjából hirtelen ki-kicsapott az öntudatlan önzés egy-egy villanása, mely megvan minden nagy művészen. Érezte, hogy bizonyos pillanatokban, egy szép zene értékéhez mérve, az ő élete Christophe szemében nem sokat ér: - (Christophe nem nagyon igyekezett ezt titkolni előtte). - Jól meg tudta ezt érteni, úgy találta, hogy Christophe-nak igaza van: de szomorú volt ez.

Meg azután voltak Christophe természetében különféle zavaros elemek, melyek homályosak maradtak neki s amelyek nyugtalanították. Barokk és félelmes szeszélyek hirtelen szélrohamai voltak ezek. Bizonyos napokban nem akart beszélni; vagy ördögi rosszindulat rohamaitól megszállva, elkezdett sértegetni. Vagy pedig eltűnt; egész nap s fél éjszaka nem került az ember szeme elé. Egyszer egyfolytában két napig kimaradt. A jó Ég tudja, mit csinált! Maga se nagyon tudta!

Az igazság az volt, hogy hatalmas természete, szűk életébe és lakásába, mint valami tyuk-ketrecbe, beleszorítva, néha-néha közel volt ahhoz, hogy szétrobbanjon. Barátjának nyugodtsága feldühösítette: ilyenkor kedve lett volna valami rosszat tenni neki, vagy ártani valakinek. Meg kellett szöknie, halálra kellett magát fárasztania. Elcsatangolt Páris és a közel fekvő helységek utcáin, tévován valami kalandot keresve, amit néha meg is talált; az se lett volna éppen kedve ellen, ha összekerül valami csavargóval s hajbakap vele, hogy kiadja ereje fölöslegét... Olivier szegény egészségével és testi gyengeségével, bajosan tudta ezt megérteni. Christophe sem értette meg jobban. Ugy ébredt föl ezekből az eltévelyedéseiből, mint valami elgyötrő álomból, - kissé szégyenkezve és nyugtalankodva amiatt, amit tett s amit tehetett még. De mikor egy örület forgószele elmult, olyan volt, mint a nagy ég, melyet a vihar tisztára mosott, mocsoktalan, derűs, lelkén felsőbbbségesen uralkodó. Oly gyengéden viselkedett Olivier-vel szemben, mint soha azelőtt s marcangolta magát, hogy fájdalmat okozott neki. Érthetetlennek tetszett neki, hogy miért is koccantak össze. Sokszor nem is ő volt mindenben hibás; de azért nem tartotta magát kevésbé vétkesnek; szemrehányást tett magának, hogy olyan szenvedélyesen erőlködött a maga igaza mellett: úgy vélekedett, hogy jobb, ha az ember magára veszi a tévedést s a barátjával marad, mintha neki van igaza és szembekerül vele.

Félreértéseik különösen akkor voltak kinosak, ha este keletkeztek s a két barátnak az éjszakát ebben az egyenetlenségben kellett tölteni, mely mindkettőjükönél valóságos erkölcsi zavart okozott. Christophe fölkel, hogy pár szót írjon s Olivier ajtaja alá csusztatta; és másnap, mikor fölébredt, bocsánatot kért tőle. Vagy még az éjjel kopogtatott az ajtaján: nem tudott volna másnapig várni, hogy megalázkodjon. Rendesen Olivier sem aludt, akárcsak Christophe. Jól tudta, hogy Christophe szereti őt s nem akarta megsérteni; de szükségét érezte annak, hogy ezt szóval is hallja tőle. Christophe meg is mondta s minden el volt törölve. Mily gyönyörteli nyugalom! Milyen jól aludtak azután!

- Ah! - sóhajtozott Olivier, - mily nehéz egymást megérteni!

- Éppen ezért, szükséges-e, hogy mindig megértsük egymást? Én lemondok róla. Csak az kell, hogy szeressük egymást.

Mindezek az apró sértődések, melyeket aztán nyugtalan gyengédséggel igyekeztek meggyógyítani, majdnem még kedvesebbekké tették őket egymásnak. A harag perceiben Antoinette tűnt elő Olivier szemein át. A két barát nőies figyelmességekkel lepte meg egymást. Christophe nem hagyta elmulni Olivier nevenapját, hogy meg ne ünnepelte volna egy zeneművel, melyet neki ajánlott, vagy pár szál virággal, vagy egy kis süteménnyel, valami ajándékkal, amit a jó Ég tudja, hogyan vásárolt! - (mert a pénz gyakran szükében volt a háznál.) - Olivier tönkretette a szemét, hogy éjjel, titokban, lemásolja Christophe partitúráit.

A félreértések barátok közt addig sohasem nagyon súlyosak, míg egy harmadik nem áll közéjük. De ennek előbb-utóbb be kell következnie: tulságos sok olyan ember van ezen a világon, akik azért érdeklődnek mások dolgai iránt, hogy összeveszítsék őket.

*

Olivier ismerte Stevens-éket, kikhez egykor Christophe eljárt látogatóba; és ő sem tudott ellenállni Colette csábító erejének. Christophe csak azért nem találkozott Olivier-vel régi barátnője kis udvaránál, mert ezidőben Olivier, lesujtva nővére halálától, bezárkózott gyászába és nem járt senkihez. Colette a maga részéről nem tett semmit, hogy láthassa őt; szerette ugyan Oliviert, de nem szerette a szerencsétlen embereket; azt szokta mondani magáról, hogy túlérzékeny és elviselhetetlen látvány neki a szomorúság: várt, míg Olivier-é elmulik, hogy ismét gondoljon rá. Mikor megtudta, hogy gyógyulása immár véglegesnek látszik és hogy nem kell már félnie a fertőzéstől, megkockáztatta, hogy jelt ad neki. Olivier nem kérte magát. Vad volt és egyben világfi is, a csábításra könnyen hajló; és nem titkolhatta gyengéjét

Colette iránt. Mikor bejelentette Christophe-nak abbeli szándékát, hogy a leányt újból meglátogatja, Christophe, aki sokkal jobban tisztelte barátja szabadságát, semhogy a legkisebb gáncsral illesse, beérte avval, hogy vállat vont s tréfálkozva így szólt:

- Ha ez mulattat, csak menj, kicsikém.

De ugyancsak óvakodott, hogy kövesse őt. Eltökélte, hogy végleg szakítani fog ezekkel a kacér teremtésekkel s a társaságukkal is. Nem mintha nőgyűlölő lett volna: ahhoz sok hiányzott. Különösen gyengéd vonzalmat érzett azon fiatal asszonyok iránt, akik dolgoztak, a kis munkás-, alkalmazott- és hivatalnokleányok iránt, akiket reggelenként látni lehet, amint rendszerint egy kicsit megkésve, még csak félig ébren, sietnek a műhely vagy az iroda felé. Ugy tetszett neki, hogy a nőnek csak akkor van meg egész józan esze, ha cselekszik, ha igyekszik önmaga által lenni, megkeresni kenyerét és függetlenségét. És ugy tetszett neki, hogy csakis így van meg egész kecsessége, mozdulatainak fürge hajlékonysága, minden érzékének ébersége, életének és akaratának teljessége. Gyűlölte a henye és élvhajhászó nőt; olyan benyomást tett rá, mint egy jóllakott állat, mely emészt és unatkozik, egészségtelen álmodozásokban. Olivier ellenben imádta a nők far niente-jét, a virágokéhoz hasonló bájukat, melyek csak azért élnek, hogy szépek legyenek s a levegőt illattal áraszák el maguk körül. Ő elsősorban művész, Christophe pedig ember volt. Christophe teljes ellentéte volt Colette-nek; ő annál jobban szerette az embereket, mennél több részük volt a világ szenvedéseiben. Így azt érezte, hogy testvéri együttérzés fűzi hozzájuk.

Colette különösen azóta kívánta Oliviert viszontlátni, mióta értesült Christophe-al való barátságáról: mert kíváncsi volt a részleteire. Nem szűnt meg Christophe-ra neheztelni, hogy úgy bánik vele, mintha semmibe venné s teljesen elfelejtette volna; és anélkül, hogy bosszút óhajtott volna állni - (ezt nem tartotta érdemesnek, mert a bosszuállás fáradtsággal jár), - valami gonosz csinyt nagy örömmel követett volna el ellene. Játszott, mint a macska, mely harapdál, hogy ügyet vessenek rá. Mivel jól értett ahhoz, hogyan kell valakit hizelgésekkel behálózni, nem volt nehéz Oliviert megszólaltatnia. Senkise nézte világosabb szemmel az embereket és senkise hagyta magát nehezebben rászedni, mint Olivier, ha távol volt tőlük: senkise mutatott naivabb bizalmat, ha két kedves szem közelébe került. Colette oly őszinte érdeklődést tanusított Olivier és Christophe viszonya iránt, hogy Olivier nem tudott vonakodni s elmondta barátságuk történetét, sőt bizonyos apró félreértéseiket is, melyek, messziről nézve, mulatságosaknak tündek fel neki s amelyekben ugy állította be magát, mintha a hibás mindig ő lett volna. És elmondta Colette-nek bizalmasan Christophe művészeti terveit is s néhány itéletét - melyek nem mind voltak hizelgők - Franciaországról s a franciákról. Csupa olyan dolgot, melyeknek magukban véve nem volt nagy jelentősége, de amelyeket Colette sietett széthordani, a maga módján tálalva fel őket, részint azért, hogy zamatosabb izük legyen, részint Christophe iránt való rejtett rosszindulatból. S mivel az első, kivel e bizalmas vallomásokot közölte, természetesen az ő elválhatatlan Lucien Lévy-Coeur-je volt, kinek semmi oka se volt azokat titokban tartani, mindenütt elterjedtek s utközben megszépültek. Olivier-ről gunyos és kissé gyalázkodó részvétellel nyilatkozva, valóságos áldozatnak tüntették fel. Ugy látszott, hogy a történet senkire nézve sem lehet nagy érdeklével, mivel a két hős vajmi kevésbé volt ismeretes; de egy párisi mindig érdeklődik az iránt, amihez nincs köze. Végre egyszer csak Christophe-nak is a füléhez jutottak ezek a titkok, még pedig Roussin-né szájából. Egy hangversenyen találkoztak s Roussin-né megkérdezte Christophetől, igaz-e, hogy haragban van avval a szegény Olivier Jeannin-nal; és tudakozódott munkáiról, célzást téve olyan dolgokra, melyekről Christophe azt hitte, hogy róluk csak neki s Olivier-nek van tudomása. S mikor Christophe azt kérdezte Roussin-nétől, kitől hallotta ezeket a részleteket, Roussin-né megmondta neki, hogy Lucien Lévy-Coeurtól, ez pedig Oliviertől tudja.

Christophe úgy érezte, mintha súlyos csapást mértek volna rá. Mivel hevesvérű volt s kritika nélkül ítelt, nem jutott eszébe, hogy a hír valószínűségét kétségbe vonja; ő csak egy dolgot látott: titkai, melyeket rábizott Olivier-re, ki lettek szolgáltatva s még hozzá Lucien Lévy-Coeurnek. Nem birt tovább ott maradni a hangversenyen; azonnal eltávozott a teremből. Körülötte ür volt, éjszakai sötétség. Az utcán kis hijja volt, hogy el nem gázolták. Egyre ezt mondogatta magában: «Barátom elárult!...»

Olivier Colette-nél volt. Christophe szobája ajtaját kulccsal zárta be, hogy Olivier ne beszélgethessen el vele, mint rendesen, pár percig, mikor majd hazajön. Csakugyan, kis idő múlva hallotta, hogy belép, próbálja kinyitni az ajtót s a záron keresztül jó estét sug neki: meg se moccant. Az ágyán ült, sötétben, fejét kezeibe temetve s egyre csak ezt mondogatta magában: «Barátom elárult!...» s így töltötte az éjszaka egy részét. Most érezte csak, mennyire szereti Olivier-t, mert nem haragudott rá, hogy elárulta: csak szenvedett. Annak, akit szeretünk, megvan ellenünk minden joga, még az is, hogy megszűnjön minket szeretni. Nem tudunk rá neheztelni, csak magunkra, hogy oly méltatlanok vagyunk a szeretetre, mert hát ime, elhagy bennünket. És ez halálos fájdalom, mely megtöri akaratumkat, hogy éljünk.

Másnap reggel, mikor találkozott Olivier-vel, nem szólt neki semmiről; egy szót se tudott szólni, oly gyűlöletes volt neki, hogy szemrehányásokkal illesse, amiért visszaélt bizalmával s titkait prédául dobta oda az ellenségnek. De beszélt helyette az arca, mely ellenséges és fagyos volt. Olivier-t ez ugyancsak meglepte; nem értett belőle semmit. Félénken tudakolni próbálta, mi oka van haragudni rá. Christophe brutálisan félrefordult, nem felelt neki. Most aztán Olivier is megsértődött, hallgatott és csendesesen lenyelte bánatát. Egész nap nem látták többé egymást.

Még ha Olivier ezerannyi fájdalmat okozott volna neki, Christophe még akkor se tett volna soha semmit, hogy bosszut álljon rajta, annyit is alig, hogy védekezzen: Olivier szent volt neki. De a méltatlankodást, amit érzett, ki kellett öntenie valakire; s mivel ez nem lehetett Olivier, hát Lucien Lévy-Coeur volt. Szokott igazságtalanságával és szenvedélyességével, mindjárt őt tette felelőssé azért a hibáért, melyet Olivier-nek tulajdonított; s elviselhetetlen féltékenység gyötörte, mikor elgondolta, hogy egy ilyen ember megfoszthatta őt barátja vonzalmától, mint ahogy már kimarta Colette Stevens barátságából is. Dühbe tetőpontra hágott, mikor ugyanezen a napon Lucien Lévy-Coeur-nek Fidelio egy előadásáról irt cikke került a szeme elé, mely csufondáros hangon szólt Beethovenről s enyelgő tréfával a Montyon erénydíjra méltó hősnőjéről. Christophe mindenkinél tisztábban látta a darab félszégeit, sőt a zene bizonyos hibáit is. Ő maga se mutatott mindig tulzott tiszteletet az elismert mesterek iránt. De nem büszkélkedett avval, hogy ő sohasem mond magának ellen és hogy logikája francia. Azon emberek közé tartozott, kik nem vonakodnak rámutatni azoknak a hibáira, akiket szeretnek, de azt már nem engedik meg, hogy ezt mások is megtegyék. Különbén egészen más dolog az, ha valaki egy nagy művészt, - ha még oly ádáz módon is, mint ahogy Christophe tette - a művészetbe vetett szenvedélyes hite, sőt - azt lehet mondani - a dicsősége érdekében megalkuvást nem tűrő szeretete sugallatára bírál, és egészen más, ha valaki bírálataiban kizárólag arra törekszik - amint Lucien Lévy-Coeur tette - hogy hizelegjen a közönség aljasságának és szellemességét egy nagy ember rovására fitogtatva, megnevettesse a karzatot. Meg aztán, bármily szabad volt is Christophe az ítéletében, mindig volt egy bizonyos zene, melynek hallgatólag külön helyet szánt s féltve óvott, amelyhez nem volt szabad hozzányulni: az, mely több és jobb volt, mint zene, az, mely lélek volt, csupa tiszta lélek, nagy, jótékony lélek, melyből az ember bizalmat, erőt, reményt merit. Beethoven zenéje ilyen zene volt. Mikor látta, hogy egy hitvány gyalázza, egészen kikelt magából. Ez már nem művészeti, hanem becsületbeli kérdés volt; ez érintette mindazt, ami értéket ad az életnek, a szeretetet a heroizmust, a szenvedélyes erényt, a jóságot, mely szomjuhozza azt, hogy másoknak odaadja magát. A jó Isten volt ez! Itt már nem lehet helye a vitának. Épp oly kevésbé engedhette meg,

hogy ellene támadást intézzenek, mint ahogy nem tűrte volna, hogy gyalázzák azt a nőt, akit nagyrabecsül és imád: ilyenkor gyűlölni és ölni kell... És mit szólhatott Christophe, mikor a gyalázó az összes emberek közül éppen az volt, akit a legjobban megvetett.

S a véletlen úgy hozta magával, hogy a két ember, éppen aznap este, már szembekerült egymással.

Hogy ne maradjon egyedül Olivier-vel, Christophe szokása ellenére elment egy estélyre Roussinéhez. Kérték, hogy játsszon valamit. Megtette, de nem szívesen. Kis idő múlva mégis elmélyedt a darabba, melyet játszott, mikor fölvetvén szemeit, néhány lépésnyire, egy csoportban megpillantotta Lucien Lévy-Coeur gunyos szemeit, melyek figyelték őt. Egy taktus közepén egyszerre megállt, majd fölkelt és hátat fordított a zongorának. A feszültség hirtelen csöndje keletkezett. Roussin-né meglepődve, odalépett Christophe-hoz, erőltetett mosollyal; és óvatosan - mivel nem volt biztos benne, nincs-e vége a darabnak, - ezt kérdezte tőle:

- Nem folytatja, Krafft ur?

- Végeztem, - felelte Christophe szárazon.

Alig ejtette ki e szót, máris érezte, hogy illetlen volt; de ahelyett, hogy ez óvatosabbá tette volna, még jobban felizgatta. Anélkül, hogy ügyelt volna a hallgatóság csufolkodó figyelmére, leült a szalon egyik sarkában, ahonnan jól láthatta Lucien Lévy-Coeur mozdulatait. Szomszédja egy öreg, rózsás és álmosképű tábornok, kinek halványkék szemei gyerekesen néztek a világba, indítatva érezte magát, hogy udvarias dicséretet mondjon a darab eredetiségéről. Christophe, akit ez untatott, meghajtotta magát s tagolatlan hangokat dörögött. A tábornok tovább beszélt, végtelenül udvariasan semmitmondó, édeskés mosollyal és azt szeretne volna, hogy Christophe magyarázza meg neki, hogyan tud annyi zeneművet emlékezetből eljátszani. Christophe türelmetlenül izgett-mozgott s azon tűnődött, vajjon ne penderitse-e le az öreget a pamlagról. Ki akarta hallgatni, miket beszélt Lucien Lévy-Coeur: leselkedett az ürügyre, hogy rátámadhasson. Néhány perc óta érezte, hogy valami ostobaságot fog elkövetni: de semmi a világon nem tarthatta volna vissza, hogy elkövesse. Lucien Lévy-Coeur a közelében álló hölgyeknek a nagy művészek szándékait és titkos gondolataikat magyarázta. Mikor egy pillanatra csend lett, Christophe hallotta, hogy szabadszáju célzásokat ejt el Wagner és Lajos király barátságáról.

- Elég! - kiáltotta s öklével a mellette lévő asztalra csapott.

Álmélkodva fordultak feléje. Lucien Lévy-Coeur egy pillantást váltva Christophe-al, könnyen elsápadt s így szólt:

- Hozzám beszél?

- Hozzád, kutya! - mondta Christophe.

Egy ugrással fölkelt.

- Hát neked be kell piszkolnod mindent, ami nagy a világon? - folytatta dühvel. - Ki vele, komédiás, vagy kilöklek az ablakon!

Közelebb lépett hozzá. A hölgyek sikoltozva félre álltak. Egy kis fölfordulás keletkezett. Christophe-ot nyomban közrefogták. Lucien Lévy-Coeur egy kicsit kiegyenesedett karosszékeben s hanyagul ismét visszadőlt. Majd halkán odahívott egy arramenő szolgát s átadott neki egy névjegyet; aztán tovább beszélgetett, mintha semmi se történt volna; de szemhéjai idegesen rezegtek s hunyorgó szemei oldalvást pislogattak, hogy megfigyelje az embereket. Roussin odaállt Christophe elé s frakkja hajtókájánál megfogta őt, az ajtó felé tolta. Christophe dühében és szégyenében lehajtotta a fejét; nem látott mást, csak a kövér ember kikeményített,

széles, fehér ingelejét, melynek megszámolta a gyémántgombjait s csak azt érezte, mint csapja meg arcát lehellete.

- De hát mi lelte, kedvesem! - mondta Roussin. Micsoda modor ez? A teremtesit! Ön megfeledkezik magáról! Nem tudja, hogy hol van? Megbolondult talán?

- Vigyen el az ördög, ha ide még valaha beteszem a lábam! - mondta Christophe, kiszabadítva magát a kezei közül; s az ajtóhoz ért.

Óvatosan helyet csináltak neki. A ruhatárban egy inas tálcát nyújtott feléje. Lucien Lévy-Coeur névjegye volt rajt'. Átvette, értelmetlenül nézegette s hangosan elolvasta; aztán, hirtelen, elkezdett keresgélni a zsebeiben, miközben fujt haragjában; egy féltucat különféle tárgyat huzott ki belőlük, köztük három-négy összegyűrt, piszkos névjegyet:

- Fogja csak! Fogja! - mondta, rádobva őket a tálcára oly hevesen, hogy az egyik névjegy a földre esett.

És kiment.

*

Olivier-nek semmiről se volt tudomása. Christophe segédekül olyan személyeket választott, akik éppen a keze ügyébe estek s nem voltak neki teljesen idegenek: Théophile Goujart-t, a zenekritikust és egy németet, Barth doktort, aki magántanár volt egy svájci egyetemen, akivel egy este egy sörcsarnokban találkozott s akivel ismeretséget kötött, jóllehet nem nagyon rokonszenvezett vele: de legalább elbeszélgethettek a szülőföldjükről. Miután megegyeztek Lucien Lévy-Coeur segédeivel, fegyverül a pisztolyt választották. Christophe semmiféle fegyverhez nem értett és Goujart azt mondta neki, hogy jól tenné, ha eljárna vele egy céllövő bódéba s venne néhány leckét; de Christophe vonakodott; s a holnapot várva, rendes munkáját végezte.

Szelleme szórakozott volt. Mint egy rossz álomban, csak egy rögeszmét érzett, mely állandóan zugott benne s amelyről csak határozatlan tudata volt... «Kellemetlen, igen, kellemetlen... De mi? - Ah! az a párbaj, holnap... Gyerekség! Soha nem találnék el senkit... De azért megeshetik... No és aztán?... Igen bizony, mi lesz ha eltalál... Ez a barom ujjának egyetlen nyomintásával kitörölhet engem az életből... Hogy is ne! - Igen, holnap, két nap múlva esetleg ott fekszem már Párisnak ebben az undok földjében... Eh mit! itt, vagy máshol?... Ugyan, csak nem vagyok talán gyáva? - Nem, de gyalázatos nyomoruság volna, ha ez az ostoba semmiség kiirtaná a gondolatoknak egész világát, melyet magamban rügyezni érzek... A pokolba azokkal a mai mérközésekkel, melyekben, azt mondják, hogy kiegyenlítik az ellenfelek eshetőségeit! Szép kis egyenlőség, mely egy hitvány fickó életét annyiba számítja, mint az enyémet! Miért nem állítanak bennünket szembe egymással ökleinkkel és botjainkkal! Az aztán élvezet volna. De ez a hideg lövöldözés!... És persze, ő tud löni, nekem meg sohasem volt pisztoly a kezemben... Igazuk van; meg kell tanulnom... Ő akar engem megölni? Én fogom őt megölni.»

Lement. Pár lépésnyire a háztól volt egy céllövő bódé. Christophe kért egy fegyvert s megmagyaráztatta magának, hogyan kell tartani. Az első lövéssel majdnem megölte a tulajdonost, kétszer-háromszor ujrakezdte, de nem akart sehogyse sikerülni; türelmetlenkedni kezdett s még rosszabbul ment a dolog. Német szívósságával nem tágitott, nem hederített a csufolkodásra s oly elszántan küzdött, hogy, amint az már rendszeren történni szokott, érdeklődni kezdtek ügyetlen és türelmes kísérletezései iránt; a nézők egyike tanácsokat adott neki. Ő, aki mindig heveskedett, tanulékonyan figyelt, mint egy gyermek; parancsolt az idegeinek, melyek megremegtették a kezeit; kifeszítette magát; összeráncolta a szemöldökét; az izzadság folyt az arcáról; nem szólt egy szót se; de hellyel-közzel felpattant mérgében; aztán újra kezdett

lövöldözni. Két óra hosszat maradt ott. Ekkor már beletalált a célba. Érdekes volt ez az akarat, mely szelidítette a félszeg és lázadó testet. Tiszteletet keltett. Azok közül, akik kezdetben csufolkodtak, egyesek elmentek, mások lassankint elhallgattak és sehogyse tudták a látványosságot otthagyni. Mikor Christophe távozott, barátságosan köszöntek.

Christophe a jó Mooch-ot találta lakásán, ki nyugtalanul várta. Mooch megtudta az összekoccanást s gyorsan eljött; tudni akarta a viszály okát. Jóllehet Christophe sok mindent elhallgatott s nem vádolta Olivier-t, végre is kitalálta. Mivel hidegvérű volt s ismerte a két barátot, nem kételkedett benne, hogy Olivier ártatlan a kis árulásban, melyet neki tulajdonítanak. Utána járt a dolognak s nem volt nehéz kiderítenie, hogy minden baj Colette és Lévy-Coeur fecsegéseiből származott. Nagy sietve visszajött, hogy Christophe-nak elhozza bizonyítékait; azt képzelte, hogy a párbajt így meg fogja akadályozni. De ennek épp' az ellenkezője történt: Christophe még ingerültebb lett Lévy-Coeur ellen, mikor megtudta, hogy ő miatta képes volt a barátjában kételkedni. Hogy lerázza magáról Mooch-ot, aki könyörgött neki, hogy ne párbajozzon, mindent megígért, amit csak Mooch akart. De elhatározása szilárd volt. Most már jókedve kerekedett; Olivier-ért fog verekedni. Nem azért a másikkért. Nem magáért.

*

Az egyik tanu valami megjegyzést tett, mialatt a kocsi fölfelé haladt az erdőn átvágó fasorban s ez hirtelen felköltötte Christophe figyelmét. Igyekezett kipuhatolni a gondolataikat s megállapította, mennyire közömbös nekik. Barth tanár azt számítgatta, mikorra készülhetnek el a dologgal, hogy idejében visszajöhet-e s a nap folyamán elvégezheti-e még a Bibliothèque Nationale kézirat-osztályában megkezdett munkáját. Christophe három társa közül ő érdeklődött legjobban a párbaj kimenetele iránt, ő is főleg germán hiuságból. Goujart nem foglalkozott sem Christophe-al, sem a másik némettel és a dévaj fiziológia sikamlós tárgyairól beszélgetett egy fiatal toulouse-i orvossal, doktor Jullien-nel, ki valamikor Christophe-al egy emeleten lakott s át szokott járni hozzá, hogy kölcsönkérje borszesz-lámpáját, esernyőjét, kávé csészéit, amelyeket mindannyiszor eltörve hozott vissza. Viszonzásul ingyen orvosolta Christophe-ot, orvosságokat próbált ki rajta és mulatott naivitásain. Kasztíliai hidalgómerevsége alatt örök gyonyolódás szunnyadt. Ez a kaland, mely burleszknek tűnt föl neki, csudamód mulattatta; és előre leszámította Christophe ügyetlenségeit. Nevetett magában, hogy a derék Krafft költségén sétakocsikázásra megy az erdőbe. Ez bontakozott ki a legvilágosabban a trio gondolataiból: a dolgot főképpen így tekintették, mint egy kirándulást, mely nem kerül nekik semmibe. A párbajnak egyikük sem tulajdonított semmi fontosságot. Különben el voltak készülve, egyenlő nyugalommal, minden eshetőségre.

A találkára előbb érkeztek, mint a többiek. Egy kis vendéglő az erdő mélyén. Afféle találkahely, a tisztább, vagy kevésbé tiszta fajtából, ahova a párisiak azért jártak, hogy lemossák a becsületüket, ha nagyon meglátszott a sár, amellyel befeccséntették. A sövény csupa virágzó vadrózsabokor volt. A bronz lombozatu tölgyek árnyékában kicsi asztalok álltak. Az egyiknél három biciklista ült: egy bemeszelt képű nő, rövid nadrágban, s rövid fekete harisnyában; és két férfi flanell ruhában, a hőségtől elbutulva, akik hébe-korba dörmögtek egyet, mintha elfelejtettek volna beszélni.

A kocsi érkezése egy kis z sivajt keltett a vendéglőben. Goujart, ki már régesrégóta ismerte a házat és a háznépet, kijelentette, hogy ő mindent el fog intézni. Barth elhívta Christophe-ot egy lugasba és sört rendelt. A levegő felségesen langyos volt s telve a méhek zümmögésével. Christophe elfelejtette, hogy miért jött. Barth, miután felhörpintette sörét, pár pillanatnyi hallgatás után így szólt:

- Már tudom, mit fogok csinálni.

Ivott és így folytatta:

- Lesz még időm, utána, el fogok menni Versailles-ba.

Hallani lehetett Goujart-t, amint fanyarul a harci terület áráról alkudozott a tulajdonosnővel. Jullien jól felhasználta az időt: mikor elment a biciklisták mellett, lelkesülten és nagy zajjal dicsérte a nő mezitelen lábszárait; ebből aztán a piszkolkodó szóváltások egész zuhataga keletkezett, amiből Jullien alaposan kivette a maga részét. Barth odasugta Christophe-nak:

- A franciák gyalázatosak. Testvér, iszom a te győzelmedre.

És koccintott Christophe-al. Christophe álmódzott: zenei foszlányok szállingóztak agyában, együtt a rovarok összhangzatos zümmögésével. Kedve lett volna aludni.

Egy másik kocsi kerekei zörmöltek a faszor homokján. Christophe megpillantotta Lucien Lévy-Coeur sápadt arcát, mely, mint mindig, most is mosolygott; és haragja újra fölébredt. Fölkelt és Barth követte őt.

Lévy-Coeur nyaka magas nyakkendőbe volt szorítva; öltözködésének keresett választékossága ellentétben állt ellenfele pongyolaságával. Utána gróf Bloch szállt le a kocsiról, egy sportman, aki szeretőiről, régi szentségtartóiról és ultra-royalista nézeteiről volt ismeretes, - aztán Léon Money, egy másik divatos férfiú, kit az irodalom tett képviselővé s a politikai becsvágy irodalmárrá, kopasz, beretvált képű fiatal ember, beesett, epés orcákkal, hosszú orral, gömbölyded szemekkel, madárkoponyával - végre Emmanuel doktor, a nagyon finom, jóindulatu és közömbös szemita tipusa, az orvosi Akadémia tagja, egy kórház igazgatója, ki híres volt tudós könyveiről s orvosi szkepticizmusáról, ami abban nyilvánult, hogy betegeinek panaszait gunyos részvétellel hallgatta, anélkül, hogy megpróbálta volna gyógyítani őket. Az ujonnan érkezettek udvariasan üdvözölték a többieket. Christophe viszonzta a köszöntést, de boszankodva nézte tanuinak előzékenységét s tulzott figyelmességeiket Lévy-Coeur tanui iránt. Jullien ismerte Emmanuelt és Goujart ismerte Money-t; s mosolyogva, alázatoskodva közeledtek egymáshoz. Gróf Bloch, aki Lévy-Coeur mellett maradt, sebtiben egyetlen pillanattal szemlét tartott a tulsó tábor redingote-jain és fehérneműin s kliensével, aki éppen olyan nyugodt és kifogástalan volt, mint ő, rövid, pajkos észrevételeket váltott, anélkül, hogy a száját megmozdította volna.

Lucien Lévy-Coeur egészen fesztelenül várta gróf Bloch jeladását, aki a párviadalt vezette. Ugy tekintette ez ügyet, mint egy egyszerű formaságot. Mint kitűnő lövő s mint aki ismerte ellenfele ügyetlenségét, nem tartózkodott volna attól, hogy visszaéljen előnyeivel s esetleg el is találja, abban az éppen nem valószínű esetben, ha a tanuk nem vigyáztak volna arra, hogy mindketten sértetlenek maradjanak: tudta, hogy nincs nagyobb ostobaság, mint egy ellenségnek azt a látszatot adni, hogy ő áldozat, hogy biztosabb szép csendesen eltenni láb alól. De Christophe, miután ledobta mellényét s kigombolta az ingét, széles meztelen nyakával s izmos csuklóival fölállt vele szemben s várt, homlokát leszegezve, szemeit keményen rászögezve, minden energiáját összegyűjtve magában; a gyilkos akarat kérlelhetetlenül rá volt vésve arcának minden vonására; és gróf Bloch, aki figyelő szemekkel nézte, arra gondolt, hogy a civilizáció szerencsére megszüntette, amennyire csak lehetséges, a párviadal kockázatait.

Miután megtörtént a kétszeri golyóváltás - természetesen eredmény nélkül - a tanuk buzgón udvariaskodva gratuláltak az ellenfeleknek. Eleget tettek a becsületnek. De nem így Christophe. Tovább is ott állt, pisztollyal a kezében; nem tudta elhinni, hogy már vége van. Ő szívesen belement volna abba, hogy - mint előző napon, a céllövő bódében, - addig lövöldözenek, míg egy golyó célt talál. Mikor Goujart azt ajánlotta neki, hogy nyujtson kezet ellenfelének, aki örökös mosolyával lovagias kézfogásra feléje közeledett, méltatlankodott ezen a komédián. Dühösen a földhöz vágta fegyverét, félrelökte Goujart-t s rárohant Lucien Lévy-Coeur-re. Nem kis fáradságba került visszatartani őt attól, hogy a harcot ökölrel folytassa.

A tanúk közbevetették magukat s ezalatt Lucien Lévy-Coeur eltávozott. Christophe otthagya az egész csoportot s nem törődve nevetésükkel és heves dorgálásaikkal, nagy léptekkel az erdő felé sietett, miközben fennhangon beszélt s dühösen hadonázott. Nem is vette észre, hogy kabátját s kalapját a küzdőtéren felejtette. Mélyen bement az erdőbe. Hallotta, hogy tanúi nevetve hívogatják; aztán beleuntak s nem törődtek többé vele. A távozó kocsi zörgéséből nem sokára megtudta, hogy elmentek. Egyedül maradt, a csendes fák között. Dühé lecsillapodott. Ledobta magát a földre s belehasalt a fűbe.

Kis idő múlva Mooch érkezett a vendéglőbe. Reggel óta járt Christophe után. Azt mondták neki, hogy barátja az erdőbe ment. Elindult, hogy megkeresse. Fölkutatott minden bozótot, minden visszhangtól kérdezősködött s kedveszegetten éppen visszafelé indult, mikor énekhang ütötte meg a fülét: elindult a hang után s végre egy kis tisztáson mégis ráakadt Christophe-ra, aki a négy patáját az ég felé terpesztve úgy fickándozott, mint egy fiatal borju. Mikor Christophe megpillantotta Mooch-ot, vidáman kikérdezte, «öreg Mooch»-jának nevezte, elbeszélte neki, hogy ellenfelét szitává lyukasztotta; majd arra kényszerítette, hogy ugorjanak bakot s nem nyugodott addig, míg Mooch is át nem ugrotta őt; s ugrás közben tenyerével jókorákat csapott rá. Mooch, aki jó fiú volt, de meglehetősen ügyetlen, majdnem olyan jól mulatott, mint Christophe. Karonfogva mentek a vendéglőbe s a szomszéd pályaudvaron ültek fel a Párisba induló vonatra.

Olivier-nek nem volt tudomása arról, mi történt. Meglepte őt Christophe gyengédsége: nem tudta mire magyarázni ezeket a hangulatváltozásokat. Csak másnap értesült a lapokból, hogy Christophe-nak párba volt. Majd hogy beteg nem lett, mikor elgondolta, hogy Christophe milyen veszélyben forgott. Tudni akarta, hogy miért verekedett. Christophe megtagadta a felvilágosítást. De Olivier addig faggatta, hogy végre is nevetve megmondta neki:

- Érted.

Olivier egy szóval se tudott ennél többet kihozni belőle. Mooch beszélt el a dolgokat. Olivier, a földre lesújtva, szakított Colette-el és esedezve kérte Christophe-ot, hogy bocsássa meg meggondolatlanságát. A javíthatatlan Christophe elszavalt neki egy régi francia versikét, melyet kajánul a maga módján átgyúrt, hogy dühösítse a jó Mooch-ot, aki jelen volt és boldogan élvezte a két barát boldogságát.

- Ebből meg fogod tanulni, kicsikém, hogy óvakodnod kell ezentul...

*Henye és nyelvez leánytól,
Mézes-mázos, álszenteskedő zsidótól,
Álnok baráttól,
Bizalmaskodó ellenségtől,
És romlott bortól,
Libera nos Domine!*

*

A barátság föléledt. A veszedelem, mely közelébe lopózott s avval fenyegetett, hogy elvesztik, még drágábbá tette. A könnyű félreértések szertefoszlottak; még az is, amiben a két barát különbözött egymástól, új varázsszal hatott rájuk. Christophe lelke magába ölelte a két haza lelkét, összhangzatosan egyesülve. Ugy érezte, hogy szíve gazdag és tele van; és nála ez a boldog bőség most is, mint rendesen, patakozó zenében jelentkezett.

Olivier-t ez ámulatba ejtette. Tulságba hajtott kritikájával már-már hajlandó lett volna azt hinni, hogy a zene, melyet imádott, kimondta az utolsó szót. Az a beteges eszme kísértette, hogy a haladás egy bizonyos fokán végzetesen bekövetkezik a dekadencia; és reszketett, hogy az a szép művészet, amely megszerettette vele az életet, egyszerre csak megáll, kiapad,

beszivódik a földbe. Christophe-nak mosolyognia kellett ezeken a kishitű gondolatokon. Az ellenmondás szellemétől hajtva azt állította, hogy ő előtte semmi se történt még, mindent csak ezután kell megcsinálni. Olivier hivatkozott a francia zene példájára, mely úgy látszik, elérkezett a tökéletességnek, a leáldozni készülő civilizációnak ahhoz a pontjához, amelyen túl minden valószínűség szerint semmi sincsen már. Christophe vállat vont:

- A francia zene?... Még nem volt... Pedig annyi szépet alkothatnátok ezen a világon! Azt kell hinni, hogy nem vagytok zenészek, ha ez soha nem jutott az eszetekbe. Ah! ha én francia volnék!...

És elsorolta neki mindazt, amit egy francia megírhatna:

- Ti olyan műfajokban negédeskedtek, amelyek nem nektek valók s nem nyultok ahhoz, ami nektek van teremtvé. Ti az elegancia, a nagyvilágias költészet népe vagytok, a gesztusokban, lépésekben, testállásokban, divatban, viseletekben megnyilatkozó szépségé s nem irtok már balleteket, ti, akik megteremthettétek volna a költői tánc utánozhatatlan művészetét... Ti a nevetés és a vigjáték népe vagytok s nem irtok már vig operákat, vagy átengeditek ezt a műfajt alzenészeknek, a zene szatócsainak. Ah! ha én francia volnék, megzenésíteném Rabelais-t, bohózatos hőskölteményeket írnék... Ti regényíró nép vagytok s nem irtok regényeket zenében: (mert ilyenekül csak nem számíthatom Gustave Charpentier tárcanovelláit). Ti nem használjátok fel lélekelemző s jellembuvárló tehetségeiteket. Ah! ha én francia volnék, csinálnék nektek arcképeket zenében... (Akarod, hogy lerajzoljam neked a kicsikét, ki lenn ül a kertben az orgonabokrok alatt?)... Irnék nektek Stendhal-t vonós négyesre... Ti vagytok Európa legnagyobb demokráciája és nektek nincs népszínházatok, nincs népzene. Ah! ha én francia volnék, megzenésíteném a Forradalmatokat: július 14-ikét, augusztus 10-ikét, Valmy-t, az Állam Szövetség ünnepét, megzenésíteném a népet! Persze nem a wagneri deklamációk hamis zsánerében. Én szimfóniákat akarok, karokat, táncokat. Semmi beszélgetés! Azokat meguntam már. Ne beszéljenek folyton a zenedrámában! A szavak hallgassanak! Széles ecsetvonással festeni, óriási szimfóniákban, persze karokkal, hatalmas zenei tájképeket, homéroszi és bibliai hőskölteményeket, a tüzet, a földet és a vizet és a tündöklő eget, a lázat, mely a sziveket dagasztja, az ösztönöknek, egy faj sorsának zuhatagát, a ritmusnak, a világbíró ritmusnak diadalát, mely emberek ezreit igázza le s hadseregeket kerget halálba... A zenét mindenütt, a zenét mindenben! Ha zenészek volnátok, volna zenétek minden egyes nemzeti ünnepetekre, hivatalos szertartásaitokra, a munkás testületek, a diákegyletek, a családok ünnepeire... De mindenek előtt, ha zenészek volnátok, csinálnátok tiszta zenét, zenét, amely nem akar semmit se mondani, zenét, amely semmire se jó, egyedül csak arra, hogy melegítsen, hogy leheljen, hogy éljen. Csináljatok napot! Sat prata... (hogya is mondd ezt latinul?)... Elég volt az esőből nálatok. A ti zenétekben meg lehet hűlni. Az ember nem lát tisztán: gyujtsátok meg a lámpásaitokat... Mostanában gyakran panaszkodtok, hogy az olasz porcheriák elárasztják színházaitokat, meghódítják a közönségeket, kilök benneteket a saját házaitok kapuján. Ez a ti hibátok! A közönség megunta a ti esthomályban uszó művészeteket. Oda megy, ahol életet talál, bármilyen durva legyen is. Miért vonultok el az élettől? A ti Debussy-tek rossz, akármilyen nagy művész is. Bünrészes a ti zsibbadságotoknak. Titeket alaposan föl kellene rázni szenderegésetekből.

- Akkor hát Strauss?

- Az se. Ez végleg letiporna titeket. Ahhoz olyan gyomor kell, amilyen honfitársaimnak van, amely elbirja a mértéktelenséget az itálban. S még csak el se bírják... Strauss Salomé-ja... Egy remekmű... Nem szeretnék a szerzője lenni... Szegény öregapámra s szegény Gottfried bácsimra gondolok, mennyi tisztelet s ellágyuló szeretet rezgett a hangjukban, mikor a hangok szép művészetéről beszéltek... Valaki rendelkezék ezekkel az isteni hatalmakkal s úgy használja fel őket!... Egy gyujtogatató meteor! Egy Ysolde, egy prostituált zsidó nő. A fájdalmas és

bestiális bujálkodás. A gyilkosság, a nemi erőszak, a vérfertőzés, a megvadult ösztön, mely tombolva morajlik a német dekadencia fenekén... Itt meg, ti nálatok, a ti francia dekadenciátokban a mélabus és kéjes öngyilkosság vonaglása és hörgése... Itt, a vadállat; és ott, a zsákmány. Hol van az ember?... A ti Debussytek a jó izlés, Strauss a rossz izlés lángelméje. Az első ugyancsak izetlen. De a második ugyancsak kellemetlen izü. Az egyik ezüstös és tespedő erecske, mely elvész a nád között s amelyből láz szaga árad. A másik hatalmas és iszapos vizár... ah! hogy büzlik a selejtes italianizmustól, a neo-meyerbeerizmustól, az érzelmi szeméthulladéktól, melyek ebben a zuhatagban uszkálnak!... Egy gyűlöletes remekmű! Salomé, Ysolde leánya... És annak idején, vajjon kit fog Salomé a világra szülni?

- Igen, - mondta Olivier - szeretném, ha ötven évvel idősebb volnék. Ennek az örvénybe rohanásnak vagy így, vagy úgy, de egyszer csak véget kell érnie; a ló vagy megáll, vagy elbukik. Akkor fel fogunk lélekzeni. Hála Isten, a föld tovább fog virágozni s az ég ragyogni, zenével vagy zene nélkül. Mi közünk van egy ilyen embertelen művészethez... A Nyugat kiég... Nemsokára... Nemsokára... Én látok már új fényeket, melyek feltűnedeznek Kelet szemhatárán.

- Hagyj nekem békét a te Keleteddel! - mondta Christophe. - A Nyugat nem mondta ki még az utolsó szót. Azt hiszed, hogy én lemondok? Van itt még néhány századra való. Éljen az élet! Éljen az öröm! Éljen a bátorság, mely harcba visz bennünket sorsunk ellen! Éljen a szeretet, melytől duzzad a szív!! Éljen a barátság, melytől hitünk áttüzesedik, - a barátság, mely édesebb, mint a szerelem! Éljen a nappal! Éljen az éjszaka! Dicsőség a napnak! Laus Deo, az öröm Istenének, az álom és a tett Istenének, az Istennek, aki a zenét teremtette! Hozsanna!

S mikor ideért, leült az asztalához s leírta mindazt, ami az eszébe ötlött, nem gondolva többé arra, amit az imént mondott.

*

Christophe ezidőtájt élete minden erejének tökéletesen egyensúlyozott állapotában volt. Nem zavarták ilyen vagy olyan zenei forma értékéről esztétikai viták, sem átgondolt kutatások, hogy újat teremtsen; még avval sem kellett bajlódnia, hogy megzenésíthető tárgyakat keresen. Minden jó volt neki. A zene áradata ömlött, anélkül, hogy tudta volna, milyen érzelmet fejez ki. Boldog volt, ennyi az egész, boldog, hogy érzi magában az egyetemes élet érverését.

Ez az öröm és ez a teljesség átömlött azokba, akik körülvették.

Christophe-nak tulságos kicsi volt a ház bezárt kertjével. A tekintet kimenekülhetett ugyan a szomszéd zárda parkjára, nagy fasorainak és százados fáinak magányába; de ez nagyon is szép volt, semhogy sokáig tarthatott volna. Christophe ablakával szemben elkezdtek építeni egy hatalmas házat, mely elzárta a kilátást s az ostromzárt teljessé tette körülötte. Ezenfelül még abban a kellemetességben is részesült, hogy minden nap reggeltől estig hallgathatta csigák nyikorgását, kövek vakarását és deszkák szegezését. A munkások közt újra ráakadt barátjára, a zsindelyezőre, kivel egykor ismeretséget kötött a háztetőn. A messzeségből integettek egymásnak, mint akik jóba vannak. Sőt, mikor az utcán találkozott vele, elhívta egy bormérésbe s megittak együtt egy pohár bort, ami nem kis mértékben meglepte, sőt megbotráncoltatta Oliviert. Christophe mulatott ennek az embernek bolondos lóditásain és elpusztíthatatlan jókedvén. De azért átkozta őt is, meg az egész serény és hülye bandát, mely gátfalat emelt a háza elé és ellopta tőle a levegőt és a világosságot. Olivier nem nagyon panaszkodott; ő beletalálta magát abba, hogy látóhatára el van zárva: olyan volt ez, mint Descartes kályhája, ahonnan az összesűrített gondolat felszökik a szabad ég felé. De Christophe-nak több levegő kellett. E szűk terület határai közé szorítva, avval vett magának elégtételt, hogy összevegyült azokkal a lelkekkel, melyek körülötte voltak. Itta őket. Megzenésítette őket. Olivier azt mondta neki, hogy olyan, mint egy szerelmes.

- Ha az volnék, - felelte Christophe - nem látnék többé semmit, nem szeretnék többé semmit, szerelmemen kívül semmi sem érdekelne.

- Akkor hát mi van veled?

- Egészséges vagyok, éhes vagyok.

- Boldog Christophe! - sóhajtott Olivier, - átengedhetnél nekünk egy keveset az étvágyadból.

Az egészség is ragadós - akárcsak a betegség. Természetesen Olivier volt az első, aki ennek az erőnek jótéteményét élvezte. Ami nála legjobban hiányzott, az éppen az erő volt. Elvonult a világtól, mert a világ köznapiasságai fölkavarták a gyomrát. Jóllehet nagy intelligenciával és kivételes művészi adományokkal volt megáldva, tulfinom volt ahhoz, hogy nagy művész lehessen. A nagy művészek nem csömörlöttek meg az élettől: minden egészséges lényre nézve, az első törvény, hogy éljen és e törvény még parancsolóbban szól annak, aki lángész, mert az többet él. Olivier került az életet; testetlen, hustalan, a valósággal semmi kapcsolatban nem álló költői képzelgések világában lebegett. Ahhoz az irodalmi élite-hez tartozott, mely a szépséget a századokon kívül keresi, azokban az időkben, melyek letűntek, vagy azokban, melyek soha nem léteztek. Mintha az élet itala ma nem volna éppen olyan részegítő, szüretje éppen olyan dus, mint hajdanán! De a fáradt lelkek irtóznak az élet közvetlen érintésétől; s csak akkor nem huzódnak tőle, ha azon délibábok fátyola takarja, melyeket a mult messzesége sző és a viszhang, mely elmásítva küldi vissza azoknak a halott szavait, kik hajdan élők voltak. Christophe barátsága lassacskán kiragadta Oliviert a művészet e Pokol Tornácából. A nap beszűrődött a lélek rejtekhelyeibe, ahol elzsibbadt.

Elsberger mérnökre is átragadt Christophe optimizmusa. Ez nem nyilvánult ugyan szokásainak megváltozásában: tulságosan meg voltak benne gyökerezve; és arra se lehetett számítani, hogy olyan vállalkozó szellem költözik belé, hogy utra kel és Franciaországon kívül próbál szerencsét. Sok lett volna ennyit kívánni tőle. De erőtlensége tünedezni kezdett; újra kedvet kapott a kutatásokhoz, az olvasmányokhoz, a tudományos munkákhoz, melyekhez jó idő óta hozzá se nyult. Ugyancsak elcsodálkozott volna, ha valaki azt mondta volna neki, hogy Christophe-nak része van érdeklődésének fölébredésében mestersége iránt; de legjobban bizonyára Christophe csodálkozott volna.

A ház lakói közül leggyorsabban a második emeleti kis házaspárral kötött ismeretséget. Elmenvén ajtajuk előtt, nem egyszer figyelt a zongorájuk hangjaira, melyen a fiatal Arnaud-né izléssel játszott, mikor egyedül volt. Több se kellett Christophe-nak; jegyeket küldött nekik a hangversenyére. Arnaud-ék hálálkodva köszönték meg. Azóta esténként eljárógatott hozzájuk. Ám a fiatal asszony zongorázását nem hallhatta többé. Arnaud-né tulságos félnék volt, nem mert mások előtt játszani; mióta tudta, hogy a lépcsőn hallani lehet a játékát, hangfogót tett a zongorára, még akkor is, ha egyedül volt. De Christophe játszott nekik; és zenéjéről hosszan elbeszélgettek. Arnaud-ék olyan hévvel, a sziv olyan fiatalos üdeségével beszéltek róla, mely elbájolta őt. Nem hitte, hogy franciák képesek legyenek a zenét ennyire szeretni.

- Azért van ez, - mondotta Olivier, - mert eddig csak zenészekkel érintkeztél.

- Jól tudom én, - felelte Christophe, - hogy a zenészek szeretik legkevésbé a zenét; de azt nem hitetted el velem, hogy az efajta emberek száma légió Franciaországban.

- Legkevesebb néhány ezer.

- Akkor járvány lehet ez, vagy tán a legújabb divat?

- Ez nem divatnak a dolga, - mondta Arnaud. «Ha valaki hangszerek édes összhangját, vagy édes emberi hangot hallván, nem örvendez, nem érzékenyedik el s mintegy édes elragadtatásban nem érez remegést a fejétől a lába ujjá hegyéig és nem tudja, hogyan keljen ki saját

magából, ez annak a jele, hogy a lelke elnyomorodott, bűnnel terhelt és lezüllött s úgy kell tőle óvakodni, mint attól, aki idétlenül jött a világra...»

- Ismerem ezt, - mondta Christophe, - ezt barátom Shakespeare írta.

- Nem, - mondta Arnaud szeliden, - hanem egy francia, aki előtte élt, a mi Ronsard-unk. Láthatod tehát, hogy ha divat Franciaországban a zenét szeretni, ez a divat igen régi keletű.

Hogy Franciaországban szeretik a zenét, ez meglepte Christophe-ot; de még sokkal jobban meglepte az a tény, hogy nagyjában ugyanazt a zenét szeretik, mint Németországban. A párisi művészek és snobok társaságában, melyet kezdetben látogatott, a jó modor azt kívánta, hogy a német mesterekkel úgy bánjanak, mint előkelő idegenekkel, akiknek nem vonakodtak ugyan csodálattal adózni, de akiket bizonyos távolságban marasztaltak: szívesen csufolták Gluck nehézkességét, Wagner barbárságát; s szembeállították velük a francia finomságot. És tényleg, Christophe, látva azt, hogyan adják elő Franciaországban a német zenészek műveit, végre is kételkedni kezdett, hogy egy francia valóban megértheti-e őket. Csak nemrégiben is megbotránkozva jött el egy Gluck előadásról: ezeknek a szellemes párizsiaknak az jutott az eszébe, hogy a borzasztó öreget jó lesz egy kicsit bepirosítani; kicsinosították, fölpántlikázták, ritmusait vattába göngyölték; felcifrálták a zenéjét impresszionista tónusokban festett diszletekkel, bájos, elfajult és buja kis táncosnőkkel... Szegény Gluck! mi maradt meg szíve ékesszólásából, szíve fenségéből, az erkölcsi tisztaságból, az egészen meztelen fájdalomból? Hát egy francia nem tudja ezeket megérteni? És most Christophe látta, milyen mély és gyengéd szeretettel szeretik új barátai azt, ami a legbensőségesebb a germán lélekben, a régi német «Lied»-ekben, a német klasszikusokban. S azt kérdezte tőlük, vajjon hát nem igaz-e az, hogy nekik ezek a németek idegeneknek tetszenek s hogy egy francia szívvél-lélekkel csak a saját faja művészeit tudja szeretni.

- Szó sincs róla! - tiltakoztak Arnaud-ék. - Kritikusaink megengedik maguknak, hogy a mi nevünkben beszéljenek. Mivel ők mindig a divatot követik, azt kívánják, hogy mi is kövessük. De mi épp' oly kevésbé törődünk ő velük, amily kevésbé törődnek ők mivelünk. Nézze meg az ember ezeket a nevetséges majmokat, akik nekünk akarják megmagyarázni, hogy mi francia és mi nem! Nekünk, a régi Franciaország franciáinak!... Belénk akarják verni, hogy a mi Franciaországunk Rameau-ban van - vagy Racine-ban és nem máshol! Mintha mi nem tudnók, - (sok ezren közülünk a vidéken és Párisban) - hányszor telepedtek le tűzhelyünk mellé Beethoven, Mozart és Gluck, virrasztottak velünk szeretteink ágya fejénél, élesztették újra reményeinket, álltak be családunk tagjai közé! Ha az ember ki merné mondani, amit gondol, inkább egyik-másik francia művész volna nekünk idegen, éppen azok közül, akiket kritikusaink magasztalnak.

- Az igazság - mondta Olivier - az, hogy ha vannak is sorompók a művészetben, azok nem is annyira faji, mint inkább osztálysorompók. Nem tudom, van-e külön francia művészet s külön német művészet; de van külön művészete a gazdagoknak s azoknak, akik nem gazdagok. Gluck izig-vérig bourgeois, a mi osztályunkból való. Tudok olyan francia művészt, csak nem akarom megnevezni, aki nem a mi osztályunkból való; jóllehet bourgeois-nak született, szégyelt minket, megtagad minket; mi pedig őt tagadjuk meg.

Olivier igazat mondott. Mennél jobban megtanulta Christophe ismerni a franciákat, annál jobban meglepték őt a hasonlóságok a franciaországi és a németországi derék emberek közt. Arnaud-ék az ő kedves öreg Schulz-ára emlékeztették, aki oly tisztán, oly önzetlenül szerette a művészetet, aki annyira megfélelkezett saját magáról s oly áhitattal szentelte életét a szépnek. És szerette őket - reá emlékezvén.

Christophe lassankint fölfedezte és teljesen átérezte azt, hogy épp' olyan képtelenség erkölcsi határokat vonni különböző fajok jóra való emberei közt, mint elhatárolni egyazon faj jóra való

embereinek eltérő gondolatait. Az ő műve volt, bár nem működött közre, hogy az a két férfi, kik, úgy látszott, a legmesszebb állanak attól, hogy megértsék egymást, Corneille apát és Watelet ur, ismeretséget kötöttek.

Christophe mindegyiktől szokott könyveket kölcsön kérni és olyan nembánomsággal, melyen Olivier megütközött, az egyiknek a könyveit kölcsön adta a másiknak. Corneille apát nem botránkozott meg ezen; ösztöne megsejtette a lelkeket; és bár nem mutatta, meglátta fiatal szomszédja lelkében mindazt, ami benne nemes, sőt, tudtán kívül, vallásos volt. Kropotkin egyik műve, melyet Watelet kölcsönzött neki s melyet mind a hárman szerettek, különféle okokból, adott alkalmat a közeledésre. A véletlen úgy akarta, hogy egy napon egyidőben állítottak be Christophe-hoz. Christophe eleinte félt, hogy valamelyik vendége bántó megjegyzést talál elejteni. Éppen ellenkezőleg, tökéletes udvariasságot tanusítottak egymás iránt. Veszélytelen tárgyakról beszélgettek: utazásaikról, az emberekről tett tapasztalataikról. S kölcsönösen úgy találták, hogy mindaketten tele vannak jóságos szelidséggel, evangéliumi szellemmel, délibábos reményekkel, bár elég sok okuk volt a kétségbeesésre. Némi gunnyal kevert rokonszenvet kezdtek érezni egymás iránt. Nagyon diszkrét rokonszenvet. Soha nem beszéltek együtt arról, ami hitük legmélyén volt. Ritkán jöttek össze s nem is keresték a találkozást; de amikor találkoztak, az együttlétben örömük telt.

A kettő közül nem Corneille apát volt a szellemileg kevésbé független. Christophe erre nem volt elkészülve. Lassankint földerengett előtte ennek a vallásos és szabad gondolatnak nagysága, ez a hatalmas és derüs, nyugalmas miszticizmus, melyet semmiféle láz nem gyötör, mely áthatotta a pap minden gondolatát, mindennapi életének minden cselekedetét és világszemléletét - mely úgy vezette, hogy Krisztusban éljen, ahogyan az ő hite szerint, Krisztus élt Istenben.

Semmit sem tagadott, az életnek egyetlen erejét sem. Ugy tekintett minden írást, a régieket és a moderneket, a vallásosakat és a világiakat, Mózesről Berthelot-ig, mint bizonyosokat, istenieket, mint Isten megnyilatkozásait. A szentírás ezeknek csak a leggazdagabb példányképe, mint ahogy az Egyház a legmagasabb élite-je az Istenben egyesült testvéreknek; de sem az egyik, sem a másik nem zárja be a szellemet egy mozdulatlan igazságba. A kereszténység nem más, mint az élő Krisztus. A világ története nem más, mint az Isteneszmé örökkévaló növekedésének története. A zsidó Templom bukása, a pogány világ összeomlása, a Keresztes Hadjáratok kudarca, VIII-ik Bonifácus arculütése, Galilei, aki belelökte a földet a szédítő térbe, a nagyoknál hatalmasabb, végtelenül kicsi testecske, a királyságok és a Konkordátumok megszűnése, mindez egy időre tájékozatlanságba taszította a lelkiismereteket. Egyesek kétségbeesetten abba kapaszkodtak, ami elbukott; mások találmányra fogtak egy deszkát s rábízták magukat a víz sodrára. Corneille apát csak azon tűnődött: «Hol vannak az emberek? Hol van az, ami élteti őket?» Mert azt hitte: «Ahol az élet, ott van Isten.» És ezért érzett rokonszenvet Christophe iránt.

Viszont Christophe örömmel hallotta újra azt a szép zenét, ami egy nagy vallásos lélek. Távoli és mély visszhangokat ébresztett benne. Az örök visszahatásnak azon érzésénél fogva, mely az izmos természeteknél valóságos életösztön, magának az élet fenntartásának az ösztöne, az az evezőcsapás, mely helyreállítja a fenyegetett egyensúlyt s a csónaknak új lendületet ad - a tulságba vitt kételkedés és a párisi érzékiességtől való undorodás, két év óta lassan-lassan életre keltették Istent Christophe szívében. Nem mintha hitt volna benne. Tagadta. De tele volt vele. Corneille apát mosolyogva szokta neki mondani, hogy ő is, mint védőszentje, a jó óriás, magában hordozza Istent, anélkül, hogy tudná.

- Akkor hát honnan van az, hogy nem látom? - kérdezte Christophe.

- Ugy van vele, mint sok más ezer ember: minden nap látja, anélkül, hogy sejtene, hogy ő az Isten; mindenkinek megnyilatkozik, más és más alakban, - egyesekben rendes életükben, mint

Szent Péternek Galiciában - másoknak (barátjának, Watelet-nek) úgy, mint Szent Tamásnak, a gyógyításra váró sebekben és nyomorúságokban, Önnek eszménye méltóságában: Noli me tangere... Egy napon majd Ön is fölismeri.

- Én soha, de soha le nem mondok, - mondta Christophe. - Szabad vagyok. Szabad maradok.

- Evvel azt éri el, hogy még inkább Istennel lesz, - felelte rá a pap nyugodtan.

De Christophe nem engedte, hogy akarata ellenére csináljanak belőle keresztényt. Naiv hévvel védekezett, mintha a legcsekélyebb jelentősége is volna annak, hogy gondolatára ilyen vagy amolyan címkét ragasztanak. Corneille apát némi egyházi gunnyal hallgatta, melyet alig lehetett észrevenni és sok jósággal. Kifogyhatatlan volt a türelme, mely hite megszokásán nyugodott. A korabeli Egyház megpróbáltatásai megedzették; nagy mélabuba döntöttek ugyan, sőt fájdalmas erkölcsi válságokon hurcolták át, de alapjában nem viselték meg. Annyi bizonyos, kegyetlen fájdalom volt azt látni, hogy elnyomják a feljebbvalói; minden lépését kikémelelik a püspökök, ellesik a szabadgondolkodók, kik igyekeztek tőkét kovácsolni, felhasználni őt hite ellen; látnia azt, hogy sem hitsorsosai, sem vallása ellenségei nem értik meg s ezek is, azok is hajszát indítanak ellene. Lehetetlen ellenállni: mert meg kell hajolni. Lehetetlen őszintén meghajolni avval a meggyőződéssel, hogy a tekintély téved. Aggasztó nem beszélni s félremagyaráztatni. Nem is számítva azt, mily nagy a felelőssége más lelkekért, mindazokért, kik tanácsot, segítséget várnak s akiket nézni kell, mint szenvednek... Corneille apát érettük is és magáért is szenvedett, de beletörődött. Tudta, mily keveset számítanak a megpróbáltatás napjai az Egyház hosszú történetében. Csakhogy azáltal, hogy magába huzódott, néma megnyugvással, lassacskán megfogyatkozott, vérszegény lett, félnék lett, nem mert beszélni, mind jobban nehezebb esett valamely lépésre elszánnia magát s belémerült a hallgatás zibbadtságába. Érezte, mint merül el benne, fájt neki ez, de nem tett ellene semmit. Találkozása Christophe-al nagy segítségére volt. Az a fiatal hév, az a gyengéd és naiv érdeklődés, melyet szomszédja iránta tanusított, kérdései, melyek néha indiszkrétek voltak, jól estek neki. Christophe kényszerítette őt, hogy visszatérjen az élők társaságába.

Aubert, a villamos gépész, találkozott vele egyszer Christophe-nál. Mikor meglátta a papot, visszahőkölt. Idegenkedését csak nehezen tudta titkolni. S mikor már szünni kezdett ez az érzése, még mindig bántotta valami kellemetlenség, valami bizarr feszélyezettség, ennek a reverendás embernek a társaságában, aki az ő szemében egy meghatározhatatlan lény volt. De mégis legyőzte antiklerikalizmusát a társas ösztön s az az élvezet, hogy elbeszélgethet művelt emberekkel. Csodálkozott azon a nyájas hangon, mely Watelet ur és Corneille apát közt uralkodott; és nem kevésbé azon is, hogy egy olyan pap akadt eléje, aki demokrata s egy olyan forradalmár, aki arisztokrata; ez feldöntötte összes eddig szerzett eszméit. Hiába próbálgatta, hogy mely társadalmi kategóriákba lehetne őket sorozni: mert mindenképpen osztályozni kellett az embereket, hogy megértse őket. Nem volt könnyű olyan fülkét találni, ahol elhelyezhette volna ennek a papnak nyugodalmas szabadságát, ki Anatole France-t és Renan-t olvasta s aki nyugodtan beszélt róluk, igazságosan és helyesen. A tudomány dolgaiban Corneille apát azt a szabályt követte, hogy inkább hagyta magát azoktól vezetni, akik tudnak, mint azoktól, akik parancsolnak. Tisztelte a felsőbb hatóságot; de másmilyen rendű volt neki, mint a tudomány. Test, szellem, könyörületesség: a három rend, az isteni lépcsőnek, Jákob lépcsőjének három foka. A derék Aubert természetesen ugyancsak távol volt attól, hogy megértse ezt a szellemi állapotot. Corneille apát szeliden azt mondta Christophe-nak, hogy Aubert francia parasztokat juttat eszébe, akiket egyszer látott valahol. Egy fiatal angol nő az utat tudakolta tőlük. Angolul beszélt velük. A parasztok nagy komolyan hallgatták, de persze nem értették meg. Aztán ők beszéltek franciául. Az angol nő meg őket nem értette meg. Ekkor a parasztok szánakozva egymásra néztek, a fejüket csóválták s újra hozzáfogva a munkájukhoz, így szóltak:

- No má' mégis csak szomorú dolog ez! Egy ilyen szép leány!...

Mintha az derült volna ki, hogy néma, süket, vagy félkegyelmű...

Aubert, akit bátortalanná tett a papnak és Watelet urnak tudománya és előkelő modora, kezdetben hallgatott s valósággal itta beszélgetésüket. Majd lassankint belevegyült, engedve annak a naiv örömnél, hogy beszélni hallja magát. Kitalálta nemes és nagyon határozatlan ideológiáját. A másik kettő udvariasan hallgatta, szelid belső mosollyal. Aubert, elragadtatva, nem állt meg ennél; élt és nemsokára visszaélt Corneille apát kimeríthetetlen türelmével. Felolvasta neki elmeszüleményeit. A pap, beletörődve, mindannyiszor meghallgatta és nem is untatta tulságosan: mert nem annyira a szavakat hallgatta, mint inkább az embert.

- Eh mit! Hallok én különbeket is! - szokta mondani Christophe-nak, aki sajnálta.

Aubert hálás volt Watelet urnak s Corneille apátnak: és mind a hárman, jóllehet nem igen törődtek avval, hogy kölcsönösen megértsék, sőt talán avval sem, hogy megismerjék egymás eszméit, odáig jutottak, hogy megszerették egymást s maguk se igen tudták, miért. Egészen meglepte őket, hogy ennyire közeledtek egymáshoz. Sohase gondolták volna. Christophe volt közöttük.

Ártatlan szövetségesekre lelt a három gyermekben, a két kis Elsbergerben és Watelet ur fogadott leányában. Barátjuk lett. A három leányka imádta őt. Christophe-nak fájt az az elszigeteltség, amelyben éltek. A kis Elsberger leányoknak annyiszor emlegette a kis ismeretlen szomszédnőt, hogy felkeltette bennük a megismerkedés ellenállhatatlan kívánságát. Az ablakból átinteztek egymásnak; a lépcsőn néhány szót váltottak sebtiben. A kis lányok addig mesterkedtek, míg Christophe segítségével sikerült kieszközölniök az engedelmet, hogy néha találkozassanak a Luxembourgban. Christophe, akit boldoggá tett fufangjának sikere, csatlakozott hozzájuk, mikor első ízben összejöttek a kertben; úgy találta, hogy félszegek, kényszeredettek s nem tudják, mit kezdjenek evvel az új boldogságukkal. Kitalált nekik játékokat, versenyeket, vadászatot s egy perc alatt felolvasztotta merevségüket; ő maga is olyan szenvedéllyel vett részt a játékban, mintha tíz éves lett volna; a sétálók, akik elmentek mellettük, vidám és gunyos pillantást vetettek a nagy legényre, aki három kis leánytól kergetve, kiabálva futkosott és bujósckázott a fák között. És mivel a szülők, akik mindig gyanakodók, nem igen mutatkoztak hajlandóknak arra, hogy megengedjék e mulatozások gyakori megismétlését a Luxembourg-ban, (mert nem ügyelhetek elég közelről a gyermekekre) Christophe módját ejtette, hogy Charban őrnagy, ki a földszinten lakott, meghívja a három leánykát a ház kertjébe, hogy ott játszadozzanak.

A véletlen közvetítette az ismerkedést Christophe s az őrnagy közt: - (a véletlen mindig meg tudja találni azokat, kik fel tudják használni). - Christophe dolgozó asztala az ablak mellett volt. Egy napon a szél lesodort néhány lap hangjegyet a kertbe. Christophe leszaladt értük födetlen fővel, lomposan, úgy, ahogy volt, még annyi fáradságot se vett, hogy lekefélje a ruháját. Azt gondolta, hogy csak a cseléddel lesz dolga. A fiatal leány nyitott neki ajtót. Christophe, egy kissé meghökkenve, előadta látogatása okát. A leány mosolygott és bevett; majd bementek a kertbe. Miután Christophe összeszedte hangjegyeit, sietett elillanni. A leány kikísérte s ekkor találkozott az őrnaggal. A tiszt meglepődve nézte ezt a sajátságos vendéget. A fiatal leány, nevetve, bemutatta neki.

- Ah! Ön az, zenész ur? - mondta a tiszt. - Nagyon örvendek. Hiszen mi kartársak vagyunk.

Kezet szorított vele. Elbeszélgettek a kedélyes guny hangján, azokról a hangversenyekről, melyeket egymásnak adni szoktak, Christophe a zongoráján, az őrnagy a fuvoláján. Christophe menni készült; de a másik nem akarta elengedni; és véget érni nem akaró fejtegetéseket eresztett meg a zenéről. Hirtelen abbahagyta s így szólt:

- Jöjjön, nézze meg a «kánonjaimat.»

Christophe követte őt, miközben azon tűnődött, mennyiben érdekelheti az őrnagyot az ő véleménye a francia tűzéségről. A másik, diadalmas arccal, zenei kánonokat mutatott neki, afféle erőmutatványokat, zenedarabokat, melyeket úgy lehetett játszani, hogy az ember a hangjegyolvasást a végén kezdte, vagy négykézre, olyformán, hogy az egyik a lapot felülről lefelé, a másik alulról fölfelé olvasta. Az őrnagy, mint az École Polytechnique növendéke, mindig nagy hajlamot érzett a zenéhez; de legjobban a problémát szerette benne; annak nézte, aminek részben tényleg tekinteni lehet, a szellem nagyszerű játékának; s abban mesterkedett, hogy felállított és megoldott zenei szerkesztési rejtvényeket, melyek közül az egyik bolondabb és haszontalanabb volt, mint a másik. Katonai pályáján, persze, nem sok ideje volt, hogy ezt a hóbortját kielégítse; de mióta nyugdíjba ment, valóságos szenvedéllyel adta erre magát; erre pazarolta mindazt az energiát és leleményességet, amit hajdan arra fordított, hogy Afrika sivatagaiban a néger királyok bandáit üldözze, vagy megmeneküljön a csapdáikból. Christophe mulatott ezeken a rejtvényeken s ő is feladott neki egy még bonyolultabbat. A tiszt el volt ragadtatva; versenyt vívtak az ügyességben; s záporként öntöttek egymásra a zenei rejtvényeket. Miután ezekkel jól kimulatták magukat, Christophe fölment a lakására. De már másnap reggel egy új problémát kapott szomszédjától, egy valóságos fejtörő talányt, amellyel az őrnagy fél-éjszaka vesződött; Christophe visszavágott; s a viadal eltartott addig a napig, míg Christophe, akinek a dolog kezdett halálosan a terhére lenni, elismerte, hogy kikapott: aminek a tiszt kimondhatatlanul örvendett. Ugy tekintette ezt a sikert, mint Németországon vett elégtételt. Meghívta Christophe-ot villásreggelire. Christophe őszintesége, aki borzasztónak találta zenei szerzeményeit és zajosan panaszkodott, mikor Chabran harmoniumán elkezdte nyomorgatni Haydn egyik andante-ját, tökéletesen meghódította. Ezóta elég gyakran elbeszélgettek egymással. De már nem a zenéről. Christophe-ot vajmi kevésbé érdekelték szomszédja badar találmányai; éppen ezért szívesebben terelte a társalgást katonai tárgyakra. Az őrnagynak mi sem lehetett ennél kedvesebb: a zene ennek a szerencsétlen embernek magára erőltetett szórakozás volt; alapjában véve önmagán rágódott.

Christophe-nak könnyű volt rávenni őt arra, hogy elbeszélje neki afrikai hadjáratait. Gigászi kalandokat, melyek méltók lettek volna a Pizzarokhoz és Cortésekhez. Christophe elálmodott, mikor meglevenült előtte ez a csodálatos és barbár hősköltemény, melyről semmit se tudott, melyet maguk a franciák is vajmi kevesen ismernek s amelyben husz éven át pazarlódott a hősiessége, a leleményes vakmerősége, az emberfölötti energiája egy maroknyi francia hódítónak, kik magukra hagyatva harcoltak Afrika uttalan sivatagaiban szerencsen hadseregekkel, hijján az akció legelemibb eszközeinek, a remegő közvélemény és kormány ellenkezését sohasem tudva teljesen leküzdeni s ezen ellenkezés dacára meghódítva Franciaországnak egy nagyobb birodalmat, mint egész Franciaország. A hatalmas öröm és vér szaga szállt fel ebből az akcióból, amelyben Christophe szemei előtt modern condottieri-k, hősi kalandorok alakjai vonultak fel, aminőket nem várt volna a mai Franciaországban s akiket a mai Franciaország szégyelt elismerni, akikre szemérmesen fátyolt terit. Az őrnagy hangja, mikor ezeket az emlékeket felidézte, vitorán csengett; kedélyesen, természetes egyszerűséggel mesélte el, miközben az események elbeszélései közé bizarr módon beleillesztette a területek geológiájának okos ismertetését, még pedig szabatos és hideg műszavakkal - a szakadatlan előrenyomulásokat, a villámgyors rohamokat, az embervadászatokat, amikor majd vadász volt, majd ismét vad, könyörtelen hajszákat közepette. Christophe csak nézte, hallgatta s együtt érzett evvel a szép emberi állattal, aki tétlenségre volt kárhoztatva s arra kényszerült, hogy nevetséges játékokban eméssze föl magát. És eltűnődött, hogy ebbe a sorsba hogy is tudott csak beletörődni. Meg is kérdezte tőle. Eleinte az őrnagy nem igen érzett hajlandóságot, hogy egy idegen előtt kifejtse, mi keserítette el. De a franciák nyelve ugyancsak szapora, különösen ha arról van szó, hogy egymást vádolják:

- Mi az ördögöt csináljak én, - mondta, - az ő mai hadseregükben? A tengerészek fölcsapnak írónak. A gyalogosok sociológiával foglalkoznak. Foglalkoznak ők mindennel, csak a háborúval nem. Nem is gondolnak arra, hogy előkészítsenek rá, sőt inkább arra, hogy ne készüljön senki háborúra; filozofálnak a háborúról... A háboru filozófiája! Elpáholt szamarak játéka, kik arról elmélkednek, hogy fognak újra verést kapni!... Nyelveskedni, bölcselkedni, nem, én ehhez nem értek. Akkor inkább itthon maradok s elbabrálok a kánonjaimmal!

Szeméremből nem mondta el legfájóbb sérelmeit: a gyanakodást, melyet a besugókhöz intézett felhívás terjesztett el a tisztek közt, tudatlan és gonosz politikusok szemtelen és lealázó parancsainak elszenvedését, a hadsereg fájdalmát, melyet alacsony rendőri munkákra kényszerítenek, arra, hogy, leltározza a templomok vagyonát, nyomja el a munkás sztrájkokat, álljon a hatalomra került radikális és antiklerikális kispolgárok mellé, érdekeik és bosszúállásaik szolgálatába, az ország másik fele ellen. Hozzá kell még venni ennek a régi gyarmati tisztnek undorodását az új gyarmati hadseregtől, melyet nagyrészt a nemzet legselejtebb elemeiből soroztak, hogy kikémléjék a többiek önzését és gyávaságát, kik vonakodnak kivenni a maguk részét abból a megtiszteltetésből s azokból a kockázatokból, melyekkel a nagyobb Franciaország - a tengereken túli Franciaország - védelmének biztosítása jár.

Christophe nem avatkozott ezekbe a francia vitákba: nem volt köze hozzájuk; de rokonszenvezett az öreg tiszttel. Bármint vélekedett is a háborúról, azt vallotta, hogy a hadsereg arra való, hogy katonákat képezzen ki, mint az almafa arra, hogy almát teremjen és hogy furcsa eltévelyedés politikusokat, esztétikát és szociológusokat oltani belé. Ám azért mégsem tudta megérteni, hogy ez az izmos ember a helyét másoknak engedi át. Önmagunknak legrosszabb ellenségei vagyunk, ha nem szállunk harcba ellenségeinkkel. Mindezekbe az értékesebb franciákba a leköszönés, a lemondás különös szelleme költözött.

Még mélyebb volt ez s még meghatóbban nyilvánult a tiszt leányánál. Céline-nek hívták. Magas homloka, finom, kínai módra fésült, gondosan ápolt haja alatt domborult, a füle kissé hegyes volt, az arca sovány, álla kecses, parasztosan elegáns, értelmesen és bizakodva nézett szép, fekete, nagyon szelíd, rövidlátó szemeivel, az orra egy kicsit vastag volt, a felső ajka szögletében egy kevéske pehely serkedt ki, mikor csöndesen mosolygott, kissé duzzadt alsó ajkát kedvesen, szeretetreméltó fintorral szokta előre csucsorítani. Jólelkű volt, serény, elmés, de szelleme igen nagy mértékben lomha a tanulásra. Keveset olvasott, az újabb könyvek közül egyet se ismert, színházba soha nem járt, soha nem utazott - (apját, ki valamikor sokat utazott, bosszantotta ez) - nem vett részt semmiféle nagyvilági jótékonysági akcióban - (apja kritizálta ezeket), - nem próbált művelődni - (csufolta a tudós nőket) - négy magas fal közé zárt kertje négyszögéből, mint valami óriási kutból, igen ritkán szokott kimozdulni. S azért mégsem unatkozott. Foglalkozott, ahogy tudott s jó kedvvel nyugodott bele sorsába. Belőle s abból a keretből, melyet minden nő megteremt magának, öntudatlanul, bárhol helyezkedik is el, Chardin képeire emlékeztető légkör áradt: langyos csend, a megszokott munkájukra - kissé elernyedtt - figyelmező alakoknak és állásoknak nyugalma; a mindennapi rend, a megszokott élet, a nap egyazon órájára s egyazon módon előre látott gondolatok és mozdulatok költészete, amely gondolatokon és mozdulatokon azért nem kisebb szeretettel csüng, mélységes és nyugalmas szelidséggel; a szép polgári lelkeknek derűsen békés közepszerűsége: becsületesség, lelkiismeretesség, igazság, nyugalom, nyugodtság és mégis költői munkák és élvezetek. Egész-séges elegancia, erkölcsi és fizikai tisztaság: a jó kenyér, a levendula, az egyenesség, a jószág szaga érzik rajta. A dolgok és az emberek békéje, a régi házak és mosolygó lelkek békéje...

Christophe, akinek gyengéd bizalma felköltötte a bizalmat, nagyon összebarátkozott vele; elég szabadon beszélgettek; végül Christophe már olyan kérdéseket intézett a leányhoz, melyekre ez maga is csodálkozott, hogy feleletet adott; olyan dolgokat mondott el Christophe-nak, melyeket senki másnak, még bizalmasainak sem mondott el.

- Ez azért van, - mondta neki Christophe, - mert nem fél tőlem. Nem kell attól tartanunk, hogy egymásba szeretünk: nagyon is jó barátok vagyunk ahhoz, semhogy ez bekövetkeznék.

- Ejnye, de kedves, - felelte a leány nevetve.

Egészséges természete, éppen úgy, mint a Christophé, visszaborzadt a szerelmi barátságtól, az érzelemnek attól a formájától, mely kedves az olyan alattomos lelkeknek, akik kertelnek az érzelmekkel is. Ugy érintkeztek egymással, mint jó pajtások.

Christophe egy napon azt kérdezte tőle, hogy ugyan mit is tud csinálni bizonyos délutánokon, mikor órákon át mozdulatlanul üldögél a kertben, egy padon, kézimunkájával az ölében, óvakodva, hogy hozzá ne nyuljon. A leány elpirult s tiltakozott, hogy nem szokott órákig tétlenül üldögélni, csak hébe-hóba pár percig, egy jó negyedórácskát, «hogy tovább szője a meséjét.»

- Miféle mesét?

- Azt, amit kitalálgatok magamnak.

- Ön meséket talál ki magának? Óh! mondja el őket nekem is!

Céline kisasszony azt felelte neki, hogy ne legyen olyan kíváncsi. Csak annyit vallott meg neki bizalmasan, hogy a meséinek nem ő a hősnője.

Christophe elcsodálkozott.

- Egy pénzbe kerül, ha ahelyett, hogy meséket talál ki, a saját történetét meséli el magának, megszépítve, ha beleálmodja magát egy boldogabb életbe.

- Ezt nem tudnám megtenni, - mondta Céline kisasszony. - Ha ezt tenném, kétségbe ejtene.

Ujból elpirult, hogy elrejtett lelkéből kiszolgáltatott egy keveset; majd így folytatta:

- Meg aztán, mikor a kertben vagyok s megérint a szél fuvalma, boldog vagyok. A kert elevennek tetszik nekem. S mikor a szél vad és messziről jön, oly sok mindent szokott mondani!

Bármilyen tartózkodó volt is Céline kisasszony, Christophe észrevette a lappangó mélabut jókedve alatt és azon szorgoskodás alatt, mely őt magát sem tévesztette meg s amelynek tulajdonképen semmi célja se volt. Miért nem igyekezett változtatni ezen az állapoton, felszabadítani magát? Hisz valósággal rátermett a tevékeny és hasznos életre! De apja iránt érzett szeretetére hivatkozott, aki elvárta tőle, hogy ne hagyja el. Hiába tiltakozott Christophe, hogy a tisztnek, amilyen izmos és tetterős ember, nincsen öreá szüksége, hogy aki olyan anyagból van gyurva, mint ő, az bátran egyedül maradhat és hogy nincs joga leányát feláldozni. Céline kisasszony védelmébe vette apját; jámbor hazugsággal azt erősítette, hogy nem az apja kényszeríti maradásra, hanem ő nem tudná magát elszánni, hogy elváljon tőle. És bizonyos mértékben igazat mondott. Ugy tetszett, hogy ő is, apja is, mindazok, akik körülvették őt, örök időktől fogva megállapodtak abban, hogy a dolgoknak így kell lenniök és másképpen nem lehetnek. Céline kisasszonynak volt egy fivére, aki megnősült s aki egészen természetesnek találta, hogy a nővére, ő helyette, apja mellett, feláldozza magát. Ő maga csak a gyermekeivel törődött. Féltékenyen szerette őket s nem engedte, hogy bármibe is belekezdjenek. Ez a szeretet neki és különösen a feleségének önkéntesen vállalt lánc volt, mely ránehezedett egész életükre, guzsba kötözte minden mozdulatukat; úgy látszott, hogy mihelyt gyermekeik születnek, a szülők személyes életének vége van s örökre le kell mondaniok a saját fejlődésükről. Ez a tevékeny, intelligens ember, ki még fiatal volt, már számolgatta, hány munkaévet kell még szolgálnia, míg nyugdíjba mehet. Christophe érezte, hogy ezekre a kitünő emberekre ránehezedik a légköre a családi szeretetnek, mely valóban igen mély Franciaországban, de fullasztó és vérszegénységet okoz. S hatása nyomasztóbb már azért is, mert e francia családok tagjainak száma igazán minimális: apa, anya, egy vagy két gyermek, legfel-

jebb egy-egy nagybácsi, egy-egy nagynéni, az is csak nagy ritkán. Fázékony magába zárkózó szeretet, ijedős, mint a zsugorié, aki marék aranyát elzárja.

Egy véletlen körülmény, mely egyuttal jobban felköltötte Christophe érdeklődését a fiatal leány iránt, feltárta előtte a franciák szeretetének ezt a szűk körre zsugorodását, félelmüket attól, hogy éljenek, hogy kiöntsék magukat, hogy elvegyék azt, ami az övék.

Elsberger mérnöknek volt egy nála tiz évvel fiatalabb öccse, aki szintén mérnök volt. Derék fiu volt, aminők szép számmal vannak, jó polgári családból való, tele művészi sóvárgással: mint annyi más, ő is szeretett volna művész lenni, de nem akarta kockára tenni polgári állását. Igazat szólva, ez a probléma nem is oly nehéz; és a mai művészek nagy része meg is oldotta minden kockázat nélkül. De persze akarni kell; és nem mindenki képes az energiának erre a szegény megfeszítésére; nem elég biztosak abban, hogy akarják-e, amit akarnak; és mikor aztán polgári állásuk mind biztosabb és biztosabb lesz, nem lázonganak és nem zajonganak, hanem szépen elmerülnek benne. Nem is lehetne őket emiatt gánccsal illetni, ha jó polgárok válnának belőlük rossz művészek helyett. De csalódásukból nagyon is gyakran marad fenn náluk bizonyos titkos elégedetlenség, egy qualis artifex pereó, amely jól-rosszul betakarózik abba, amit filozófiának szokás nevezni és amely megbontja az életüket, mindaddig, míg az idő vasfoga s az új gondok el nem tüntetik a nyomát ennek a régi keserűségnek. Ez volt André Elsberger esete. Szeretett volna író lenni; de bátyja, aki gondolataihoz makacsul tudott ragaszkodni, azt akarta, hogy ő is a tudományos pályára lépjen. André intelligens volt, meglehetősen tehetsége volt a tudományokhoz, vagy az irodalomhoz - ehhez is, ahhoz is; nem volt elég biztos abban, hogy művész és tulságosan biztos volt abban, hogy polgár; eleinte ideiglenesen (tudjuk: mit jelent e szó) meghajolt bátyja akarata előtt; belépett az École Centrale-ba, nem éppen magas érdemfokozattal, ugyanígy el is végezte s azóta a mérnöki pályán működött lelkiismeretesen, de minden érdeklődés nélkül. Így természetesen elveszítette azt a kevés művészi rátermettséget is, amivel birt; s éppen ezért már csak gunyosan beszélt róla.

- Meg azután, - szokta mondani - (s ebben az okoskodásban Christophe felismerte Olivier pesszimista gondolkodásmódját) - az élet nem ér annyit, hogy az ember egy elpuskázott karrierért kinlódjon. Egy rossz költővel több, vagy kevesebb!...

A két testvér szerette egymást; egyformán acélos volt mindakettőnek az erkölcsé; de nem tudták egymást jól megérteni. Mindakettő dreyfusista volt. De André, akit vonzott a szindikalizmus, antimilitarista volt; és Élie hazafi.

Megtörtént néha, hogy André meglátogatta Christophe-ot, anélkül, hogy bátyjához benézett volna; és Christophe csodálkozott ezen: mert nem volt nagy rokonszenv közte és André közt. Ez egyebet se tett, csak panaszkodott valakire, vagy valamire, - ami fárasztó volt; s mikor Christophe beszélt, André nem hallgatta. Christophe végre is nem igyekezett előtte titkolni, hogy látogatásait nem látja szívesen; de a másik ezt nem vette figyelembe; úgy látszott, mintha nem venné észre. Végre egy napon Christophe rájött a talány nyitjára. Észrevette, hogy látogatója kihajol az ablakon s jobban foglalkoztatja őt az, ami lenn a kertben történik, mint az, amit neki mondott. Meg is jegyezte ezt neki; és André nem nagyon habozott beismerni, hogy tényleg ismeri Charban kisasszonyt és bizony van neki némi része abban, hogy Christophe-hoz jár látogatóba. És megoldódván a nyelve, bevallotta, hogy a fiatal leány iránt régi barátságot érez és talán valamivel többet is: az Elsberger családot régi ismeretség fűzte az őrnagy családjához; de miután jó barátságuk jó ideig igen benső volt, az újabb politikai események elszakították őket egymástól; és azóta nem érintkeztek. Christophe nem titkolta, hogy ő ezt hülyeségnek tartja. Miért ne lehetne eltérően gondolkodni s amellet tisztelni, becsülni egymást? André azt mondta, hogy igenis, ez lehetséges és erősen bizonyította szellemi szabadságát; de türelmét nem terjesztette ki két vagy három kérdésre, amelyekben, szerinte, nem szabad az övétől eltérő nézetet vallani; és megnevezte a hirhedt Affaire-t. Erre

aztán elkezdett félrebeszélni, mint az már szokás. Christophe ismerte a szokást és meg se próbált vitatkozni; de azt kérdezte, vajjon ennek az Affaire-nek nem lesz-e egyszer már vége, vagy tán átkával sujtani fogja - időtlen időig - unokáink gyermekeinek gyermekeit. André elkezdett nevetni; és anélkül, hogy felelt volna Christophe-nak, elérzékenyedve magasztalta Céline Charban-t, vádolva az apa önzését, ki egészen természetesnek találja, hogy a leánya feláldozza magát neki.

- Miért nem veszi nőül - mondta Christophe, - ha szereti őt s a lány is szereti önt?

André sajnálta, hogy Céline klerikális. Christophe megkérdezte, hogy tesz-e az valamit. A másik azt felelte, hogy igenis, ezt jelenti: a vallás gyakorlatát s a teljes odaadást Istennek és boncainak.

- És mit bánja Ön ezt?

- Persze, hogy bánom. Én azt akarom, hogy a feleségem az enyém legyen és senki másé.

- Micsoda? Ön még a felesége eszméire is féltékeny? De hisz akkor Ön még örültebb, mint az örnagy!

- Könnyű Önnek beszélni, talán Ön elvenne olyan nőt, aki nem szereti a zenét?

- Ez megesett már velem!

- Hogyan élhetnek együtt olyanok, kik nem egyformán gondolkodnak?

- Hagyja csak békében a gondolkodást! Ah! szegény barátom, annál, aki igazán szeret, semmiféle eszmék nem számítanak. Bánom is én, hogy az a nő, akit szeretek, szintén szereti-e a zenét, mint én? Nekem ő a zene! Ha valakinek olyan szerencséje van, mint önnek, hogy talál egy kedves leányt, akit szeret s aki viszonzza a szerelmét, higgyen a lány, amit akar s Ön is higgye azt, ami önnek tetszik! A végén rájönnek majd, hogy valamennyi eszméjük egyenértékű; és csak egy igazság van a világon, csak egy jó Isten van: szeretni egymást.

- Ön úgy beszél, mint a költők. Ön nem látja az életet. Ugyancsak sok olyan hitvestársat ismerek, kiknek szenvedniök kellett e szellemi széthúzás miatt.

- Azért, mert nem szerették egymást eléggé. Az embernek tudnia kell, hogy mit akar.

- Az akarat az életben nem mindenható. Még ha szeretném is nőül venni Charban kisasszonyt, nem tehetném.

- Szeretném tudni, ugyan miért!

André elmondta aggodalmaskodásait: állása nincs még végleg biztosítva; vagyona nincs; az egészsége is gyenge. Sokat tépelődik, vajjon ilyen körülmények közt van-e joga megnősülni. Nagy felelősség ez. Kockázatos dolog, mert esetleg nemcsak magát, hanem hitvesét és a születendő gyermekeket is szerencsétlenné teheti... Jobb várni - vagy lemondani.

Christophe vállat vont.

- Szép kis szeretet! A leány, ha szeret, boldog lesz, hogy feláldozza magát. És ami a gyermekeket illeti, ti franciák, igazán nevetségesek vagytok. Ti csak akkor eresztenétek ki őket az életbe, mikor már bizonyos, hogy kövér kis tőkepénzeseket csinálhattok belőlük, akiknek ne kelljen szenvedni, sem félni semmitől... Az ördögbe is! ez nem a ti dolgotok; nektek nincs más kötelességetek, mint megadni nekik az életet, az élet szeretetét s a barátságot, hogy megvédelmezzék. A többihez ne legyen közötök... éljenek, haljanak meg... ez a sorsa minden embernek. Talán jobb lemondani az életről, mint küzdeni az élet versenyében?

Az erőtől duzzadó bizalom, mely Christophe-ból áradt, átjárta vendégét is, de elhatározást nem fakasztott benne. Ezt mondogatta:

- Igen, talán, ez igaz...

De ennél maradt. Látszott, hogy ő is, mint a többiek akaratra és tettekre képtelen.

*

Christophe vállalkozott arra, hogy harcra kel ezen tétlenség ellen, melyet francia barátai tulnyomó részénél tapasztalt, bizarr módon párosulva a serény és igen gyakran lázas tevékenységgel. Majdnem mindazok, akikkel a különböző polgári körökben érintkezett, elégedetlenek voltak. Majdnem valamennyien egyforma undorral fordultak el a felkapott nagyságoktól és romlott gondolatoktól. Majdnem valamennyien annak szomorú és büszke tudatában éltek, hogy fajuk lelke el van árulva. S ez nem abból eredt, hogy személyes sérelmeik lettek volna, vagy felgyülemlett volna bennük a legyőzött emberek és osztályok keserősége, akik kiestek a hatalomból s az aktív életből; nem elmozdított hivatalnokok voltak, felhasználatlan energiák, régi arisztokraták, kik visszavonulnak a birtokukra s elbujnak, hogy meghaljanak, mint a sebzett oroszlán. Az erkölcsi lázadás érzése volt ez, elfojtott, mély, általános: mindenütt fel lehetett találni, különböző fokon, a hadseregben, a hivatalnoki karban, a tanári és tanítói testületekben, az irodákban, mindazokban a kormányzati szervekben, melyek életbevágó működést fejtenek ki a kormányzat gépezetének valamennyi fontos alkotó elemében. De nem cselekedtek. Előre megszállta őket a csüggedés; ezt mondogatták:

- Ugy is hiába, semmit se lehet csinálni;

vagy ezt:

- Próbáljuk meg: nem gondolni rá.

Ijedősen elfordították gondolatukat, beszédjüket a szomorú dolgoktól; és a házi életben kerestek menedéket.

S ha még csak a politikai akciótól vonultak volna vissza! De még mindennapi akcióik körén belül is, ezek a jóra való emberek egytől-egyig huzódoztak attól, hogy cselekedjenek. Eltűrték lealacsonyító keveredéseket azokkal a nyomorultakkal, akiket megvetettek, de akik ellen ugyancsak óvakodtak harcot indítani, mivel előre haszontalannak ítélték. Miért tűrték például a művészek és jelesül a zenészek, akiket Christophe közelebbről látott, tiltakozás nélkül a sajtó egyik-másik Scaramuccio-jának pimaszkodását, aki törvényt szabott nekik? Voltak közöttük olyan ostoba tökfilkók, akiknek tudatlansága in omni re scibili közmondásos volt, de azért mégis souverain tekintéllyel voltak felruházva in omni re scibili. Még annyi fáradságot sem vettek maguknak, hogy maguk írják cikkeiket és könyveiket; titkárokat tartottak, ripők éhenkórászokat, kik eladták volna a lelküket, ha lett volna nekik, kenyérért és céda leányokért. Ez senki előtt se volt titok Párisban. És azért mégis trónon ültek s félvállról beszéltek a művészekkel. Christophe fölfordított dühében, mikor egy-egy krónikát olvasott tőlük.

- Hát nincs bennük vér! - szokta mondani. - Óh! a gyávák!

- Kire haragszol? - kérdezte Olivier. - Már megint a Piaci Vásár néhány hitvány fickójára?

- Nem. A tisztességes emberekre. A gazfickók azt csinálják, ami a mesterségük: hazudnak, fosztogatnak, lopnak, gyilkolnak. De a többieket, akik, bár megvetik ezeket, engedik, hogy garázdálkodjanak, ezerszer jobban megvetem. Ha ujságíró kartársaik, a tisztességes és művelt kritikusok, ha a művészek, akiknek a hátán ezek a pojacák handabandáznak, nem engednék, hogy kényük-kedvük szerint cselekedjenek, ha nem tűrnék ezt csendben, félénkségből, attól való félelemből, hogy kompromittálják magukat, vagy gyalázatos számításból, hogy kölcsönösen kimélgék egymást, hallgatólagos megegyezésből, melyet az ellenséggel kötnek, hogy őket megkimélgék az ütéseiktől, - ha nem engednék, hogy velük, mint pártfogóikkal és bará-

taikkal hivatkoznak, ez a szemtelen hatalom belefulladás a nevetségességbe. Ugyanazt a gyengeséget látjuk a dolgok valamennyi rendjében. Tucatszám találkoztam derék emberekkel, kik ezt mondták nekem erről vagy arról az egyénről: «Ez egy hitvány fráter.» Egy se volt köztük, aki ne szólította volna «kedves kartárs»-nak s kezet ne szorított volna vele. - «Tul-sokan vannak» - szokták mondani. - Bizony, tul sokan vannak, a poltron-ok, a gyáva tisztessé- ges emberek.

- S ugyan mit kellene tenni?

- Álljatok be ti magatok a rend őreinek! Mire vártok? Hogy a jó Isten végezze el a dolgokat? Nézd csak, most is, mi történik. Három napja, hogy leesett a hó. Eltorlaszolja utcáitokat, Párisotokból valóságos sár-kloákát csinál. S mit csináltok ti? Szidjátok a közigazgatást, mely a piszokban hagy benneteket. De ti, csináltok ti valamit, hogy kikerüljete belőle? Isten ments! Keresztbe teszitek a karotokat. Még csak annyi mersz sincs egyiteken sem, hogy leg- alább a háza előtt lesöpörje a gyalogjárót. Senkisem teszi meg a kötelességét, sem az Állam, sem a magánosok; egyik is, másik is azt hiszi, hogy megtette a magáét, ha kölcsönösen vádolják egymást. A több százados monarchikus nevelés annyira hozzászoktatott titeket ahhoz, hogy magatoktól semmit ne csináljatok, hogy mindig olyanoknak tűntök fel, mint akik szájtátva valami csodát lesnek. Az egyetlen lehetséges csoda az volna, hogy elszánjátok magatokat arra, hogy cselekedjete. Látod, kicsi Olivier-m, ti bennetek van intelligencia s annyi erény, hogy elég volna hatnak is: de tudod, mi nincs bennetek: vér. S itt vagy leg- elsőnek te, akiben nincs. Nem a szellem, nem a sziv beteg nálatok. Az élet. Kezdték halódni.

- Mit lehet tenni? Várni kell, míg az élet visszatér.

- Akarni kell, hogy visszatérjen. Akarni kell a gyógyulást. Akarni kell. És ehhez mindenen előtt be kell engedni hozzátok a tiszta levegőt. Ha az ember nem akar hazulról kimozdulni, legalább a házának kell egészségesnek lennie. Ti hagyátok, hogy levegőjét dögletessé tegyék a Piac miazmái. A ti művészetetek és gondolatotok két harmadrészben meg vannak hamisítva. És csüggedétek olyan már, hogy ezen se jut eszetekbe megütközni, alig hogy éppen csodál- koztok talán. Sőt akadnak olyanok is e megfélemlített derék emberek közt - (valóban nevetség- es látvány) - akik utoljára még azt is elhitetik magukkal, hogy nem nekik, hanem a szédel- gőknek van igazuk. Vagy nem találkoztam-e, - még a ti szemlétek, az Esope szerkesztősé- gében is, ahol avval dicsekedtek, hogy nem hagyjátok magatokat semmivel se elámitani - olyan szegény fiatal emberekkel, akik elhitetik magukkal, hogy szeretik azt a művészetet s azokat a gondolatokat, melyeket nem szeretnek? Megmérgezik magukat velük, élvezet nélkül, csupa engedékenységből; s meghalnak unalomtól ebben a hazugságban!

Christophe meg-megrázta ezeket a tétovázókat és csüggedteket, mint a szél az elaludt fákat. Nem igyekezett beléjük gyurni a maga gondolkodásmódját; energiát lehelt beléjük, hogy maguktól gondolkodjanak. Ezt szokta nekik mondani:

- Ti tulságos alázatosak vagytok. A ti nagy ellenségtek a neuraszténia, a kételkedés. Az ember lehet türelmes és emberséges, kell is, hogy az legyen. De tilos, hogy kételkedjen abban, amit jónak és igaznak hisz. S amit hisz, azt védenie is kell. Bármekkora legyenek is erőink, tilos lemondanunk. Ezen a világon a legkisebbnek is megvan a maga kötelessége, akárcsak a legnagyobbak. És - (amit nem tud eléggé) - hatalma is van. Ne higgyétek, hogy a ti lázadás- tok oly keveset számít! Az erős öntudat, mely meri a maga igazát védeni, hatalom. Az utóbbi években nem egyszer láttátok, hogy az Államnak s a közvéleménynek számolnia kellett egy derék ember ítéletével, kinek nem voltak más fegyverei, mint erkölcsi ereje, mellyel nyilván- nosan, bátran, állhatatosan, kitartóan sikra szállt...

És ha azt kérdezitek magatoktól, minek annyit vesződni, minek küzdeni, minek?... no hát, én megmondom: - azért, mert Franciaország meghal, mert Európa meghal, - mert civilizációnk, a

csodálatos mű, melyet a mi emberiségünk oly sok század erőfeszítése árán épített fel, elsüllyedne, ha mi nem küzdenénk. Ez nem üres szó. A Haza veszélyben van, - veszély fenyegeti európai Hazánkat - s egyiket se oly nagy, mint a tieteket, a ti kis hazátokat, Franciaországot. Megöli a ti közönytök. Megöli a ti hallgatástok. Meghal mindegyikében energiáitoknak, melyek meghalnak, mindegyikében gondolataitoknak, melyeket beletörődésre, jót akaró szándékaitoknak, melyeket meddőségre kárhoztattok, minden cseppjében véreteknek, mely kiapad, haszontalanul... Talpra! Élni kell! Vagy ha már meg kell halnotok, legalább állva halljatok meg.

*

De nem is az volt a legnehezebb, cselekvésre bírni őket, hanem arra, hogy együtt cselekedjenek. Ezen a ponton semmire se lehetett velük menni. Duzzogtak egymásra. A legjobbak voltak a legkonokabbak. Christophe házában is volt erre példa. Félix Weil ur, Elsberger mérnök és Charban őrnagy egymással néma és udvarias ellenségeskedésben éltek. Pedig, bármily kevésbé ismerte őket Christophe, könnyű volt rájönnie arra, hogy pártok és fajok különböző cégerei alatt mind a hárman ugyanazt akarták. S éppenséggel, ami Weil urat s az őrnagyot illeti, sok okuk lett volna, hogy megértsék egymást. Weil urnál, aki egész nap a könyveit bujta s kizárólag szellemi életet élt, a gondolat embereinél gyakori ellentétek egyike nyilvánult meg abban, hogy katonai dolgok iránt szenvedélyesen érdeklődött. «Mindnyájan a föld rögei vagyunk», mondotta a fél-zsidó Montaigne, minden emberre alkalmazva azt, ami áll bizonyos szellemi fajokra, mint éppen arra is, amelyhez Weil ur tartozott. Ez az öreg intellectuel valóságos kultuszt szentelt Napoleonnak. Felhalmozott maga körül olyan műveket és emlékeket, melyekben újraélt a császári hősköltemény félelmetes álma. Mint alkonyati korának sok franciáját, őt is elkápráztatta a dicsőség e napja távoli sugaraival. Végigcsinálta újra a hadjáratokat, csatákat indított, megvitatta a hadműveleteket; szoba-stratégá volt, aminők az Akadémián s az Egyetemeken hemzsegték, akik magyarázzák Austerlitzet és kijavítják Waterloot. Ő maga volt az első, aki gunyolta ezeket a «Napoleonidák»-at; ironiája mulatott rajtuk; de azért tovább is megmámorosult ezektől a szép történetektől, mint egy gyermek, aki játszik, bizonyos epizódoknál könnyű tolult a szemébe: mikor rajtakapta magát. Igazat szólva, nem is annyira a patriotizmus, mint inkább az akció regényes érdekessége és plátói szelleme tették Napoleon-imádóvá. Pedig kitűnő hazafi volt, jobban ragaszkodott Franciaországhoz, mint sok benszülött francia. A francia antiszemita részéről rossz cselekedet és ostobaság, hogy gyalázkodó gyanúsításaikkal elcsüggesztik a Franciaországban letelepült zsidók érzelmeit. Azon okokon kívül, melyek magukkal hozzák azt, hogy egy vagy két nemzedék után minden család szükségképpen gyökeret ver abban a talajban, ahol letelepedett, meg azt, hogy a föld vére a vérvé válik, a zsidóknak külön okaik is vannak, hogy szeressék azt a népet, mely a Nyugaton a szellemi és erkölcsi szabadság legelőrehaladottabb eszméit képviseli. Szeretetüket csak növeli még az, hogy az ő közreműködésükkel lett ilyenné, száz esztendő óta és hogy ez a szabadság részben az ő művük. Hogy is ne védelmeznék minden feudális reakció fenyegetései ellen. Ennek a reakciónak a malmára hajtják a vizet azok, akik szét akarják zuzni - mint ahogy egy marék bűnös politikus és egy csorda hidegvelejű becsületes ember szeretné - azokat a kötelékeket, melyek ezeket az adoptált franciákat Franciaországhoz csatolják.

Chabran őrnagy azon vigyázatlan franciák közé tartozott, akiket ujságaik elbolondítanak, úgy tüntetvén fel nekik minden bevándorlót, mint Franciaország rejtett ellenségét s akik, jól-lehet szellemük, természettől fogva, nyájas és emberséges, magukra kényszerítik a gyanakodást, a gyűlölködést, begubózzák magukat, megtagadják nemes elhivatását a fajnak, mely a fajok egyesülése. Így hát kötelességének tartotta, hogy ne vegyen tudomást az első emeleti lakóról, bár a vele való megismerkedés örömet szerzett volna neki. Viszont Weil ur is örömmel elbeszélgett volna a tiszttel; de ismerte nacionalizmusát s enyhén lenézte őt.

Christophe-nak sokkal kevesebb oka volt, mint az őrnagynak, érdeklődni Weil ur iránt. De nem tudta elviselni, hogy jelenlétében igazságtalanul rosszat mondjanak valakiről. És éppen ezért lándzsát tört Weil ur mellett, mikor támadták.

Egy napon, mikor az őrnagy, mint rendesen, keményen pattogott a világ folyása ellen, Christophe ezt mondta neki:

- Ez az Önök hibája. Valamennyien visszavonulnak. Mikor a dolgok Franciaországban nem úgy mennek, ahogy önök elképzelik, akkor nagy dérrrel-durral benyújtják lemondásukat. Az ember hajlandó volna azt hinni, hogy Önöknél becsületbeli kérdés kijelenteni, hogy le vannak győzve. Lehetetlen egy ügyet nagyobb lendülettel elveszíteni, mint ahogy Önök teszik. Ugyan mondja csak, őrnagy ur, Ön jól ismeri a háborút, hát lehet ezt harcnak nevezni?

- Nem harcról van szó, - felelte az őrnagy, - egy francia nem harcol Franciaország ellen. Azokban a tusákban, amelyekről mi beszélünk, szavalni, vitatkozni, szavazni kell, eltűrni a kellemetlen érintkezést egy csomó gazfickóval: én nem kérek ebből.

- Ejnye de kényes! Afrikában végigcsinált csunyább dolgokat is!

- Becsületszavamra, azoktól kevésbé undorodtam. Meg aztán ott meg lehetett egy kicsit szorítani a gégéjüket. Különben a harchoz katonák kellenek. Odalenn velem voltak a lövéseim. Itt egészen egyedül vagyok.

- Pedig nem volna hiány derék emberekben.

- Hol vannak?

- Mindenütt, ahova csak néz.

- Hát akkor mit csinálnak?

- Azt, amit Ön: semmit; azt mondják, semmit se lehet csinálni.

- Nevezzen meg nekem csak egyet is.

- Ha akarja, hármat is és itt, a saját házában.

Christophe megnevezte neki Weil urat, - (az őrnagy egy felkiáltással tiltakozott), - s a két Elsbergert, - (erre föl pattant helyéről):

- Az a zsidó, azok a Dreyfusard-ok?

- Dreyfusard-ok? - mondta Christophe, - hát aztán mit tesz az?

- Ők döntötték romlásba Franciaországot.

- Éppen úgy szeretik, mint Ön.

- Akkor eszeveszett bolondok, gonosztévő bolondok.

- Miért ne szolgáltatathatna az ember igazságot ellenfeleinek?

- Én tökéletesen meg tudok lenni loyális ellenfelekkel, kik egyenlő fegyverekkel harcolnak. Ezt ime avval is bizonyítom, hogy elbeszélgetek Önnel, német ur. Én becsülöm a németeket, bár vissza kívánom adni, s még hozzá ráadással, a verést, amit kaptunk tőlük. De a többiek, a belső ellenségek, óh az egészen más: ezek tisztességtelen fegyvereket használnak, szofizmákat, egészségtelen ideológiákat, megmérgezett humanitarizmust...

- Igen, Ön abban a szellemi állapotban van, mint a középkori lovagok, akik először kerültek szembe a puskaporral. Hiába, a háború fejlődik.

- Helyes. De akkor legyünk nyíltak s mondjuk, hogy ez háború.

- Tegyük fel, hogy egy közös ellenség fenyegetné Európa civilizációját, nem lépne szövetségre a németekkel?

- Megtettük ezt Chinában.

- Nézzen csak szét maga körül. Vajjon az Ön országát, vajjon összes európai országainkat nem ugyanaz a veszedelem fenyegeti-e fajaik hősi idealizmusában? Vajjon többé-kevésbé nincsenek-e valamennyien prédául kiszolgáltatva a minden kasztbeli kalandoroknak? E közös ellenség ellen nem kellene-e kezet nyújtani azoknak az ellenfeleknek, akikben van némi erkölcsi érték és szilárdság? Hogy is lehetséges az, hogy egy olyan ember, mint Ön, oly kevésbé számol a realitásokkal? Itt van egy sereg ember, akik sikra szállnak egy eszményért, mely különbözik az Önétől! Egy eszmény: erő, nem tagadhatja le, hogy létezik; abban a küzdelemben, melybe nemrégiben belebocsátkozott, az ellenfelek eszménye győzött s Önök vereséget szenvedtek. Ahelyett, hogy ellene koptatják el magukat, miért nem állanak egymás mellé s fölhasználva a magukéval együtt az ő eszményüket is, miért nem fordulnak minden eszmény ellenségei ellen, a haza, a gondolat kizsákmányolói, azok ellen, kik elrohasztják az európai civilizációt?

- Kiért? Mindenek előtt értsük meg egymást. Hogy diadalra juttassuk ellenfeleinket?

- Mikor Afrikában volt, törődött Ön avval, hogy a Királyért verekedik-e, vagy a Köztársaságért? Önök közül - ugy képelem - sokan aligha gondoltak a Köztársaságra?

- Füttyültek rá.

- Jó. És Franciaország emellett haszonhoz jutott. Önök hódítottak s nemcsak neki, hanem maguknak, a becsületnek, az örömnél is. Nos hát, miért nem cselekszenek ugyanígy itt is! Szélesítsék ki a harcot. Ne mérgeledjenek apró-cseprő politikai, vagy vallási dolgok miatt. Ez mind semmiség. Ám legyen az Önök faja akár az Egyház, akár az Értelem idősebb leánya, ez egyáltalán nem fontos. De éljen! Minden jó, ami feltüzeli az életet. Csak egy ellenség van, az élvező önzés, mely kiapasztja és bemocskolja az élet forrásait. Lobbantsák lángra az erőt, a termékeny szeretetet, az érzést, mely örömet lel az áldozatban, az akcióban. És soha ne hárítsák másra annak a gondját, amit maguknak kell elvégezniök. Cselekedjenek, cselekedjenek, egyesüljenek! Rajta, rajta!

S nevetve elkezdte kiverni a zongorán a korális h-moll szimfónia indulójának első ütemeit.

- Nézze csak - szólt, abbahagyva a zongorázást, - ha én francia zenész volnék, az Önök Charpentier-ja, vagy Bruneau-ja (akiket elvihetne az ördög), belekomponálnám önöknek egy korális szimfóniába a Marseillaise-t, az Internacionale-t, a Vive Henri IV-t, a Dieu protège la France-t!, - összehordanék tücsköt-bogarat - (ide hallgasson, ilyesféle modorban...), - csinálnék maguknak egy olyan töltött káposztát, hogy megnyalják utána a tíz ujjukat! Veszettül rossz volna, annyi bizonyos, - (bár semmi esetre se rosszabb, mint amit ők csinálnak); de arról kezeskedem, hogy életet öntene önökbe!

S jóízűen kacagott.

Az őrnagy is vele nevetett.

- Fene legény Ön, Krafft ur. Kár, hogy nem született franciának!

- De hisz én is Önökkel tartok. Mindenütt ugyanazt a harcot vívják. Sorakozzunk zárt sorokba!

Az őrnagy helyeselt; de a dolgok ennyiben maradtak. Christophe tovább ütötte a vasat s más alkalommal újra szóba hozta Weil urat s az Elsbergereket. És a tiszt, aki nem kevésbé volt makacs, mint Christophe, ismét előszedte örökös érveit a zsidók és a Dreyfusard-ok ellen,

anélkül, hogy mindaz, amit Christophe mondott, a legkisebb hatást is látszott volna reá gyakorolni.

Ez elszomorította Christophe-ot. Olivier ezt mondta neki:

- Ne busulj. Egy ember nem változtathatja meg egy csapásra egy egész társadalom egész szellemi állapotát. Ez tulságosan szép volna! De már is sokat értél el, anélkül, hogy sejtened.

- Mit értem el?

- Te Christophe vagy.

- Mi jó származik ebből másoknak?

- Igen nagy. Légy csak az, ami vagy, kedves Christophe-om. Velünk ne törődj.

De Christophe nem tudott ebbe belenyugodni. Ezután is vitatkozott Chabran őrnaggyal, néha igen hevesen. Céline mulatott ezen. Végighallgatta beszélgetéseiket, miközben csöndesen dolgozott. Nem vegyült bele a vitába; de vidámabbnak látszott; tekintetének egészen más ragyogása volt: úgy tetszett, mintha tágasabb, levegősebb volna körülötte. Kezdett olvasgatni; gyakrabban mozdult ki hazulról; több dolog iránt érdeklődött. És egy napon, mikor szóba jöttek Elsbergerék és Christophe az őrnaggyal hadakozott, Céline kisasszony elmosolyodott. Az apja észrevette ezt s megkérdezte tőle, hogy mit gondol magában. Céline kisasszony így felelt:

- Azt gondolom, hogy Krafft urnak igaza van.

Az őrnagy, kit e felelet zavarba ejtett, így szólt:

- No, ez már mégis csak sok!... Különben, akár van igaza, akár nincs igaza, mi megvagyunk így, ahogy vagyunk. Nincs szükségünk arra, hogy érintkezzünk ezekkel az emberekkel. Nem igaz, leánykám?

- De igen, papa, - felelte a leány, - én örülnék neki.

Az őrnagy hallgatott s úgy tett, mintha ezt nem hallotta volna. A hatás, amit Christophe reá gyakorolt, nagyobb volt, mint amekkorát ő maga hajlandó volt engedni, hogy észrevegyenek rajta. Bár ítéleteiben merev és heves volt, tudott igazságos lenni és nagylelkűen érezni. Szerette Christophe-ot, szerette nyíltságát és erkölcsi egészségét, gyakran sajtott a szíve, hogy Christophe német. Hiába gerjedt haragra, mikor vitatkozott vele; kereste ezeket a vitákat; és Christophe érvei, hiába, nem hagytak neki nyugtot. Ugyancsak óvakodott ezt valaha is beismerni. De egy napon Christophe beállítván hozzá, egy könyv mellett találta őt, melyet figyelmesen olvasott s amelyet nem akart neki megmutatni. Céline kisasszony, mikor kikísérte Christophe-ot s egyedül maradt vele, ezt mondta neki:

- Tudja-e, mit olvasott? Weil ur egyik könyvét.

Christophe egészen boldog volt.

- S mit mond róla?

- Azt mondja: «Micsoda állat!...» De nem tudja letenni.

Christophe nem tett célzást a könyvre, mikor ismét együtt volt az őrnaggyal. Ez kérdezte tőle:

- Hogy van az, hogy már nem dühösit a zsidájával?

- Mert már úgy sem érdemes, - mondta Christophe.

- Miért? - kérdezte az őrnagy, mintha támadni akart volna.

Christophe nem felelt és elment nevetve.

*

Oliviernek igaza volt. Az emberekre nem szavaink által teszünk hatást, hanem a lényünk által. Vannak emberek, akik maguk köré enyhítő légkört sugároznak, pillantásaikkal, mozdulataikkal, derüs nyugalma lelkük csöndes érintésével. Christophe életet sugárzott ki. Ez az élet lágyan, szeliden hatolt be, mint a tavasz lehellete az elzsibbadt ház öreg falain és bezárt ablakain át; feltámasztott sziveket, melyeket a fájdalom, a gyengeség, az elszigeteltség évek óta rágtak, kiszáritottak, halottakul hagytak. Lelkek hatalma lelkeken! Épp oly kevésbé tudnak róla azok, akik érzik, mint azok, akik éreztetik. Pedig a világ élete azokból az apályokból és dagályokból áll, melyek e titokzatos vonzás erejének vannak alávetve.

Két emelettel Christophe és Olivier lakása alatt, mint láttuk, egy fiatal, harmincötéves asszony lakott, Germain-né, ki két év óta volt özvegy s egy éve hogy elvesztette hét vagy nyolc éves leánykáját. Az anyósával élt. Senkise járt hozzájuk. A ház lakói közül egyiknek sem volt oly kevés összeköttetése Christophe-al, mint neki. Alig-alig találkoztak; és szóba soha nem ereszkedtek.

Nagy, sovány nő volt, elég szép termetű, az arca viaszsárga volt és beesett, a szája szűkre zsugorodott, szép, barna, átlátszatlan, kissé kifejezéstelen szemeiben időnkint komor és kemény láng gyulladt ki. Az öreg Germain-né ájtatos volt s napjait a templomban töltötte. A fiatal asszony féltékenyen elszigetelte magát gyászában. Semmi és senki iránt nem érdeklődött. Körülvette magát kisleánya ereklyéivel és képeivel; és az által, hogy megrögzítette őket, már nem is látta gyermekét; a fényképek, a halott képek megölték az élő képet. Már nem látta őt; s nem szünt meg makacskodni; minden áron akart, egyedül csak őrá akart gondolni; így végre már még csak gondolni se tudott rá: teljessé tette a halál művét. S így maradt, jéggá fagyva, megkövült szívvél, könnyek nélkül, kiapadt étellel. A vallás nem nyújtott neki segítséget. Vallását gyakorolta, de szeretet, következésképpen élő hit nélkül; pénzt adott misékre, de nem vett tevékeny részt a jótékonyági akciókban; egész vallása ez egyetlen gondolaton nyugodott: viszontlátni őt. Mit törődik ő más egyébbel. Isten? Mi dolga van neki Istennel? Viszontlátni őt, viszontlátni őt... S korántsem volt bizonyos ebben. Akarta hinni, keményen, kétségbeesetten akarta; de kételkedett benne... Kín volt neki, ha más gyermekeket látott; ezt gondolta:

- Miért nem ezek haltak meg?

Volt a városnegyedben egy kis leány, aki termetre, járásra hasonlított az övéhez. Mikor hátulról megpillantotta a kis hajfonataival, reszketett belé. Utána ment; s mikor a kicsike hátránézett s látta, hogy nem ő, kedve lett volna megfojtani. Panaszkodott, hogy a kis Elsberger lányok, akik pedig igazán csendesek voltak s úgy voltak nevelve, hogy nem fickándozhattak szabadon, zajt csapnak a lakása fölött; és mihelyt hallotta, hogy a szegény gyermekek föl-alá tipegtek a szobájukban, felküldte a cselédet a szomszédokhoz, hogy a lármát szíveskedjenek beszüntetni. Christophe, aki egyszer a leánykákkal hazatérve, találkozott vele, megdöbbsent a kemény tekintettől, melyet rájuk vetett.

Egy nyári estén, mikor ez az élő halott, belehipnotizálva magát a semmibe, ablaka mellett a sötétben ült, hallotta, hogy Christophe zongorázik. Szokása volt az esti órákban ábrándozni a zongorája mellett. Ez a zene bosszantotta Germain-nét, mert fölbolygatta az ürt, amelybe belezsibbadt. Haragosan betette az ablakot. A zene a szoba mélyén is üldözte. Valami gyűlölet-félet érzett iránta. Szerette volna Christophe-ot megakadályozni abban, hogy tovább játszon; de ehhez nem volt semmi joga. Ettől fogva minden nap, ugyanabban az órában, ingerült türelmetlenséggel várta, mikor szólal meg a zongora; s mikor késett, csak fokozódott az ingerültsége. Akarva, nem akarva, végig kellett hallgatnia a zenét; s mikor vége volt, sehogyse tudott visszazökkeni megszokott érzéketlenségébe. És egy este, mikor behúzódott sötét szobája egyik sarkába s a falakon s a betett ablakon áthangzó távoli zene, a tündöklő zene megütötte a fülét, érezte, hogy megremeg s a könnyek forrása újra kibugyant benne. Odament az ablakhoz s kinyitotta; és most már sirva hallgatta. A zene olyan volt, mint az eső,

mely cseppenként járta át kiszáradt szívét s új életre keltette. Ujra látta az eget, a csillagokat, a nyári éjszakát; érezte, mint kezd benne derengeni, még csak nagyon halavány fénycsik, az érdeklődés az élet iránt, vajudó és fájdalmas rokonszenv mások iránt. S hónapok óta ezen az éjszakán jelent meg neki először álmában a kis leánya. Mert a legbiztosabb út, mely közel visz bennünket halottainkhoz, a lehetőséghez, hogy viszontlássuk őket, nem az, hogy meghaljunk, mint ők, hanem hogy éljünk. Ők velünk élnek a mi életünket s meghalnak a mi halálunkkal.

Nem igyekezett Christophe-al találkozni. Inkább kerülte őt. De hallotta valahányszor a leánykákkal le- vagy fölment a lépcsőn; s elbujt az ajtó mögé, hogy kilesse a gyermekek fecsegését, ami megbizsergette a szívét.

Egy napon, mikor éppen készült elmenni hazulról, hallotta a kis léptek tipegését a lépcsőn; a leánykák kissé élénkebben zajongva mentek le, mint ahogy szoktak; s az egyik gyermek ezt mondta a másiknak:

- Lucette, ne csinálj akkora lármát, hisz tudod, mit mondott Christophe, itt egy hölgy lakik, akinek nagy bánata van.

És a másik gyermek mindjárt letompította lépteit s halkabban kezdett beszélni. Ekkor Germain-né már nem bírta tovább: kinyitotta az ajtót, fölkapta s hevesen keblére szoritotta a gyermekeket. Ezek megijedtek; az egyik leányka elkezdett kiabálni. Erre eleresztette őket s visszament a szobájába.

Azóta, mikor találkozott velük, megpróbált mosolyogni rájuk, vonagló mosollyal, - (elszokott a mosolygástól); - néhány hirtelen és gyengéd szót intézett hozzájuk, melyekre a megriadt gyermekek csak fojtott suttogással feleltek. A leánykák ezután is félték az özvegytől, még jobban, mint azelőtt; és most, mikor elmentek az ajtaja előtt, futottak, hogy el ne fogja őket. Germain-né meg elbujt, hogy lássa őket. Szégyelte volna, hogy észrevegyék, hogy beszélget a gyermekekkel. Szégyelte magát önmaga előtt. Ugy tetszett neki, hogy ellop kis halottjától egy keveset abból a szeretetből, amelyet joggal és egészen magának követelhet. Térdre borult és bocsánatot kért tőle. De most már felébredt benne az élet és a szeretet ösztöne, amely ellen mit se tehetett, mivel ez volt az erősebb.

Egy este, mikor Christophe hazajött, szokatlan rendetlenséget vett észre a házban. Egy szállítótól, akivel találkozott, megtudta, hogy a harmadik emeleti lakó, Watelet ur, hirtelen meghalt mellhártyagyulladásban. Christophe megilletődött. Nem is annyira szerencsétlen szomszédja iránt ébredt benne részvét, mint inkább a leány iránt, akit magára hagyott. Senkisem tudta, vannak-e Watelet urnak rokonai s minden ok megerősíteni látszott azt a feltevést, hogy a gyermekekre semmi se maradt. Christophe, négyesével ugorva a lépcsőket, felsietett a harmadik emeleti lakásba, melynek ajtaja nyitva volt. Ott találta Corneille apátot a halott mellett s a leánykát, aki sirt s apját hivatgatva; a házmesterné ügyetlenül próbálta vigasztalni őt. Christophe karjába vette a gyermeket s gyengéd szavakat mondott neki. A kicsike kétségbeesetten kapaszkodott beléje; Christophe nem gondolhatott arra, hogy elhagyja; magával akarta vinni a lakásába; de a leányka vonakodott. Vele maradt hát. Odaült az ablak mellé s az esti szürkületben elringatta őt s szeliden babusgatta. A gyermek lassankint megnyugodott, majd zokogva elszenderült. Christophe lefektette az ágyra és félszegen megpróbálta levetkőztetni, kioldani cipőcskéin a fűzőket. Beállt a sötétség. A lakás ajtaja nyitva volt. Egy árny lépett be szoknyasuhogással. A nap utolsó, visszavert, fényevesztett sugárainál Christophe megismerte a gyászoló asszony lázas szemeit. A szoba küszöbén megállva, elfuló torokkal így szólt:

- Eljöttem... Ha akarná... Ha nekem akarná őt adni...

Christophe megfogta a kezét. Germain-né sirt. Aztán leült az ágy fejéhez. Kis vártatva így szólt:

- Engedje, hogy én virrasszak a kis lány mellett.

Christophe fölment a lakására Corneille apáttal. A pap zavarban volt, mentegetőzött, hogy eljött. Azt remélte, mondta alázatosan, hogy a halott ezért nem tehet neki szemrehányást: nem mint pap, hanem mint barát volt ott. Christophe, ki sokkal jobban meg volt hatva, semhogy beszélni tudott volna, kézsorítással vált el tőle.

Másnap reggel, mikor Christophe visszament a leánykához, Germain-né nyakán csüngve találta őt, avval a naiv bizalommal, mely rögtön kiszolgáltatja ezeket a kis lényeket azoknak, kik tetszeni tudnak nekik. Beleegyezett abba, hogy követni fogja új barátnőjét... Fájdalom, tulságosan elfelejtette nevelő apját. Új anyja iránt nem kisebb vonzalmat mutatott. Ez nem volt valami nagyon megnyugtató. Vajjon látta-e ezt Germain-né önző szeretetével?... Meglehet. De kell is evvel törődni. Szeretni kell. Ebben van a boldogság...

Néhány héttel a temetés után Germain-né falura vitte a gyermeket, messze Páristól. Christophe és Olivier ott voltak az elutazásnál. A fiatal asszony arca olyan enyhült és titkos örömet fejezett ki, amit nála soha nem tapasztaltak. Nem is ügyelt rájuk. De mikor indulni készült, mégis meglátta Christophe-ot, kezet szorított vele s ezt mondta neki:

- Ön megmentett engem.

- Mi baja van ennek a bolondnak? - kérdezte Christophe elcsodálkozva, mikor fölfelé mentek a lépcsőn, miután Germain-né eltávozott.

Néhány nap után a posta egy arcképet hozott neki, mely egy ismeretlen leánykát ábrázolt, aki zsámolyon ült, szépen, okosan keresztbe téve kis kacsóit s világos, mélabus szemekkel nézett rá. Ezek a szavak voltak alája írva: «Kis halottam köszönetet mond Önnek.»

*

Ilyenformán mindezen emberek közt új élet fuvalma kezdett keringeni. Oda fenn az ötödik emeleti padlásszobában széles és hatalmas emberiség tüzhelye égett, melynek sugarai lassacskán áthatották az egész házat.

De Christophe ezt nem vette észre. Nagyon is lassunak találta.

- Ah! - sóhajtozott nem egyszer, - ha testvériesülnének mindezek a más-más hitet valló, más-más osztályhoz tartozó derék emberek, kik nem akarják egymást ismerni! Hát nincs erre mód?

- Hadd el, barátom, - mondta Olivier, - kölcsönös türelmesség kellene és a rokonszenv ereje, melyek csak a belső örömtől születhetnek meg, az egészséges, normális, összhangzatos életből fakadó örömből, örömből, mely akkor támad, ha érezzük, hogy tevékenységünket hasznos munkára fordítjuk, hogy erő kifejtésünknek van eredménye, hogy valami nagynak a szolgálatába szegődtünk. Ehhez olyan ország kellene, mely jól érzi magát, olyan haza, mely a nagyság korszakát élné, vagy - (ami még jobb) - a nagysághoz vezető uton haladna. S kellene hozzá még - (a kettő együtt járna) - olyan hatalom, mely munkába tudja állítani a nemzet minden energiáját, olyan intelligens és erős hatalom, mely a pártok fölött áll. Igen ám, de a pártok fölött csak az a hatalom állhat, mely erejét önmagából meríti, nem pedig a sokaságból; csak az, mely a mindenektől elismert tekintélyt a tett szolgálatokkal vivja ki, nem pedig az, mely anarchikus többségekre próbál támaszkodni, mint ma, mikor a közepszerűeknek talpnyaló kutyája lesz. Ilyen hatalom lehet egy diadalmas hadvezér, a Közjó diktatúrája, az intelligencia szupremáciája... Mit tudom én? Ez nem tőlünk függ. Kell, hogy megszülessen az alkalom, s az emberek is, akik meg tudják ragadni; szerencse kell és lángész. Várjunk és reméljünk! Az erők itt vannak; a hit, a tudomány, a munka, a régi Franciaország, az új, a nagyobb Franciaország erői... Micsoda roham volna az, ha elhangzanék a szó, a varázsigé, mely nekilendítené ezeket az egyesített erőket! Ezt a szót persze se te nem mondhatod ki, sem én. Ki fogja

kimondani? A győzelem, a dicsőség?... Türelem! A fontos az, hogy mindaz, ami a fajban erős, magába szálljon, ne zuzza szét önmagát, ne csüggedjen el, mielőtt az óra üt. Szerencse és lángész csak azokhoz a népekhez jönnek, amelyek azt a sztoikus türelem, munka és hit pár száz esztendejével ki tudták érdemelni.

- Ki tudja? - mondta Christophe. - Gyakran korábban jönnek, mint az ember gondolná - éppen mikor legkevesbé várja. Ti tulsokat építetek számításaitokban a századokra. Készüljetek. Feszítsétek meg inaitokat. Kössétek fel a kardot. Jó lesz felgyürni az ingujjat... Kéznel legyen mindig a batyu, meg a bot... Mert nem tudjátok, hogy az Ur nem éppen ma éjjel megy-e el a kaputok előtt.

*

Ugyancsak közel járt, ezen az éjszakán. Árnyékának széle érintette a ház küszöbét.

Látszólag jelentéktelen események folytán a viszony hirtelen elmérgesedett Franciaország és Németország közt; s alig telt bele két-három nap, a szokott banálisan udvarias és jó szomszédi érintkezés helyett azon a kihívó hangon kezdtek beszélni, mely megelőzi a háborút. Ez csak azokat lephette meg, kik abban az illúzióban éltek, hogy az ész kormányozza a világot. De ezek számosan voltak Franciaországban; és ugyancsak sokan ámulatba estek, mikor látták, hogy máról holnapra elszabadult láncairól a rajnántuli sajtó heves franciagyűlölete, mely rendszerint majdnem egyhanguan szokott megnyilatkozni.

Egyik-másik ezen ujságok közül, melyek mindakét országban jogtalanul maguknak követelik a hazafiasság monopóliumát, melyek a nemzet nevében beszélnek és néha az Állam titkos bűnrészességével ráparancsolják az Államra azt a politikát, melyet követnie kell, gyalázkodó ultimátumokat küldözgetett Franciaországnak. Németország és Anglia között konfliktus támadt; és Németország még csak azt sem ismerte el, hogy Franciaországnak joga volna ebben állást nem foglalni; szemtelen ujságai felszólították, hogy nyilatkozzék Németország mellett, s megfenyegették, hogy ha ezt nem tenné, vele fogják megfizettetni a háboru első költségeit; a szövetséget megfélemlítéssel akarták tőle kicsikarni s előre úgy bántak vele, mint megvert és megbékélt vazallussal - hogy egész világosan beszéljünk, mint Ausztriával. Fel lehetett ismerni ebben a győzelemtől részeg német imperializmusnak az örülettel határos dölyfét s államférfiait, kik teljesen képtelenek más fajokat megérteni, mert valamennyire azt a közös mértéket alkalmazzák, mely náluk törvényt szab: a mindenek fölött álló okot, az erőt. Mi sem természetesebb, mint hogy ennek a durva felszólításnak a hatása erre a sok százados dicsőségben s egész Európára kiterjedő szupremáciában gazdag, régi népre épp' az ellenkezője volt annak, amit Németország várt tőle. Bóbiskoló gögje felágaskodott; Franciaország minden porcikájában reszketett; és haragjukban kiabálni kezdtek még a legközőnyösebbek is.

A német nemzet zöme teljesen távol állt ezektől a kihívásoktól, melyek őt magát is sértették: a derék emberek egy országban sem kívánnak mást, mint békességben élni; és Németországban a derék emberek különösen békeszerető, jólelkűek, szerettek mindenkivel jóba lenni s inkább hajlamosak arra, hogy másokat csodáljanak és utánozzanak, mint arra, hogy harcoljanak ellenük. De a derék emberektől senki sem szokta kérdezni, mi a véleményük, ahhoz pedig nincs elég bátorságuk, hogy kiálljanak vele. Azok, akik férfiasan nem szoktak hozzá a közéleti működéshez, végzetesen arra vannak ítélve, hogy a játékszereivé legyenek. Ők lesznek az a nagyszerű és bárgyu viszhang, mely visszaveri a marakodó sajtó lármáját s a vezérek uszító beszédeit, és ezekből ők csinálják a Marseillaise-t s a Wacht am Rhein-t.

Borzasztó hatással sujtott ez le Christophe-ra és Olivier-re. Annyira megszokták egymást szeretni, hogy már nem is voltak képesek megérteni, miért nem teszik ugyanezt az országaik is. Egyikük sem látta világosan ennek a soha nem szünő, hirtelen felébredt ellenséges indulatnak okait s különösen Christophe nem, kinek semmi oka nem volt haragudni arra a népre,

melyet népe legyőzött. Jóllehet őt is sértette néhány honfitársának türehetetlen gőgje s bizonyos mértékig osztozott a franciák méltatlankodásában ezen a Brunzwick-szerű felszólításon, nem tudta megérteni, miért is huzódozik utóvégre Franciaország attól, hogy Németország szövetségese legyen. Neki úgy tetszett, hogy a két országnak oly sok s mély oka van az egyesülésre, oly sok közös gondolatuk van, oly nagy s együtt elvégzendő feladataik vannak, hogy bosszankodnia kellett, mikor azt látta, hogy konokul ragaszkodnak meddő haragjukhoz. Ő is, mint minden német, azt tartotta, hogy ebben a félreértésben Franciaország bűnös: mert, ha hajlandó volt is elismerni, hogy Franciaországra nézve kinos egy vereség emlékével élni, azért nem láthatott ebben mást, mint a hiúság kérdését, melynek meg kell szűnnie a civilizáció s magának Franciaországnak magasabb érdekei előtt. Soha nem vett annyi fáradságot, hogy elmélkedett volna Elzász-Lotharingia problémájáról. Az iskolában megtanulta úgy tekinteni ennek az országnak annexióját, mint az igazságszolgáltatás tényét, mely százados iga után visszaadta ezt a német földet a német hazának. S ezért aztán a felhőből pottyant le, mikor kiderült, hogy barátja bűnnek tekinti. Ezekről a dolgokról még nem beszélgetett vele, annyira meg volt győződve arról, hogy egy véleményen vannak; s most meg kellett érnie, hogy Olivier, kinek jóhiszeműségét és szellemi szabadságát ismerte, azt mondja neki, szenvedély nélkül, harag nélkül, mély szomorúsággal, hogy egy nagy nép lemondhat ugyan arról, hogy egy ily bűnért bosszút álljon, de nem ismerheti a lemondást, alá nem írhatja anélkül, hogy meg ne gyalázná magát.

Nagyon nehezen tudták egymást megérteni. Azok a történeti okok, melyek alapján, Olivier szerint, Franciaország joggal követelheti vissza Elzászt, mint latin földet, semmi benyomást nem tettek Christophe-ra; ugyanily erős okokkal lehetett ennek az ellenkezőjét is bizonyítani: a történelem bőven szolgáltatja a politikának mindazokat az érveket, melyekre szüksége van, azon ügy érdekében, amely éppen tetszik neki. Christophe-ot sokkal jobban meghatotta a problémának most már nemcsak francia, hanem emberi oldala. Nem az a kérdés, hogy az elzásziak németek-e, vagy nem. Csak az számít, hogy nem akartak németek lenni. Kinek van joga azt mondani: «Ez a nép az enyém: mert testvérem?» Ha testvére megtagadja, - lehessen bár ezerszer rábizonyítani, hogy igazságtalanul cselekszik - mégis minden hiba annak a rovásán van, aki nem tudta magát megszerettetni s akinek semmi joga sincs igényt tartani arra, hogy ezt a testvért a maga sorsához kösse. Negyven évi erőszakoskodás, brutális, vagy leplezett sanyargatás és még azt is hozzá lehet tenni: a pontos és okos német közigazgatás valódi szolgálatai után, az elzásziak ragaszkodtak ahhoz, hogy nem akartak németek lenni; és még ha kimerült akarataik végtére engedett volna is, semmi sem törölhette el nemzedékek szenvedéseit, melyeket a kényszer számkivetésbe hajtott szülőföldjükről, vagy, ami még fájdalmasabb, nem költözhetvén el onnan, arra szorított, hogy eltűrjék a nekik gyűlöletes ígát, országuk elrablását s népük szolgaságba való süllyesztését.

Christophe naivul bevallotta, hogy a kérdésnek erre az oldalára eddig nem fordított figyelmet; és most bizony zavarba ejtette. A becsületes németek jóhiszeműséggel vitatkoznak, aminek sokszor hijján van a latinok szenvedélyes önérzete, ha még oly őszinték is. Christophe úgy vélekedett, hogy nem hozhatja fel példakul és igazolásul az ehhez hasonló bűnöket, melyeket a történelem minden korszakában más nemzet is elkövetett. Sokkal több volt benne a gőg, semhogy ilyen lealacsonyító mentségeket keresett volna; tudta, hogy minél magasabbra jutott az emberiség, annál gyűlöletesebbek ezek a bűnök, mert világosabban látjuk őket. De azt is tudta, hogy ha Franciaország lenne a győztes, nem tanusítana több mérsékletet a győzelemben, mint Németország s a bűnök láncolatához új gyűrűszem kapcsolódnék. Így örökössé válna a tragikus konfliktus, mely a megsemmisülés veszedelmével fenyegeti az európai civilizációt.

Bármily aggasztó volt is a kérdés Christophe-ra nézve, Oliviert még inkább aggasztotta, mert azon kívül, hogy fájdalmas testvérharcra készült két nemzet, melyek valósággal arra voltak

teremtve, hogy társuljanak, magában Franciaországban is a nemzet egyik fele harcra készült szállni a másik fél ellen. Évek óta szaporodtak a hivei a pacifista és antimilitarista tanoknak, melyeket egyaránt terjesztettek a nemzet legnemesebb és legaljasabb elemei. Az Állam, avval az erőtlen dilettantizmussal, mellyel a politikusok közvetlen érdekét nem érintő dolgokat szokta kezelni, sokáig tétlenül nézte ezt; nem gondolta meg, hogy kevesebb veszéllyel járt volna, ha nyíltan sikra száll a legveszedelmesebb tan mellett, mintha engedi, hogy beszivárogon a nemzet ereibe s ott elpusztítsa a háborút, mialatt előkészíti. Ez a tan azoknak a szabad szellemeknek szólt, kik egy testvéries Európa alapításáról álmodoztak, mely arra egyesíténé erőit, hogy igazságosabb és emberiesebb világot teremtsen. És szólt a csöcselék gyáva önzésének is, mely nem akarta a bőrét vásárra vinni, senkiért és semmiért. Christophe egy-két ízben jelen volt a lakásán olyan beszélgetéseknél, melyek valósággal megdöbbenetették. A jó Mooch, aki telistele volt tömve az emberieség illúzióival, nem egyszer mondta, ragyogó szemekkel, szép szeliden, hogy a háborút meg kell akadályozni s erre a legjobb eszköz lázadásra izgatni a katonákat s ha kell, arra, hogy vezéreikre lőjjenek; nagyban erősködött, hogy ez sikerre vezet. Elie Elsberger, a mérnök, azt felelte neki hideg szenvedéllyel, hogy, ha a háború kitörne, ő és barátai nem mennének a határt védeni, mielőtt le nem számoltak a belső ellenségekkel. André Elsberger persze Mooch pártjára állt. Egy napon Christophe akkor toppant be, mikor éppen rettenetes jelenet játszódott le a két testvér közt. Avval fenyegetőzött egyik is, másik is, hogy a testvérét le fogja lövetni. Bár a tréfálkozó hang elcsusztatta ezeket a gyilkos szavakat, ki lehetett belőlük érezni, hogy mindketten komolyan gondolják, amit mondanak s el vannak szánva, hogy meg is cselekszik. Christophe csodálkozva nézte ezt a képtelen nemzetet, mely mindig kész eszméjéért öngyilkosságba rohanni... Örültek. Logikus örültek. Ezek az igaziak. Mindegyik csak a maga eszméjét látja s el akar menni a végletekig, anélkül, hogy csak egy lépést is tágitana. És ennek nincs semmi haszna: mert egyik a másikat semmisi meg. A humanitaristák háborút viselnek a hazafiak ellen. A hazafiak háborút viselnek a humanitaristák ellen. S ezalatt bejön az ellenség s legázolja a hazát s egyben az emberiséget is.

- De hát végre is, - mondta Christophe André Elsbergernek, - azt szeretném tudni, megegyeztek-e önök a többi népek proletárjaival?

- Valakinek el kell kezdeni. Ez a valaki mi kell, hogy legyünk. Mindig mi voltunk az elsők. Nekünk kell a jelet megadnunk!

- És ha a többiek nem állnak be a sorba?

- Be fognak állni.

- Csináltak-e szerződéseket, megállapítottak-e egy tervet előre?

- Mirevalók a szerződések? A mi erőnk hatalmasabb, mint az egész diplomácia.

- Ez nem ideológiai, hanem stratégiai kérdés. Ha meg akarják ölni a háborút, vegyék át a háborútól a módszereit. Dolgozzák ki a hadműveletek tervét mind a két országban. Egyezzenek meg, hogy ekkor meg ekkor, úgy Franciaországban, mint Németországban, a szövetséges csapatok ezt vagy azt a hadműveletet fogják végrehajtani. De ha a véletlenre bizzák magukat, hogyan akarják, hogy ebből valami jó származzon? Egyik oldalon a véletlen, a másikon rengeteg szervezett haderő, - az eredmény biztos: le fogják Önöket gázolni.

André Elsberger nem hallgatta e beszédet. A vállát vonogatta s beírte bizonytalan fenyegetésekkel: elég - mondta - egy marék homok a kellő helyen, a kerekek fogazatában, hogy az egész gép összetörjön.

De más a kényelmes, elméleti vitatkozás és más a gondolatok gyakorlati kivitele, különösen mikor haladék nélkül kell cselekedni... Lélekbe markoló óra, mikor a nagy hullámok zajlanak

az emberi szívek mélyén! Az ember azt hitte, hogy szabad ura gondolatának! S ime, azt kell éreznie, hogy elsodortatik akarata ellenére. Egy sötét akarat akar az ő akarata ellen. S mikor megérti, hogy mi létezik valósággal: nem ő, hanem az az ismeretlen Erő, melynek törvényei kormányozzák az egész emberi Óceánt...

A legszilárdabb elméknek, azoknak, akik a legbiztosabbak voltak hitükben, látniuk kellett, mint foszlik széjjel ez a hit a valóság fuvallatára, ingadoztak, remegtek, nem merték magukat elhatározni s gyakran, legnagyobb meglepetésükre, másképpen döntöttek, mint ahogy előre föltették magukban. Egyesek, akik a legtüzesebb harcot vívták a háboru ellen, érezték, mint ébred fel bennük, váratlan hevesseggel, a hazának hatalmas erejü, gögös, szenvedélyes szeretete. Christophe találkozott szocialistákkal, még forradalmár szindikalista szervezett munkásokkal is, kik ide-oda hányódtak ez ellenséges szenvedélyek és kötelességek közt. A konfliktus első óráiban, mikor még nem gondolt arra, hogy komoly a dolog, német ügyetlenséggel azt mondta André Elsberger-nek, hogy itt a pillanat, mikor átviheti a gyakorlatba elméleteit, ha nem akarja, hogy Németország elfoglalja Franciaországot. A másik fölpattant s haraggal ezt felelte:

- No csak próbáljátok meg! Cudar népség, csak jár a pofátok, ahelyett, hogy szájkosarat adnátok a császároktokra s leráznátok az igát, pedig megcsináltátok a szentséges szocialista Pártokat négyszázezer tagjával s három millió választójával!... Majd eligazítjuk ezt mi, erre mifelénk!

Amig így huzódott a várakozás, láz lappangott mindenkiben. André kinok marcangolták. Tudni, hogy egy hit igaz és hogy nem védhetjük. És azután érezni, mint férkőzik hozzájuk ez az erkölcsi járvány, mely elterjeszti a népekben a kollektív gondolatok hatalmas örületét, a háboru fuvalmát. Megrázta mindazokat, akik Christophe környezetében éltek s magát Christophe-ot is. Már nem beszéltek egymással. Igyekeztek egymástól lehetőleg távol maradni.

De lehetetlen volt sokáig elviselni a bizonytalanságnak ezt az állapotát. Az akció szele, akarva nem akarva, vagy az egyik, vagy a másik pártba dobta a határozatlanokat. És egy napon, mikor mindenki azt hitte, hogy az ultimátum a küszöbön van, mikor mind a két országban az akció minden rugója megfeszült, készen a gyilkolásra, Christophe észrevette, hogy mindenki választott már, úgy a házon kívül, mint benn a házban. Az összes ellenséges pártok, ösztönösen, odasorakoztak azon gyűlött, vagy megvetett hatalom köré, mely Franciaországot képviselte. S nemcsak a derék emberek. Az esztéták, a züllött művészet mesterei sikamlós novelláikba hazafias hitvallásokat csusztattak be. A zsidók arról beszéltek, hogy megvédik őseik szent földjét. Hamilton, ha a haza szót csak kiejtették előtte, már könnyezni kezdett. És mind őszinték voltak, mind megkapták a ragályt: André Elsberger és barátai, a szervezett munkások éppen úgy, mint a többiek, még jobban, mint a többiek: a dolgok szükségességétől legázolva, olyan állaspontra kényszerülve, melyet gyűlöltek, komoran dühöngve, pesszimista elkeseredéssel szánták el magukat s ez az akció eszeveszett eszközeivé tette őket. Aubert, a munkás, ki könyvből tanult humanitarismusa és ösztönszerű sovinizmusa közt vergődött, kis hijja, hogy meg nem bolondult. Több álmatlan éjszaka után talált egy formulát, mely mindent rendbe hozott: s ez úgy hangzott, hogy Franciaország és az emberiség szinonimák. Ezóta nem beszélgetett Christophe-al. A ház többi lakói is, majdnem mind, bezárták előtte ajtajukat. Még a kitűnő Arnaud-ék sem hitták meg többé. A zenélést nem hagyták abba, most is művészettel vették körül magukat; igyekeztek elfelejteni a közös nyugtalanságot. De mindig rá gondoltak. Mikor külön-külön találkoztak Christophe-al, mindegyik gyengéden kezét szorított vele, de lopva, sebtiben. És ugyanazon a napon, ha Christophe újra együtt látta őket, zavartan köszöntek neki s tovább mentek, anélkül, hogy megálltak volna. Viszont, olyan emberek, kik évek óta nem érintkeztek, hirtelen közeledtek egymáshoz. Egy este Olivier intett Christophe-nak,

hogy jöjjön az ablakhoz és szó nélkül lemutatott a kertbe, hol a két Elsberger beszélgetett Chabran őrnaggyal.

Christophe-nak esze ágában sem volt meglepődni azon a forradalmon, melyen az elmék átestek. Eléggé el volt foglalva a maga elméjével. Olyan felfordulás keletkezett benne, amelyen nem tudott urrá lenni. Olivier, kinek több oka lett volna, hogy izgatott legyen, nyugodtabb volt, mint ő. Mindazok közül, akikkel Christophe érintkezett, ő volt az egyetlen, aki a fertőzéstől mentesnek látszott. Bár szorongatta a szívét a közeli háboru várása és a félelem a belső rázkódtatásoktól, amelyek bekövetkezését, mindennek ellenére, előre látta, tisztában volt a két ellenséges hit nagyságával is, melyek készültek előbb vagy utóbb egymással harcot vivni; azt is tudta, hogy Franciaországnak az a szerep jutott, hogy az emberi haladás kísérleti terepe legyen és hogy minden új eszme csak úgy virágozik ki, ha francia vér öntözte meg. Ő maga vonakodott e kavargásban állást foglalni. A civilizációnak ebben a véres hadakozásában Antigone jelszavát szerette volna föleleveníteni: «Én a szeretetre születtem, nem pedig a gyűlöletre». A szeretetre és a megértésre, mely a szeretetnek egy másik formája. Gyengédsége Christophe iránt elég lett volna, hogy megvilágítsa neki kötelességét. Ebben az órában, mikor lények milliói arra készültek, hogy gyűlöljék egymást, ő úgy érezte, hogy két olyan léleknek, mint az övé és Christophe-é, abban kell lelnie kötelességét és boldogságát is, hogy szeressék egymást és érintetlenül őrizzék meg érzelmüket a viharban. Goethé-re emlékezett, aki vonakodott csatlakozni a felszabadító gyűlölet mozgalmához, mely 1813-ban Németországot harcba sodorta Franciaország ellen.

Christophe érezte mindezt; és mégis, nem volt nyugodt. Ő, aki jóformán megszökött Németországból, ki nem térhetett vissza, ő, aki a XVIII-ik század azon nagy németjeinek európai gondolatával táplálkozott, kiket öreg barátja, Schulz kedvelt, aki gyűlölte az új, militarista és kalmárszellemű Németországot, csak figyelte, mint támad benne a szenvedélyek forgószele; s nem tudta, merre fogja őt sodorni. Nem mondta ezt Olivier-nek, de napjait aggodalomban töltötte, lesve a híreket. Titokban összeszedte a holmiját s kezdett csomagolni. Nem okoskodott. Ami vezette, az erősebb volt, mint az akarata. Olivier nyugtalanul figyelte, megsejtette a harcot, mely barátja lelkében dult; s nem merte kikérdezni. Szükségét érezte annak, hogy még közelebb huzódjanak egymáshoz, mint tenni szokták, jobban szerették egymást, mint valaha; de féltek beszélni egymással; remegtek, hogy olyan eltérést találhatnának gondolkodásuk közt, mely újból szétválasztotta volna őket, mint ahogy egyszer megtörtént velük, félreértésből. Szemeiket gyakran a nyugtalan gyengédség kifejezésével vetették egymásra, mintha a következő napon mindörökre el kellene válniok. S elgyötörve hallgattak.

Eközben, az udvar tulsó oldalán épülő ház tetején, ezekben a szomorú napokban, zuhogó esőben, a munkások az utolsó kalapácsütéseket végezték; és Christophe barátja, a szaporanyelvű zsidó, messziről, nevetve ezt kiáltotta át neki:

- A házam mégis csak elkészült!

*

A vihar, szerencsére, éppen olyan gyorsan elmúlt, mint ahogyan jött. Kancelláriai félhivatalos közlemények tudatták, mint a barométer, a szép idő visszatérését. A sajtó marakodó kutyái visszahúzódtak a kutyaólbá. A lelkek feszültsége néhány óra alatt engedett. Egy nyári estén történt. Christophe, lélekszakadva, hozta a jó ujságot Olivier-nek. Egész boldogan lélezett. Olivier mosolyogva nézte őt, kissé szomorúan. S nem merte hozzá intézni a kérdést, mely a szívét nyomta. Így szólt:

- Nos hát, láttad egy táborban mindazokat az embereket, akik nem tudták egymást megérteni?

- Láttam őket, - mondta Christophe jókedvűen. - Komédiások vagytok. Egymás ellen kiabáltak valamennyien. És alapjában véve valamennyien egyetértetek.

- Azt lehetne hinni, - mondta Olivier, - hogy ez boldoggá tesz.

- Miért ne? Mert az én káromra történik ez az egyesülés?... Eh mit! Én elég erős vagyok... Meg azután jó érezni a zuhatagot, mely visz-sodor bennünket, ezeket a szívünkben fölébredt démonokat...

- Engem megrémitenek, - mondta Olivier. - Jobb szeretem az örök magányt, mint ezen az áron népem egyesülését.

Elhallgattak; és sem az egyik, sem a másik nem merte szóbahozni azt a tárgyat, amely nyugtalanította őket. Végre Olivier erőt vett magán s elfuló torokkal így szólt:

- Mondd meg nekem őszintén, Christophe, te készültél elutazni?

- Igen, - felelte Christophe.

Olivier biztosra vette ezt a feleletet. És mégis a szívébe nyilallott. Így szólt:

- Hogyan, Christophe, te képes lettél volna...?

Christophe végighuzta a kezét a homlokán s így szólt:

- Ne beszéljünk többé erről, nem akarok többé erre gondolni.

Olivier fájdalmasan ismételte:

- Te harcoltál volna mi ellenünk?

- Nem tudom, ezt nem kérdeztem magamtól.

- De szívedben állást foglaltál?

- Igen, - mondta Christophe.

- Ellenem?

- Sohasem ellened! Te az enyém vagy. Ahol vagyok, te velem vagy.

- De az én hazám ellen?

- Az én hazámért.

- Szörnyű dolog ez, - mondta Olivier. - Én úgy szeretem a hazámat, mint te a tiedet. Szeretem az én kedves Franciaországomat; de megölhetem-e lelkemet ő érte? Elárulhatom-e ő érte lelkiismeretemet? Ez annyi volna, mint őt magát elárulni. Hogyan is tudnék gyűlölni gyűlölet nélkül, vagy játszani hazugság nélkül a gyűlölet komédiáját? A modern Állam egy gyűlöletes bünt követett el - egy bünt, mely el fogja őt gázolni - azon a napon, mikor érc törvényéhez oda akarta kötni a szellemek szabad Egyházát, melynek lényege a megértés és a szeretet. Ám legyen Caesar Caesar, de ne akarjon Isten lenni! Ám vegye el fiainak pénzét, életét; lelkeink fölött nincs joga: azokat nem fogja vérbe mártani. Azért jöttünk e világra, hogy terjesszük a világosságot és nem azért, hogy kioltjuk. Mindenki végezze a maga kötelességét! Ha Caesar akarja a háborút, tartson e célra hadseregeket, olyan hadseregeket, mint amelyeknek hajdanában a háboru a mestersége volt! Nem vagyok olyan ostoba, hogy arra vesztegessen az időmet, hogy hiába nyöszörögjek az erőszak ellen. De én nem vagyok az erőszak hadseregéből való. Én a szellem hadseregéből való vagyok; benne Franciaországot képviselem ezer meg ezer testvéremmel együtt. Ám hódítsa meg Caesar a világot, ha akarja! Mi az igazságot hódítjuk meg.

- A hódításhoz, - mondta Christophe - győzni kell, élni kell. Az igazság nem kemény dogma, melyet az agyvelő kiválaszt, mint ahogyan egy barlang falai kiválasztják a cseppköveket. Az igazság - az élet. Nem a fejedben kell azt keresned, hanem embertársaid szívében. Egyesülj velük. Gondolj akármit, amit csak akarsz, de végy mindennap egy emberiség-fürdőt.

Embertársaink életét kell élnünk, alá kell magunkat vetnünk sorsunknak és szeretnünk kell a sorsunkat.

- Sorsunk azok lenni, amik vagyunk. Nem tőlünk függ bizonyos dolgokat gondolni és nem gondolni, még ha veszedelmesek is. A civilizációnak mi olyan fokához érkeztünk el, hogy vissza már nem fordulhatunk.

- Igen, ti elértetek a civilizáció fensikjének legvégső széléhez, arra a kritikus pontra, ahova egy nép se juthat el anélkül, hogy el ne fogná az az ellenállhatatlan kívánság, hogy ledobja magát. Vallás és ösztön elgyengültek nálatok. Ti már merő intelligencia vagytok, érvőrlő masina. Vigyázzatok, mert kitörhetitek a nyakatokat. A halál utban van már.

- Eljön az minden népért: századok dolga ez.

- Talán fitymálni akarod a századokat? Az egész élet napok és órák dolga. Csak az olyan pokol fenekére való absztrakció-gyártók, mint amilyenek ti vagytok, állítják magukat bele az abszolútumba, ahelyett, hogy magukhoz ölelnék a tűnő pillanatot.

- Hiába, ez így van. A láng elégeti a fáklyákat. Nem lehet a miénk a jelen is, meg a múlt is, szegény Christophe-om.

- Kell, hogy legyen.

- Nagy dolog az, hogy nagyok voltunk.

- Ez nagy dolog, feltéve, hogy legyen, aki megbecsülje, emberek, akik élnek és nagyok.

- Mégis, ha azt kérdenék tőled, mi szeretnél lenni, a görög nép-e, mely meghalt, vagy egyike annak a sok népnek, melyek tengődnek, nem az előbbi választanád?

- Én jobb szeretek élő Christophe lenni.

Olivier abbahagyta a vitatkozást. Nem mintha kifogyott volna abból, hogy mit feleljen. De ez egyáltalán nem érdekelte. Ebben az egész vitában csak Christophe-ra gondolt. S így szólt, sóhajtva:

- Te kevésbé szeretsz engem, mint én téged.

Christophe gyengéden megfogta a kezét:

- Kedves Olivier, - mondta, - jobban szeretlek, mint az életemet. De bocsáss meg, nem szeretlek jobban, mint az életet, mint fajaink napját. Borzadok az éjszakától, melybe a ti áthaladástok csalogat. Minden szavatok, mellyel a lemondást hirdetitek, ugyanazt a buddhista Nirvanát takarja. Csak az akció élő, még akkor is, ha öl. Ezen a világon csak kettő közt választhatunk: a fölemésztő láng és az éjszaka közt. Bármilyen mélabus bája van is azoknak az álmoknak, melyek megelőzik az alkonyatot, én nem kérek ebből a békéből, mely előfutárja a halálnak. A végtelen térségek csendje iszonyattal tölt el. Dobjatok uj meg uj nyaláb fát a tüzre! Még! Még! És ha kell, dobjatok bele engem is. Nem akarom, hogy a tűz kialudjék. Ha kialszik, végünk van, vége van mindannak, ami van.

- Ismerem a hangodat, - mondta Olivier, - a múlt badarságának mélyéből jön.

Leemelt a polcra egy könyvet, hindu költők versgyűjteményét, s felolvasta Krichna istennek fenséges felszólítását:

«Kelj föl és harcolj elszánt szívvel. Nem törődve a gyönyörrel és a fájdalommal, a nyeregséggel és a veszteséggel, a győzelemmel és a vereséggel, harcolj minden erődből...

Christophe kitepte a könyvet a kezéből és ezt olvasta:

- ...Nincs semmim a világon, ami kényszeríthetne arra, hogy cselekedjem: nincs semmi, ami az enyém lenne; és mégsem szököm meg az akció elől. Ha nem cselekedném, szünet és pihenés nélkül, példát adva az embereknek, melyet követniök kell, minden ember elveszne. Ha csak egy pillanatra is fölthagynék a cselekvéssel, a világot bele dönteném a káoszba s az élet gyilkosa lennék.»

- Az élet, - ismételte Olivier, - mi az élet?

- Tragédia, - szölt Christophe. - Hurrá!

*

A zajlás elsimult. Mindannyian siettek felejtetni, titkos félelemmel. Ugy látszott, mintha senki sem emlékeznék már arra, ami történt. Hogy mégis gondoltak még rá, mutatta az az öröm, amellyel újra hozzáfogtak az élethez, a jó, mindennapi élethez, melynek egész értékét csak akkor tudjuk megbecsülni, mikor veszély fenyegeti. Mint minden veszély után, megduplázták a falatokat.

Christophe tizszeres lendülettel vetette magát az alkotásnak, amibe Oliviert is magával sodorta. Együtt fogtak bele egy rabelais-i hősköltemény komponálásába, visszahatásul a komor gondolatok ellen. Alapszinezetét az a széles materializmus adta, mely az erkölcsi szorongás korszakait követi. A legendás hősök - Gargantua, Jean testvér, Panurge - mellé Olivier beállított egy Christophe-tól sugalt új személyiséget, Jaques Patience-t, egy naiv, ravasz, agyafurt, minden hájjal megkent, tedd-ide, tedd-oda, nembánom parasztot, kit mások kényük-kedvükre ráncigáltak, ütöttek-verték, kifosztottak s aki hagyta magát, - feleségét elszerették, földjeit feldúlták, ő csak hagyta, - s nem fáradt bele, hogy újra rendbe hozza a házát s megművelje a földjét, - erőszakkal elvitték a háboruba, rábízták a társzekereket, verést kapott mások helyett is - és hagyta magát, - csak várt-várt, mulatott urai hőstettein s az ütlegeken, amiket tőlük kapott s avval biztatta magát, hogy «egyszer csak ők is felfordulnak» s már látta is előre az utolsó bukfencet, leste sunyi szemmel s előre nevetett nagy, hallgatag szájával. S csakugyan, egy szép napon Gargantua és Jean testvér keresztes hadjáraton vízbe fultak. Patience a maga naiv módján sajnálta őket, vidáman megvigasztalódott, kimentette Panurge-t, aki fuldokolt már és ezt mondta: «Jól tudom, hogy sokszor meg fogsz még nyomorgatni, hiába esküdzöl, engem be nem csapsz; de hiányzol nekem: te rajtad szoktam nevetni s ez jót tesz az egészségemnek.»

Erre a költeményre Christophe nagy szimfonikus képeket komponált, magánszólamokkal és karokkal, hőri-komikus csatákkal, zabolátlan dáriidókkal, bohózatos énekekkel, madrigálok-kal Janneqin modorában, tele irdatlan és gyermekes örömmel, egy vihart a tengeren, a zengő sziget harangjaival és a végén egy pásztori szimfóniát, tele a rétek levegőjével, a fuvalák és oboák derüsen nyugalmas vidámságával és a tiszta lelkü régi Franciaország népies dalaival. A véznácska, sápadtarcu Olivier egészség-fürdőt vett Christophe egészségében. Padlásszobájukat keresztül-kasul járták a levegő forgószelei. Páratlan mámor! Teremteni a magunk s a barátunk szívével! Két szerelmes ölelkezése nem édesebb és forróbb, mint két baráti léleknek ez a párosodása. Végül már annyira összeolvadtak, hogy megesett velük, hogy egyszerre ugyanazok a gondolat-villámok villantak fel bennük. Vagy pedig Christophe megírta egy jelenetnek a zenéjét s hozzá azután Olivier megtalálta a szavakat. Viharos sodrában magával ragadta Olivier-t. Szelleme szeretkezett Olivier szellemével és megtermékenyítette.

A teremtés boldogságával egyidőben részük lett a győzelem örömeiben is. Hecht végre elszánta magát, hogy kiadja David-ot; és a partitúra, melyet ügyesen dobott a piacra, élénk figyelmet keltett a külföldön. Egy német karnagy, Hecht barátja, ki Angliában telepedett le s híres Wagner-dirigens volt, lelkesedett a műért; több hangversenyen bemutatta, jelentékeny sikerrel s ez a siker, valamint a karnagy lelkesedése, átverődtek Németországba, ahol Davidot

szintén előadták. A karnagy érintkezésbe lépett Christophe-al; más műveket is kért tőle, felajánlotta neki szolgálatait, dühös propagandát csinált neki. Ujra fölfedezték Németországban Iphigeniáját, melyet egykor kifütyültek. Kikiáltották lángésznek. Christophe életének némely körülményei, regényes színezetükkel, nem kis mértékben járultak hozzá, hogy felcsigázzák a várakozást. A Frankfurter Zeitung adta ki az első harsogó cikket, melyet mások követtek. Ekkor Franciaországban néhányan rájöttek, hogy náluk egy nagy zenész él. Az egyik párisi hangverseny-igazgató elkérte Christophe-tól rabelais-i hőskölteményét, mikor még készen se volt; és Goujart, előre megérezve, hogy a hírnév itt nem soká fog magára várakozni, elkezdte titokzatos szavakban emlegetni egyik barátját, aki lángész s akit ő fedezett föl. Egy cikkben fölmagasztalta a csodálatos David-ot, - nem is emlékezve már arra, hogy a múlt évben, egy cikkben, két gyalázkodó sort szentelt neki. S körülötte mások is épp' oly kevésbé emlékeztek rá s eszükbe se jutott, hogy ezen a fordulaton csodálkozzanak. Hányan csepülték le Párisban Wagnert és Franckot, akik ma dicsőítik őket s ezt arra használják fel, hogy eltapossanak új művészeket, akiket meg majd holnap fognak dicsőíteni.

Christophe nem számított erre a sikerre. Tudta, hogy egy napon győzni fog, de nem gondolta, hogy ez a nap ily közel van; bizalmatlanul fogadta e sikert, mely tulgyorsan szegődött hozzá. A vállát vonogatta s azt mondta, hagyjanak neki békét. Azt megértette volna, ha David-ját egy évvel ezelőtt tapsolják meg, amikor megírta; de most már messze volt tőle, néhány lépcsőfokkal már magasabbra hágott. Az embereknek, kik régi művéről beszéltek neki, legszívesebben ezt mondta volna:

- Hagyjatok nekem békét avval a szeméttel. Undorodom tőle. És undorodtok ti is.

És elmélyedt új munkájába, egy kicsit boszankodva, hogy megzavarták benne. Ám azért titkos elégtételt érzett. A dicsőség első cseppjei nagyon édesek. Jó győzni, egészséges dolog győzni. Ez az ablak, mely megnyílik s ezek a tavasz első fuvalmai, melyek behatolnak a házba. Christophe hiába nézte le régi műveit s különösen Iphigeniá-ját: azért mégis revanche volt neki, mikor látta, hogy ezt a nyomorult szerzeményt, mely miatt hajdan annyi nyilvános megalázást kellett elszenvednie, most magasztalják a német kritikusok, elkérlik tőle a színházak, amiről egy Drezdából jött levél értesítette, melyben azt írták neki, hogy szerencsének tartanák, ha a darabot bemutathatnák a jövő színházi évadban.

*

Ugyanazon a napon, mikor Christophe ezt a hírt kapta, mely a nyomor több esztendeje után végre föllebbentette előtte távolban a nyugodtabb szemhatárokat s megcsillogtatta a győzelmet, egy másik levelet is kapott Németországból.

Délután volt. Éppen mosakodott s közben vigan átbeszélgetett a másik szobába, Olivier-hez, mikor a házmesterné az ajtó alatt becsusztatott egy boritékot. Az anyja írása... Éppen készült neki írni; örült, hogy tudathatja vele sikerét, ami annyira meg fogja majd örvendeztetni. Felbontotta a levelet. Csak néhány sor állt benne. Milyen reszkető volt az írás!

«Kedves fiam, nem nagyon jól érzem magam. Ha lehetséges volna, nagyon szeretnék még egyszer látni. Csókollak. Mama»

Christophe feljajdult. Olivier, ki a szomszéd szobában dolgozott, ijedten besietett. Christophe, aki képtelen volt szólni, rámutatott a levélre, mely az asztalon volt és csak nyögött, sóhajtott, nem is hallgatva arra, amit Olivier mondott, aki egy szempillantással átolvasta a levelet s próbálta megnyugtatni. Odarohant az ágyhoz, melyre letette volt a kabátját, sietve felöltözött s föl sem véve gallérját - (oly erősen reszkettek az ujjai) - kiment. Olivier utolérte a lépcsőn: mit akar csinálni? Elutazni az első vonattal? Egy sem indul este előtt. Jobb otthon várni, mint a pályaudvaron. S van-e elég pénze? Átkutatták zsebeiket s összetéve amennyi pénzük volt, csak nem találtak többet, mint harminc frankot. Éppen szeptember volt s ilyenkor

Hecht, Arnaud-ék, barátaik mind Párison kívül tartózkodtak. Nem volt kihez fordulniok. Christophe, aki magánkívül volt, arról beszélt, hogy az út egy részét gyalog fogja megtenni. Olivier arra kérte, hogy várjon még egy órát s megígérte, hogy előteremti a szükséges összeget. Christophe engedte, hogy tegye azt, amit jónak lát; ő maga képtelen volt gondolkodni. Olivier elsietett a zálogházba: ez volt az első eset, hogy ide betette a lábát; a maga személyéért szívesebben elszenvetne volna az inséget, semhogy elzálogosítsa egyikét azoknak a tárgyaknak, melyek mind valami kedves emléket juttattak eszébe; de Christophe-ról volt szó s nem volt veszteni való ideje. Zálogba tette zsebóráját, amelyre jóval kisebb összeget adtak kölcsön, mint amekkorára számított. Vissza kellett mennie a lakására, hogy elhozzon onnan néhány könyvet s ezeket eladta egy antikváriusnak. Fájdalmas dolog volt ez; ám e percben alig hogy gondolt erre: Christophe bánata lefoglalta minden gondolatát. Mikor visszaérkezett a lakásba, Christophe-ot ugyanazon a helyen találta, ahol hagyta, asztalánál ülve, lesujtva a végletekig. A harminc frankjuk, meg az Olivier-től szerzett összeg együtt többet tett ki, mint amennyire Christophe-nak szüksége lehetett. Christophe sokkal jobban le volt sujtva, semhogy eszébe jutott volna megkérdezni Olivier-től, honnan szerezte a pénzt és maradt-e neki annyi, amiből megélhet távollétében. Olivier erre épp' oly kevésbé gondolt, mint ő; ami pénze csak volt, mind odaadta Christophe-nak. Az elutazásig úgy kellett foglalatostkodnia Christophe-al, mint egy gyermekkel. Elkísérte a pályaudvarra s csak akkor hagyta el, mikor a vonat elindult.

Az éjszakában, melybe elmerült, Christophe, tágra nyílt szemekkel, maga elé nézett s eltűnődött:

- Vajjon idejében fogok-e érkezni?

Jól tudta, ha az anyja azt irta neki, hogy jöjjön, ezt azért tette, mert tovább nem várhatott. És láza sarkantyuzta a gyorsvonat dübörgő rohanását. Keserű szemrehányást tett magának, hogy elhagyta Luisát. S ugyanakkor érezte, mily hiábavalók ezek a szemrehányások: nem az ő hatalmában volt, hogy megváltoztassa a dolgok folyását.

A kocsi kerekeinek és zökkenéseinek egyhangú ringatása lassankint mégis lecsillapította, lenyűgözte elméjét, mint valamely zenének kavargó hullámai, melyeket egy hatalmas ritmus gát közé szorít. Ujra látta egész multját, a távoli gyermekkor párázatos álmaitól kezdve: szerelmeit, reményeit, csalódásait, gyászait s azt az ujjongó erőt, a szenvedésnek, élvezésnek, teremtésnek azt a mámorát, a tündöklő élet és fenséges árnyai ölelésének azt a vidám örömet, mely lelkének lelke, a rejtett Isten lehellete volt. Most, a messzeségből nézve, minden megvilágosodott neki. Vágyainak viharzása, gondolatainak zavara, hibái, tévedései, ádáz harcai úgy jelentek meg előtte, mint az örvények és forgószelek, melyeket az élet nagy árama víz örökkévaló célja felé. Fölfedezte a megpróbáltatások ezen éveinek mély értelmét: minden megpróbáltatásnál egy-egy gátfal volt, melyet a dagadó folyam döngetett, egy-egy átjáró a szűkebb völgyből egy másik, szélesebb völgybe, melyet csakhamar egészen elárasztott; a kilátás mindannyiszor tágasabb és tágasabb, a levegő mindegyre szabadabb lett. Franciaország dombjai s a német síkság közt a folyam nem minden küzdelem nélkül tört utat, kiáradva a mezőkre, kivájva a dombok alját, felvéve, elnyelve a két országból jött vizeket. Így folyt közöttük, nem azért, hogy elválassa, hanem hogy egyesítse őket; egybekeltek ő benne. És Christophe most ébredt először tudatára annak, hogy az ő rendeltetése: tovahömpölygetni, mint az artéria a vért, az ellenséges népek közt, mind a két partnak összes életerőit. Különös derű, hirtelen nyugalom és világosság, melyek most feltűntek előtte, mint ahogy ez néha történni szokott, a legkomorabb órában... Aztán a látomás szétfoszlott; és egyedül csak az öreg mama fájdalmas és gyengéd alakja lebegett előtte ujólag.

Még alig kezdett virradni, mikor a kis német városba érkezett. Vigyáznia kellett, hogy föl ne ismerjék; mert még érvényben volt az ellene kiadott elfogatási parancs. De a pályaudvaron

senki se vetett rá ügyet: a város aludt; a házak be voltak zárva s az utcák kihaltak voltak, az a szürke óra volt ez, mikor az éjszaka világa kialszik s a nappalé még nem gyulladt ki, az az óra, mikor az álom a legédesebb és amikor az álmokon átderengenek a Kelet halovány sugarai. Egy kis cseléd lány egy bolt redőit nyitogatta, miközben egy népies lied-et énekelt. Christophe lélekzete majdnem elfult a meghatottságtól. Oh haza! Te édes, te jó!... Szerette volna megcsókolni a földet. Az alázatos éneket hallgatva, melytől a szive olvadozott, érezte, hogy távol tőle mily szerencsétlen volt s mennyire szerette... Lélekzetét visszafojtva lépdelt. Mikor a házukat meglátta, meg kellett állnia s a szájára tennie a kezét, hogy föl ne sikoltson. Hogyan fogja találni azt, aki ott benn volt, azt, akit elhagyott?... Ujra lélekzethez jutott és tovább ment, majdnem futva a kapuig. Félig nyitva volt. Belökte. Senki... A régi falépcső recsegett a léptei alatt. Fölment az emeletre. A ház üresnek látszott. Anyja szobájának ajtaja be volt téve.

Christophe, dobogó szívvvel, lenyomta a kilincset. És nem volt ereje az ajtót kinyitni...

*

Luisa egyedül volt, az ágyban feküdt s érezte, hogy halála közeledik. Két fia közül az egyik, Rudolph, a kereskedő, Hamburgban telepedett le, a másik Ernst, Amerikába vándorolt ki s nem tudták, mi lett belőle. Senkisem foglalkozott Luisával, csak egy szomszédasszony, ki naponta kétszer ájtott hozzá, megnézni, mire van szüksége, nála maradt néhány percig s aztán visszament a dolgára; nem volt nagyon pontos és sokszor későn jött. Luisa egészen természetesnek találta, hogy megfélekedeznek róla, mint ahogy egész természetesnek találta azt is, hogy beteg. Angyali szelidséggel türt, mert hozzá volt szokva a szenvedéshez. A szive volt beteg s fulladozásai voltak s mikor ezek elővették, azt hitte, mindjárt vége lesz: szemei tágra nyitak, kezei görcsösen összeszorultak ágytakarója fölött, a verejték csorgott az arcáról. Nem panaszkodott. Tudta, hogy ennek így kell lennie. Készen volt; fölvette már a halotti szentségeket. Csak egy nyugtalanította: hátha Isten nem találja őt méltónak arra, hogy beengedje paradicsomába. Minden egyebet türelemmel fogadott.

Szegényes odujának homályos sarkában, a fejbánkosa körül, a hálófülke falán, egy szentélyt állított össze emlékeiből; összegyűjtötte azoknak a képeit, kik kedvesek voltak neki: három kis gyermeke, meg a férje képét, akit most is úgy szeretett, mint házasságuk első éveiben, az öreg nagyapa és testvére: Gottfried képét; megható ragaszkodást őrizett meg mindazok iránt, akik, bármily kevésbé is, de jók voltak hozzá. Rátüzte az ágya terítőjére, egészen közel az arcához, az utolsó fényképet, melyet Christophe küldött neki: és utolsó leveleit a fejbánkosa alatt tartotta. Megvolt benne a rend s az aprólékos tisztaság szeretete; s valósággal kinozta az, hogy szobájában nem volt minden tökéletesen rendbe hozva. Érdeklődött minden nesz iránt, ami kívülről behallatszott s a nap különböző időpontjait jelezte neki. Olyan régóta hallgatta őket! Egész életén át, mely ezen a szűk helyen telt el... Kedves Christophe-jára gondolt. Mily óriási vágyódást érzett utána, hogy most itt legyen a közelében! S mégis, még abba is bele volt nyugodva, hogy nem volt mellette. Biztos volt abban, hogy odafenn viszontlátja őt. Csak a szemét kellett behunynia, hogy máris lássa. Napokat töltött, szunnyadva, a mult közepette...

Ujra látta magát a régi házban, a Rajna partján... Ünnepe... Felséges nyári nap. Az ablak nyitva volt: a nap tündöklött a fehér országuton. Behallatszott a madarak éneke. Melchior és a nagyapa a ház előtt ültek s füstöltek, közben beszélgettek s nagyon erősen nevettek. Louisa nem látta őket; de örvendett, hogy ezen a napon férje otthon volt s hogy a nagyapa olyan jókedvű. Ő lenn volt a földszinti szobában s ebédet készített: kitűnő ebédet; úgy vigyázott rá, mint a szeme világára; meglepetést akart csinálni: gesztenyés kalácsot; előre élvezte, hogy fog a kicsike örömeiben kiabálni... A kicsike, hol is van csak? Oda fenn volt: hallotta, a zongoraleckéjét gyakorolta. Nem értette azt, amit játszott, de boldogság volt neki hallani ezt a kis meghitt csicssergést, tudni, hogy odafenn van s szépen-okosan ül a zongoránál... Mily szép

nap! Egy kocsi csengői vidáman csilingeltek az uton... Ah! Istenem! És a pecsenye! Csak el ne égjen, mialatt kinézett az ablakon! Reszketett, hogy a nagyapa, akit annyira szeretett s akitől félt egy kicsit, nem lesz megelégedve s szemrehányást tesz neki... Hála Isten, nem történt semmi baj. Itt van, minden kész, az étel fel van tálalva. Behívta Melchiort és a nagyapát. Ezek vidoran feleltek. Hát a kicsike?... Már nem játszott. Pár pillanat óta zongorája elhallgatott, anélkül, hogy észrevette volna... - «Christophe!» Vajjon mit csinál? Semmi zajt nem lehetett hallani. Mindig elfelejt lejönni ebédelni: az apa megint le fogja szidni. Felrohant a lépcsőn... - «Christophe!»... A fiu hallgatott. És ő kinyitotta a szoba ajtaját, hol a gyermek dolgozott. Senki. A szoba üres volt; a zongora be volt téve... Louisát aggodalom fogta el. Hová lett az a fiu? Az ablak nyitva volt. Istenem! ha ki talált esni! Louisa halálra van rémülve. Kihajol, hogy utána nézzen... - «Christophe!» - Nincs sehol. Végignézi az összes szobákat. Alulról a nagyapa felkiált neki: «No gyere már, ne nyugtalankodjál, úgy is itt lesz nemso-kára.» Louisa nem akar lemenni; tudja, hogy ott fenn van: elbujt, hogy megréfálja, meg akarja kinozni. Ah! a gonosz kis fickó!... Igen, most már biztos benne, a padló recsegett; ott lesz az ajtó mögött. Ki akarja nyitni az ajtót. De a kulcs nincs benne. A kulcs! Elkezd kapkodva keresgélgni egy fiókban, egy csomó más kulcs között. Ez lesz, ez itten... nem, ez az... Ah, végre, megvan már!... Lehetetlen behatolni a kulcslyukba. Louisa keze remeg. Siet; sietnie kell. Miért? Nem tudja; de tudja, hogy kell: ha nem siet, nem lesz már ideje. Hallja Christophe lehelletét az ajtó mögött... Ah! ez a kulcs!... Végre! Az ajtó kinyílik. Egy vidám kiáltás, ő az. A nyakába borul... Ah! az ő gonosz, az ő jó, az ő kedves kicsikéje!...

Louisa felnyitotta a szemeit. Christophe itt van, itt van előtte.

Christophe kis idő óta nézte-nézte anyját: annyira megváltozott, az arca megnyult is volt, meg puffadt is, csupa néma szenvedés, mely hasogatóbban hatott, mert az arc belenyugodva mosolygott; és az a csend, az a magány körülötte... A szívét keresztül-kasul hasogatta a fájdalom...

Louisa rápillantott. Nem lepődött meg. Rámosolygott megnevezhetetlen mosollyal. Nem tudta sem a kezét odanyújtani neki, sem egy szót kiejteni. Christophe a nyakába borult, megcsókolta s Louisa is megcsókolta őt; nagy könnycseppek gördültek végig orcáin. Majd halkán így szólt:

- Várj...

Christophe látta, hogy fuldoklik.

Egyikük se moccan. Louisa mind a két kezével simogatta Christophe fejét; s könnyei egyre csorogtak. Christophe, zokogva, arcát az ágyterítőbe temetve Louisának a kezét csókoltatta.

Louisa, mikor szívszorongása elmúlt, beszélni próbált. De már nem bírta megtalálni a szavakat; meg-megtévedt s Christophe nehezen tudta megérteni. De hát tett is ez valamit? Szerették egymást, látták egymást, érintették egymást: ez volt a lényeges. Christophe méltatlankodva kérdezte: miért hagyják egyedül? Louisa mentegette az ápolónőt:

- Nem lehet mindig nálam: neki is megvan a maga dolga...

Gyenge, szakadozott hangon, mely nem birt már minden szótagot hangoztatni, sietve lelkére kötötte kívánságát: hova temessék? Aztán rábizta Christophe-ra gyengédségét két másik fia iránt, akik elfeledték. Pár szónyi üzenetet küldött Olivier-nek is, akiről tudta, hogy szereti Christophe-ot. Arra kérte Christophe-ot, mondja meg barátjának, hogy áldását küldi neki - (mivel félt, hogy ez nem elég alázatos, kijavította a szavát) - «szeretetét, mély tisztelettel»...

Ujra fuldokolni kezdett. Christophe, ültében, fenntartotta őt karjával. A verejték egyre folyt le az arcán. Erőltetve mosolygott. Elmondogatta magában, hogy semmi kívánnivalója nincs már ezen a világon, most, hogy a keze ott pihen a fia kezében.

És Christophe hirtelen azt érezte, hogy ez a kéz görcsösen összeszorul az övében. Louisa kinyitotta a száját. Ránézett a fiára, végtelen gyengédséggel és meghalt.

*

Ugyanezen napnak az estéjén megérkezett Olivier. Nem bírta elviselni azt a gondolatot, hogy Christophe-ot egyedül hagyja ezekben a tragikus órákban, melyekről neki is volt ugyancsak sok tapasztalata. Rettegett azon veszedelmek miatt is, melyeknek barátja kitette magát avval, hogy visszatért Németországba. Ott akart lenni mellette, hogy vigyázzon rá. De nem volt pénze, hogy utána menjen. Mikor a pályaudvarról hazament, elhatározta, hogy eladja néhány ékszerét, melyek a családjától maradtak rá; s mivel a zálogház akkor már zárva volt, ő meg az első vonattal akart elutazni, egy zsidóhoz készült menni, mikor a lépcsőn találkozott Mooch-al. Mikor Mooch megtudta, mi a szándéka, őszinte sajnálkozását fejezte ki azon, hogy Olivier nem öhozzá fordult; ellene szegült annak, hogy Olivier a zsidóhoz menjen s kényszerítette őt, hogy fogadja el tőle a szükséges összeget. Vigasztalhatatlan volt, mikor tudomást szerzett arról, hogy Olivier elzálogosította zsebóráját és eladta könyveit, hogy megszerezze Christophe-nak az utiköltséget, mikor ő oly boldog lett volna, ha szivességet tehet neki. Abbeli buzgalmában, hogy segítségükre legyen, még azt az ajánlatot is tette Olivier-nek, hogy elkíséri őt Christophe-hoz. Olivier csak nehezen tudta erről lebeszélni.

Olivier megérkezése valóságos jótétemény volt Christophe-nak. Teljesen lesújtva töltötte a napot, egyedül, elaludt anyjával. Az ápolónő eljött, elvégzett egyet-mást, aztán elment és nem jött többé vissza. Az órák gyászos mozdulatlanságban multak el. Christophe se moccant, akárcsak a halott; le nem vette róla a szemét; nem sirt, nem gondolkodott, maga is halott volt. A barátság csodája, amit Olivier tett, visszaadta neki a könnyeket és az életet.

*Getrost! Es ist der Schmerzen werth das Leben
So lang...*

...mit uns ein treues Auge weint.

(«Ne csüggedj! Az élet megéri a fájdalmakat, míg vélünk sirnak hü szemek.»)

Sokáig átölelve tartották egymást. Aztán leültek Louisa mellé és halk hangon elbeszélgettek. Eljött az éj. Christophe az ágy lábához támaszkodva, előszedegette gyermekkori emlékeit, melyekben mindegyre visszatért az anyja képe. Pár percre el-elhallgatott, aztán újra kezdte. Mig végül jött egy perc, mikor a fáradtságtól kimerülve, teljesen elhallgatott, arcát két kezébe temetve; s mikor Olivier odament hozzá, hogy megnézzé, látta, hogy elaludt. Ekkor ő virrasztott egyedül. Majd őt is elnyomta az álom, homlokával az ágytámlájához dőlve. Louisa szeliden mosolygott; és boldognak látszott, hogy virraszt két gyermeke fölött.

Mikor a reggel kezdődött, kopogtattak az ajtón s erre a zajra felébredtek. Christophe kiment ajtót nyitni. A szomszéd asztalos jött át figyelmeztetni Christophe-ot, hogy megérkezését följelentették s jó lesz elutaznia, ha nem akarja, hogy elfogják. Christophe vonakodott menekülni; nem akarta elhagyni anyját, míg el nem kísérte arra a helyre, ahol már ott marad mindörökre. De Olivier könyörögve kérte, hogy üljön vonatra, megígérte neki, hogy helyette hűségesen fog virrasztani; kényszerítette őt, hogy távozzék a házból; és hogy biztos legyen abban, hogy nem fogja megmásítani elhatározását, elkísérte a pályaudvarra. Christophe makacskodott, hogy addig nem utazik el, míg legalább viszont nem látja a nagy folyót, amely mellett gyermekkorát töltötte s amelynek susogó visszhangját lelke, mint egy tengeri kagyló, örökké megőrizte. Jóllehet veszélyes volt a városban mutatkozni, engedni kellett akarátának. Végimentek meredek lankáján a nagy folyamnak, mely alacsony partjai közt hatalmas békével siet titokzatos halála felé, Észak homokjaiba. Egy óriási vashíd meritette bele a köd közepén a szürke vízbe két ívét, melyek mindegyike mintha a fele lett volna egy irdatlan nagy szekérnek. A távolban, a sűrűbb ködbe, belevesztek a bárkák, melyek fölfelé usztak, a rétek

közt, a folyam kanyargós meandereiben. Christophe belemerült ebbe az álomba. Olivier kiragadta belőle s megfogván a karját, elvezette a pályaudvarra. Christophe engedte, hogy tegyen vele, amit akar; olyan volt, mint az alvajáró. Olivier beültette a vonatba, mely éppen indulni készült; s abban egyeztek meg, hogy másnap találkozni fognak az első francia állomáson, hogy Christophe ne térjen vissza egyedül Párisba.

A vonat elment s Olivier visszatért a házba, ahol a bejárat előtt két zsandárral találkozott, kik Christophe visszatértére várakoztak. Olivier-t nézték Christophe-nak. Olivier nem sietett elosztatni azt a félreértést, mely Christophe menekülését megkönnyítette. Különben a rendőrség nem mutatta, mintha a tévedés kudarca nagyon bántaná; elég langyos buzgalmat fejtett ki, hogy a szökevényt felkutassa, sőt Olivier-nek úgy tetszett, hogy alapjában véve nem is haragszik, hogy Christophe elutazott.

Olivier másnap reggelig maradt, Louisa temetése végett. Rodolphe, a kereskedő, Christophe testvére, jelen volt a temetésen, két vonat közt. Ez a jelentékeny személyiség nagyon korrekten kísérte a halottas kocsit s a temetőből egyenesen a pályaudvarra sietett, anélkül, hogy csak egy szót is intézett volna Olivier-hez, hogy kérdezősködjék tőle testvéréről, vagy megköszönje neki, amit anyjukért tett. Olivier még néhány órát töltött a városban, hol egy árva lelket sem ismert, de amelyet oly sok, neki meghitt árny népesített be: a kis Christophe, azok, akiket Christophe szeretett s azok, akik szenvedést okoztak neki; - és a kedves Antoinette... Mi maradt mindezekből a lényekből, akik valaha itt éltek, az egész Krafft családból, mely most el volt törölve? A szeretet, mely belőlük élt egy idegen lelkében.

*

Délután Olivier újra együtt volt Christophe-al a határállomáson, ahol találkát adtak egymásnak. Egy falu az erdős dombok közepette. Ahelyett, hogy itt bevárták volna a Párisba induló első vonatot, elhatározták, hogy gyalog teszik meg az ut egy részét a legközelebbi városig. Elindultak a csendes erdőkön át, hol a távolban tompán döngtek a favágók ütései. Elérkeztek egy tisztásra, egy domb tetején. Alattuk, egy szűk völgyben, még német földön, egy erdei ház vörös tetőzete, egy kis rét, mint zöld tó az erdők közt. Köröskörül a sötétkék erdők óceánja, párába burkolva. Ködök suhantak át a fenyők ágai közt. Áttetsző fátyol lágyította el a vonalakat, enyhítette a színeket. Minden mozdulatlan volt. Semmi nesz: sem léptek, sem hangok. Néhány esőcsepp csurranása a hársak aranyozott rezén, melyeket az ősz megérlelt. A kövek közt egy kis patak vize csobogott. Christophe és Olivier megálltak s többé nem mozdultak. Mindegyik gyászaira gondolt. Olivier ezt gondolta:

- Antoinette, hol vagy?

És Christophe:

- Mit ér nekem a siker, most, hogy ő nincs már többé.

De mindegyikben megszólalt halottainak vigasztaló hangja:

- Kedves, ne sirass minket. Ne gondolj ránk. Gondolj ő reá...

Mindaketten egymásra néztek és már egyik sem érezte a maga fájdalmát, csak a barátját. Megfogták egymás kezét. Szeliden, a levegő minden fuvalma nélkül, eltűnt a párok fátyola: a kék ég újra kivirult... Elérzékenyítő édessége a földnek az eső után... Oly közel hozzánk, oly gyengéd!... A karjába vesz bennünket, az ölébe, szépséges, gyengéd mosollyal s ezt mondja nekünk:

- Nyugodj. Minden jól van...

Christophe szíve fölengedt. Olyan volt, mint egy kis gyermek. Két nap óta egészen a kedves mama emlékében élt, lelke légkörében; újra átélte alázatos életét, egyforma napjait, melyeket

csendben, magányosan töltött el a gyermekek nélkül maradt házban, kik magára hagyták a szegény, öreg, beteges, lankadatlanul dolgozó asszonyt, nyugodt hitével, szelíd jókedvével, mosolygó megnyugvásával, önzéstől tiszta jóságával... És Christophe rágondolt azokra az alázatos lelkekre is, akiket ismert volt. Mily közel érezte magát hozzájuk ebben a pillanatban! Most, hogy maga mögött hagyta a kimerítő tusák éveit, melyeket a forró Párisban vívott, hol dühösen kavarnak az eszmék és az emberek, most, miután átélte azt a tragikus órát, amikor fülébe sivitott azoknak a gyilkos öröleteknek szele, melyek egymás ellen uszítják a káprázat-tól megszállt népeket, Christophe úgy érezte, hogy belefáradt ebbe a lázas és meddő világba, az önzéseknek és eszméknek e csatáiba, ezekbe az emberi élite-ekbe, e nagyravágyókba, gondolkodókba, művészekbe, kik a világ eszének hiszik magukat, pedig nem egyebek, mint rossz álma a világnak. És egész szeretete valamennyi fajnak ahhoz a sok-sok ezer egyszerű lélekéhez fordult, kik csendben égne: jóságnak, hitnek, önfeláldozásnak tiszta lángjai - szíve a világnak.

- Igen, rátok ismerek, rátok találok végre - gondolta magában, - ti az én véreim vagytok, ti az enyémei vagytok. Mint a tékozló fiú, elhagytalak benneteket, hogy kövessem azokat az árnyakat, melyek feltűntek utamon. Visszajövök hozzátok, vegyetek vissza. Egyetlen lény vagyunk, élők és halottak; bárhol legyenek is, ti velem vagytok. Most magamban hordozlak, oh anyám, ki engem hordoztál. Ti mindannyian, Gottfried, Schulz, Sabine, Antoinette, ti mind bennem vagytok. Ti vagytok az én gazdagságom, az én örömem. Együtt fogjuk járni az utat. Nem hagylak el többé benneteket. Én a ti hangotok leszek. El fogunk érni a célhoz, miután erőinket egyesítettük.

Egy napsugár suhant át a fák nedves ágai közt, melyekről a cseppek lassan hulldogáltak. A kis rétről odalenn gyermeki hangok szálltak föl, egy régi, hótiszta és megható német lied, melyet három leányka énekelt, kik körtáncot lejtettek a ház körül; és messziről a nyugati szél elhozta, miként rózsák illatát, a franciaországi harangok hangját...

- Oh béke, isteni összhang, a felszabadult lélek nyugalmas zenéje, melyben egybeolvadnak a fájdalom és az öröm, és a halál és az élet, az ellenséges fajok és a testvéri fajok, szeretlek, akarlak, birni foglak...

Az éj fátyola lehullott. Christophe, felocsudva álmából, újra maga mellett látta a barát hűséges arcát. Rámosolygott és megölelte. Aztán újra megindultak, csendben, az erdőn át; és Christophe utat csinált Olivier-nek.

*Taciti, soli e senza compagna,
n'andavan l'undinnanzi, e l'altro dopo
come i frati minor vanno per via.*